No. २७१७ (महाभारते)

Title भगवद्गीता १८ टीका सहिता
७मोऽध्यायः

Author आनन्द गिरिः क्रमशः १८ टीका कर्तारः

Extent १४६ Age

Subject वेदान्त शास्त्रं

(महाभारते)
भगवद्गीता ब्रह्मादप्राटीका
सहिता सप्तमाध्यायः
२०१७

सप्तमाध्याय

शांकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटी॰
स्वामिकृता श्रीधरी
पैशाचभाष्यं
रामानुजभाष्यं
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
कुसुमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यं

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेव ईदृग्रूपं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच मयीति मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः हे पार्थ योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयो अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किंचिदाश्रयं प्रतिपद्यते अयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वान्यत्साधनान्तरं मय्येवासक्तमनाः भवति यस्त्वमेवंभूतः सन् असंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वंपदार्थप्रधानं वा प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्कं भगवन्निष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं वा व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति योगिनामिति अतीताध्यायान्तेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं प्रदर्श्य कीदृशं भगवतस्तत्त्वं कथं वा मद्गतान्तरात्मा स्यादित्युक्तेन तस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव भगवानपृष्टमेव तद्वक्ष्ये इत्युक्तवानित्यर्थः परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणं सकलजगदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वं तत्रासक्तिर्मनसो विषयान्तरपरिहारेण तन्निष्ठत्वं मनसो भगवत्येवासक्तौ हेतुमाह योगमिति विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्य मनो भगवत्येव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः तथापि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्यत्रेत्याशंक्याह मदाश्रय इति योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तत्र

पर्यायति योऽहीति ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति हित्वेति अन्तयो
गितत्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनसस्तत्त्वयोगासक्तिस्तथापि मम किमायातमित्या
शंक्य द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे यस्त्वमेवमिति एवम्भूतो यथोक्तध्यानानिष्ठ
त्वम्दवदेवमय्यासक्तमनायस्त्वसत्त्वं तथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानः
संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथास्यात्तथा मां समग्रं ज्ञास्यसीति सम्बन्धः समग्रमि
त्यस्यार्थमाह समस्तेति विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायः सम्पत्तिः बलंश
रीरगतं सामर्थ्यं शक्तिर्मनोगतं भाग्यलभ्यं ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीश
नसामर्थ्यं आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते असंशयमिति पदस्य क्रिया
विशेषणत्वं विवदयन् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति संशयमिति वि
नाशंशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोटयति एवमेवेति भगवत्तत्त्वज्ञान
वो कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यति नहि त्वामृते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तीत्याशं
क्याह तच्छृण्विति १ ॥

स्वामिकृतटीका

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं समुदीरितं भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते
पूर्वाध्यायांते मद्गतेनांतरात्मना यो मां भजति स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र की
दृशस्त्वं यस्य भक्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवान्
उवाच मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य स मदाश्रयः अहमेवा
श्रयो यस्य सः अनन्यशरणः सन् योगं युंजन् अभ्यसन् असंशयं यथा
भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथाज्ञास्यसि तदिदं मया व
क्ष्यमाणं शृणु १ ॥

पिशाचभाष्यटीका

योगिनामित्यादिश्लोकेन प्रश्नबीजमुपन्यस्य त्वयमेव हेयं मदीयं तत्त्वं मद्गतान
रात्मा स्यादित्यनहि वक्तुर्भगवानुवाच मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादि मयिवक्ष्य
माणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं यु
ञ्जन् मनसः समाधानं कुर्वन् मदाश्रयः योगे प्रवृत्तः पार्थेन केनचिद्धर्मेण तत्साधने
कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं किंचिद्वाश्रयं प्रतिपद्यते अयं तु योगी मामेव माश्र
यं प्रतिपद्यते हित्वान्यत्साधनान्तरं मय्येवासक्तमना भवति यस्त्वेवंभूतस्ता

वपरमेश्वराश्राश्रयो मदाश्रयः ४

संपूर्णयं समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं यथा येन प्रकारेण
एवमेवायं भगवानिति ज्ञास्यसि तच्छृणु १॥

रामानुजभाष्यटीका

प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखि
लजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो ना
रायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदंगभूतमात्मज्ञानपूर्वकक
र्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तं इदानीं मध्यमे
न षट्केन परब्रह्मभूतपरमेश्वरस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमु
च्यते तदुत्तरत्र यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्य
र्च्य सिद्धिं विंदति मानव इत्यारभ्य विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय क॰
ल्पते ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु भूतेषु म॰
द्भक्तिं लभते परामिति वक्ष्यति उपासनं च भक्तिमत्राभिहितं यत्तदेव प
रमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदांतवाक्यसिद्धं तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति
तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिनाभिहितं वेदनं आत्मा वा अरे द्र
ष्टव्यो निदिध्यासितव्य आत्मानमेव लोकमुपासीत तत्र ध्रुवा स्मृ
तिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः भिद्यते हृदयग्रंथिरिति विवेका॰
त् स्मृतिसंतानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानमुपासनशब्दवाच्यमित्य
वगम्यते नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुते
न यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति विशे
षेणान्यरेणात्मना वरणीयताहेतुभूतस्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्व
यमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसंतानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति ज्ञाय
ते तदेव हि भक्तिरित्युच्यते स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधै॰
रिति वचनात् अतस्तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पंथा अयना
य विद्यते नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं
दृष्टवानसि मां यथा भक्त्या त्वनन्यया शक्य [illegible] अहमेवं
विधोर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप इत्यनयोरैकार्थ्यं सिद्धं
भवति तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं प्रकृत्या
तिरोधानं तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिरुपासकविधाभेदा ज्ञानिनः श्रै

संचोच्यते मयीति मय्यभिमुख्येनासक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूप
गणशीलः चेष्टितेन महिभूतविश्लेषसहनेनत्वदेवविशीर्यमाणस्वभाव
नयामयिस्वगाढवहमनामदाश्रयस्तथास्वयंचमयाविनाशीर्यमाण
नयामदाश्रयः मदेकाधारः मद्योगंयुञ्जन्मत्प्रज्ञायोगविषयभूतं
मामसंशयंनिःसंशयंसमग्रंसकलंयथाज्ञास्यसियेनज्ञानेनोक्तेन
ज्ञास्यसितज्ज्ञानमवहितमनाःशृणु १ ॥

अभिनवगुप्ताकृतटीकाउपग्रामे १ स्वपार्श्वे

परमार्थप्रपाटीका

सर्वाध्यायानेमन्त्रेनैतेनांतरात्मनेत्यादिनाअभ्यासयोगेनकृत्वादेहावच्छेदे
नांतर्यामित्वेनस्थितस्यस्वस्वरूपस्यप्रतीतिमभिधायेदानींसर्वात्मकत्वे
नानेस्थितस्यप्रतीतसाधनोपायंदर्शयन्स्वमायावैभवमैश्वर्यंचप्रकटी
करोति ॥ मयीति मयिपरमेश्वरेआसक्तमनाआहितमनोयस्यसतथाम
दाश्रयः अहमेवाश्रयोयस्यमदेकपरायणःसन्योगंयुञ्जन् अभ्यस
न् असंशयंयथाभवतितथामांसमग्रंविभूतिवलैश्वर्यादिस
हितंयथाज्ञास्यसितदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणुसर्वोपेतयोगाभ्यासो
हिमहत्तरंकार्यंतदाश्रयव्यतिरेकेणनिर्विघ्नंनसततस्यतीतिंकृत्वामा
माश्रयमवलंब्यप्रवृत्तस्यस्वोपायेनयोगसिद्धिर्भवतीत्यर्थः १ ॥

वनमालीटीका ॥

ज्ञानेकर्मचसंन्यस्यसंयोगमभक्तीरमापतिः स्वप्रामये
वदनबहुभिर्भक्तिस्मृत्यनातनः १ प्राप्तेजीवस्वरूपंचाविर्भूतंस्वप्रसा
दनःस्वप्रसादाद्विद्यायाजीवस्यायातिवर्त्तने १ भक्तिर्विशुद्धयेये॰
षाः सदनंनतुगुणालयं योगिनांध्यानगम्यंयतस्तद्वीनिरमाध
वः १ सममेस्वस्वरूपस्यपाथायसंप्रकाशिदाकृतिः स्वप्रसादाद्विहू॰
त्रिस्रजीवस्येतिनिरूप्यते ४ यदापश्यः पश्यतेरुक्मवर्णंकर्ता
रमीशंनदाविद्वान् पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतिमा
नमेवेनारंवमत्वाजहातिनस्तेनात्मस्तत्वमेति नमात्मस्थंयेऽनुपश्यं
निर्धीरास्तेषांशान्तिःशाश्वतीनेतरेषांतरतिशोकमात्मवित् नमे

श्रि॰

वविदित्वा नित्यसन्नमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिभिर्भगवज्ज्ञान
स्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं न च ज्ञानाविच्छिन्नस्नेहसंततिसहितं निश्चयात्मकम
परोक्षं मोक्षहेतुरपरोक्षस्यैव ज्ञानं हेतुत्वेन ज्ञानतन्त्रराणां वेदांतवि
यस्य दर्शितस्तथा यस्य संशयात्मा विनश्यतीति भगवन्नानिष्टहेतुतोक्ता प
रोक्षं तु विषयिणामप्यस्तीति विशेषणत्रयमुक्तं अनयैव सर्वयोगिषु
ने मुक्तेनेनांतरात्मनेनेन स्नेहपूर्वकज्ञानवतः श्रेष्ठत्वमुक्तं सर्वेत्र मतत्वता वं
नं स्नेहधारासहितं ताहृशज्ञानसहितो विच्छिन्नस्नेहप्रवाहो वा भक्तिः
सा च सद्गुणाधिक्यज्ञानादलौकिकस्य वस्तुनो ज्ञानेन च लक्षणज्ञानात्
भवति अतो भक्तवात्सल्यादयः सद्गुणा जगज्जन्मादिकर्तृत्वादिकं च
लक्षणमित्येतन्न हृदयं प्रपश्यामर्जुनेनापृष्टमप्यतिकारुण्येको विवक्ष
राहमर्थोति मयि परे जगज्जन्या । दिलीलीसकलजगदायतनत्वादि
विविधविभूतिमति कारुण्यौदार्यसौशील्यभक्तवात्सल्यसौंदर्यला
वण्याद्यनंतामितसद्गुणाश्रमक्तं विषयांतरपरिहारेण रागिणा विष
र येष्विव स्वाभाविकं मनो मय्येव यस्य तत्त्वसत्वं मदाश्रयो मदेकपारणः रा
नाश्रयो भार्यायाः सक्तस्त्रात्तः भक्तः प्रसिद्धो मयात्तस्य मदाश्रयो मदा
सक्तमनाश्च त्वं तद्विधो वा त्वः योगं युंजन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्र
कारेणाभ्यसन् असंशयं यथा स्यात्तथा समग्रं स्वापरोक्षयोग्या
शेषगुणविशिष्टं यथा येन प्रकारेणापरोक्षीकरिष्यसि तथा तं प्रका
रं शृणु तथा पाशेषगुणवर्णनेन तेषां श्रवणमननतिदिध्यास
नैर्मत्प्रसादासहितैरपरोक्षतत्त्वान् गुणान् ज्ञास्यसि यथा स्वतः
परोक्षस्यापि वसुदिस्वरस्य गांधर्वशास्त्रवासितेन श्रोत्रेणापरोक्षंत
था स्वतः परोक्षस्यापि त्वयोग्यानंतगुणविशिष्टस्य हरेः श्रवणमन
ननिदिध्यासनवासितेन मनसापरोक्षं अर्जुनमुपलक्षीकृत्य पृष्ठ
प्रायान्येषां मुमुक्षूणां संसारार्णवाज्ज्ञेहं मपदिशति नन्वज्ञेनमेवोद्ध
र्तुं तस्य न रावनारस्य जीवन्मुक्तत्वादिति भावः १ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ममैव वर्णनेन स्वस्वरूपं ध्यानगोचरम् भक्तानां चाप्यभक्तानां चान

गी॰
टी॰
स॰
५

विशुद्धनिरूपितं १ इत्येवं तावत्प्रथमषट्केन परमपुरुषस्य सर्वेश्वरस्य सर्व
नियंतुर्जगत्कारणस्य भगवतः प्राप्त्युपायभूतमात्मस्वरूपावलोकनं
फलानुसंधानरहितं ज्ञानगर्भकं कर्मयोगं चोक्तं मध्यदानीं द्वितीयष
ट्केन परमेश्वरस्य परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तत्त्वरूपं तस्योपासनं भक्तिप
दाभिधेयं चोच्यते तत्र सप्तमेऽध्याये भगवदुपासकस्यानेकविधभेदाज्ञा
नित्रैश्वर्यं चोच्यते षष्ठाध्यायांते योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्म
ना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इत्युक्तो मदुपासकस्य भ
जनो भजनीयस्य तत्त्वरूपं कीदृशं कथं वा तस्यांतरात्मा तद्गतो भवतीत्ये
वमर्जुनेन पृष्टोऽपि भक्तवात्सल्यविवशः सन् तदपरिपृष्टमपि कृत्वा
स्वयमेव तदाशयाभिज्ञो भगवानुवाच मयीति मयि सर्वेश्वरे सर्वोपा
स्यवेदांतैकवेद्ये जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणे आसक्तं सर्वस
म्बधानुसंधानविषयतया निरतिशयस्नेहेन निबद्धं सर्वसंकल्पद्रू
पं मनो यस्य स तथा पितृमातृभ्रातृकलत्रपुत्रमित्रधनधामादिसंबंध
नित्यत्वनिश्चयेन मय्येव नित्यसुखरूपे निरतिशयप्रेष्ठत्वेन दृढतया नि
बद्धसकलसंकल्पमना इत्यर्थः यद्वा यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते
एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत ब्राह्मणो निर्वेदमायादित्यादि
श्रुत्यर्थविवेकात्सर्वप्राकृतलोकानां तत्संबंधिभोगानां च क्षयिष्णुत्व
निश्चयेन मय्येवैकस्मिन्नासक्तमना इत्यर्थः यद्वा मम रूपगुणादिश्र
वणेन गृहकुटुंबादिषु स्थितोऽपि मय्येवासक्तचित्तः नन्वेवं सक्तो
भवतीत्यपेक्षायामाह यतो मदाश्रयः अहमेवाश्रयः शरणं यस्य स त
थासः सादितरदेवभावरहितो मदितरेभ्यो देवेभ्यो मन्नामभक्तिज्ञा
नादिसाधनत्वाद्यविरहितो मत्प्राप्तीतरफलकामशून्यो मदितरैःस्व
र्गादिभिः सह मित्रत्वसाम्यादिसंबंधशून्यो मदनन्यभक्त इत्यर्थः योगं
युंजन्कर्मज्ञानभक्तिरूपकं योगं कुर्वन् सन् योगीत्व असंशयं परं तत्त्व
किंरूपवानोऽन्यो देवोऽवेत्यवंरूपसंदेहशून्यो यथा भवति तथा सम
ग्रं सकलगुणशक्तिविभूत्यैश्वर्यबलवीर्यादिसंपन्नं मां सर्वेश्वरं व
सुदेवनंदनं यथा येन प्रकारेण ज्ञानेन ज्ञास्यसि वेदिष्यसि तं ज्ञानं
मद्विषयं मयोच्यमानमवहितमनाः शृणु १ ॥

तत्र

४ तद्भक्तिं विना मुक्तिर्यैः सेव्यः सर्वयोगिनाम् तं वंदे परमानंदघनं श्रीनंदनंदनम् एवं कर्मसंन्यासात्मक
साधनप्रधानेन प्रथमषट्केन तेयं त्वंपदलक्ष्यं सयोगं व्याख्यायाधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन
मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः तत्रापि योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धा
वान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोध्याय आ
रभ्यते तत्र कीदृशं रूपं भगवतो भजनीयं कथं वा तद्गतोन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्वयं पृष्टव्यमर्जुनेना
पृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुर्भगवानुवाच ॥

मधुसूदनीटीका

४ मयिपरमेश्वरे सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनिआसक्तं
विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वं अनन्यत्वं मदाश्र
योमदेकशरणः राजाश्रयो भार्याद्यासक्तमना अपि राजभृत्यः प्रसिद्धः म
मक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमना अपि त्वं त्वहियोवा योगं युंजन्मनः समा
धानं कुर्वन् प्रकारेण जयंतुअसंशयं यथा भवति तथा समग्रं सर्वविः
भूतिवलवीर्यैश्वर्यादिसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृ
णु उच्यमानं मया १ [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

ॐ घनश्यामं वामं स्तन ननमभिरामं कृतपतिं श्रियो धामाकामं विमलः
सवरामं मुनिगतिं सदा मायारामं विधिहरललामं श्रुतिमतं श्रये
रमारामं भक्तानिविरामं गजरतिं १ ज्ञेयं व्याख्यातुं षट्केन तत्पदार्थम
थाधुना ध्येयं ज्ञेयस्समादेयं तत्पदार्थं वदत्यजः २ षट्कस्यास्तेन पद्येन
भक्तियोगो हि सूचितः विवरीतुं तमाध्याये षट्केनारभते हरिः ३ ब्रह्म
विद्याप्रधानोगीयो योगो भगवतेरितः इदानीं सर्वयोगानां सप्तमो योग
उच्यते इत्यनन्यानुकामे हि सत्यपथ्यैकमत्यतः व्याख्यायते विदा
नंदपदांभोजरजः श्रियः ५ भक्तियोगो हि योगानां सप्तमो भगवत्प्रि
यः भगवत्कृपया साक्षाज्ज्ञायते हृदि देहिनां ६ कर्मभ्रष्टा जना लोके
जायंते कृष्णसंस्मृतौ योगभ्रष्टाः कृत्ज्ञायंते शुचीनां श्रीमतां कुले ७
नारायणपदांभोजरजः श्री प्रेमसंभृतेन भक्तियोगे सकृत्तेषां प्रवेशः
पुण्यपुंजतः ८ भष्टाष्ट्रन्यपरिभ्रष्टो नानिष्टोपीहलभ्यते अनस्तकृष्ट
यो पितो नारायणपदांबुजे ९ भजेदनन्यया भक्त्या नैवं तत्त्वेन सज्जनः
तत्र श्रीहरिरेवादौ भजनीयस्वरूपतः १० कीदृशं भजनं तस्य तद्गतेना
न्तरात्मना कथमित्येवमाकांक्षामालक्ष्यैवार्जुनस्य च ११ स्वयं वाक्य
मुवाचेदं वक्ष्यमाणं कृपानिधिः मयीश्वरे हरौ साक्षाज्जगज्जन्मादिका ग४
रणे १२ समासक्तमना यस्य तत्पत्कानिर्विषयं सदा जयं वाञ्छितसमाधा

गी॰
टी॰
स॰

तंमांसमाश्रित्यसर्वदा १४ ईदृशास्त्वंहिमामीशंभगवं तमथोत्तमं सम
ग्रैश्वर्यसंपन्नंयथाज्ञास्यसितन्मया उच्यमानंशृणुस्पष्टंनिःसंदेहंन
याञ्जन १५ १ ॥

नीलकंठीटीका

एवंध्यायंतंयोमांभजतेतमेवयुक्ततमोमनस्यतेऽ नत्वकीदृशः पूर्वोक्त
निष्कामकर्मयोगापेक्षयाविलक्षणंतवभजनंकेनवागुणेनपूर्वयोगा
पेक्षयातस्ययुक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याकांक्षांस्वयमेवपरिहरन्भगवा
नुवाच मय्यीति कश्चिद्विज्ञाजाश्रयोथनमानासक्तमनाभवति श्रयेत
मदाश्रयेणमामेवपरमपुरुषार्थभूतंप्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः ईदृशोयो
गंयुंजन्समाधिमनुतिष्ठन् त्वंपदार्थविवेककालेयद्यपिसार्वज्ञ्यम
नवेतियात्तंजलकापिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वासे श्वरानीश्वर
योर्मतभेदात्संशयः कारणतानाच्चासमग्रं तत्सार्वज्ञ्यमितिमत्वाश्रा
ह असंशयंसमग्रमितिमांतत्पदार्थमीश्वरंयथाज्ञास्यसितत्तंयका
रंशृणु अत्रवक्ष्यमाणरीत्यासर्वंब्रह्मवासुदेवात्मकमितिभजनेवैल
क्षण्यंकारणात्तत्त्वमस्ययोगिनःपूर्वयोगापेक्षयाधिक्यमितिभा
वः १ ॥

आनन्दीटीका

एवमलक्षणपर्वणिश्रद्धावान्भजतेयोमामितिपूर्वाध्यायोक्तिमंत्रेणोक्ता
नकर्मसमन्वयात्तस्थानोपायितसंयमेनपरमेश्वरस्यसर्वासांप्रकृतिविकृ
तीनामधिष्ठातुःपरमेश्वरस्यस्वरूपंलाध्यितुंश्रीभगवानुवाच ॥ मयि
परमेश्वरे आसक्तो योगक्रमेण संयमेन दृढीकृत्यनिरुद्धंमनोयेनस
त्वंयोगमष्टांगंयुंजन्नभ्यस्यन्मदाश्रितोमदेकशरणः मांवासुदेवंपर
मेश्वरंसमग्रंवक्ष्यमाणेनप्रकृतिपुरुषकालेश्वराणामैक्यात्म्येनव्याख्या
त्वात्मकं असंशयमन्योन्यविभिन्नार्थप्रतिपादकैः एवकथ्यान
त्वात्मत्वेनत्यादिनेसंशयंदूरीकृत्ययथाज्ञास्यसितथामयोच्यमानं
शृणुसावधानमवधारय १ ॥

रामकरीटीका

एवंयदंशाभावमापन्नानांयोगिनांतराणांयोगत्वसिद्धि[illegible]ज्ञानकर्मसमुच्च
यरूपस्यातिरतिश्रेयाययोगस्यानुष्ठातुर्मद्भक्तस्यकर्मयोगिनोपिसतत्त्वसे
यणेषोविघ्नतयेत्यात्मतत्त्वपवनगत्वारणात्वादिप्राकट्यचिन्तप्रायंज्ञेया
तरंस्फुटतयाप्रतिपादयितुंभगवानुवाच ॥ षष्ठाध्यायेपरिसमाप्तौ
मद्गतेनांतरात्मना योमांभजतिसयुक्ततमइतियदुक्तंतदेवमध्यास
क्तमनामदाश्रितश्रद्धयेनेनपदद्वयेनेहानूद्यतम् ततश्चमत्स्वरूपंसा
त त्वांमांभजतस्त्वंयथायेनप्रकारेणसंदेहरहितंकृत्वासमग्रंसंपूर्णस्वरू
पंमांज्ञास्यासिप्रतिपत्स्यसेतदिदानींशृणु अयंहिजगत्प्रपंचःस्वतःसि
द्धनित्यप्रधानपरिणामतयाकश्चित्प्रतिपन्नोन्यैःपरमाणुपाकप्रभ
वत्वेन इतरैःक्षणिकज्ञानसंतानभ्रमजन्यतया परैश्चान्यथाचेति
किमत्रतत्त्वस्यादित्यस्तिसंशयावकाशः तन्निरासार्थंचेदंवक्ष्यमाण
मवधारय तदवधारणादेवचसमग्रंमत्स्वरूपंज्ञातंभविष्यतीत्याह १

सारिकीदत्तुमीटीका

+एवंमध्यमाध्यायषट्केनत्वंपदलक्ष्यंसयोगप्रकारंबोधव्यमभिधाय प्रा
क्तनिमादितत्पदार्थंतत्पदार्थतयास्तेयमीश्वररूपंभजनीयं जीवन्मुक्तप
दामयेमध्यमाध्यायषट्केनविवक्षुः श्रीभगवानुवाच ॥ मयिप्रत्या
रे मनिश्रासक्तंवुध्यानेसम्यङ्निविष्टंमनोमननात्मकंयस्यसः तथायो रे
गंवुद्धियोगंसमाधिरूपंयुञ्जन्नभ्यस्यंस्तथामदाश्रयःसन् अहमीश्व
रएवाश्रयःशरणंयस्यसभक्त्यामांसमाश्रितइत्यर्थः संदेहरहितं
मयं कृत्वामामीश्वरंसंपूर्णस्वरूपंविभूतिबलैश्वर्यादिसहितंयथाज्ञास्य
सितथात्वमत्यापृथग्भिजानासि तदिदानींवक्ष्यमाणंशृणु १ ॥

विशेषमात्मनलक्ष्यसयोगं
तदुदीरितम् भजनीयमथेदा
नीमैश्वर्यंरूपमीर्यते +

पंचोलीटीका

षष्ठाध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोमांभजतेसमेयुक्ततमोमतः
इत्युक्तंतत्रकीदृशस्त्वयस्यभक्तिःकर्तव्याकथंचत्वद्गतांतरात्मा
त्वांभजतिइतिअर्जुनस्यप्रश्नेहृदिकृत्वातन्निरूपयितुंभगवाना
ह मयीति हेपार्थमय्यासक्तमनाःमयिवक्ष्यमाणविशेष

गी॰
टी॰
स॰

6

णिपरमेश्वरेआसक्तंमनोयस्यसमय्यासक्तमनाः अहमेवपर
मेश्वरोआश्रयोयस्यसनाग्निहोत्रादिकर्मतपोदानंवाअन्यदपार्थ
साधनंआश्रयतेसमदाश्रयः योगंयुंजन्मनःसमाधानंकुर्वन्
एवंभूतस्त्वमसंशयंसमग्रंसमस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादि
गुणसंपन्नंयथायेनप्रकारेणज्ञास्यसिएवमेवभगवानितितत्प्र
कारंमयाउच्यमानंशृणु १

तत्त्वदीपिका

विवेयमात्मतत्त्वंसयोगंसमुदीरितं भजनीयमथेदानीमीश्वररूप
मीर्यते एवंप्रथमनाध्यायषट्केनत्वंपदलक्ष्यंसयोगप्रकारंबोद्धव्यम्
अभिधावशव्युत्पादितप्रायंतत्पदार्थंतयाज्ञेयमीश्वररूपंभजनी
यत्वेनप्रतिपत्तयेमध्यमाध्यायषट्केनविवक्षुः [illegible]
दिशासंक्षेपात्त्वानेसम्यक्प्रतिपत्ति [illegible]
गत्वायोगसमाधिरूपं [illegible] तथायो
रूपवाचः [illegible] अस्तीय
वाचामीश्वरं [illegible]
सिद्धानामतयाज्ञानिनामाति [illegible]
एतानिमेलोति १ [illegible] शृणु [illegible]

[illegible]वीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः योमांभजतेसमेयुक्ततमोमतइत्यु
क्तस्यभजनस्यव्याख्यानायसप्तमोध्यायआरभते तत्र कीदृशं
भगवतोरूपंभजनीयंकथंवातज्ज्ञातोनरात्मास्यादित्येतदर्जुनेन
प्रष्टव्यमपृष्टमपिपरमकारुणिकतयास्वयमेवविवक्षुर्भगवा
नुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेआसक्तं मनोनः करणंयस्यसता
दृशाःसन् योगंकर्मयोगंयुंजन् प्रयुंजानः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो
यस्य मत्साहाय्येनकर्माणिप्रवृत्तः सन् त्वमसंशयं निःसंदेहं य
थास्यात्तथासमग्रंसंपूर्णंसर्वविभूतियुक्तंनिःशेषंच यथामांज्ञास्य
सि तन्मयोच्यमानं शृणु १॥

मधुभाष्य

साधनं प्राधान्येनोक्तं मतीतैरध्यायैः उत्तरैस्तु षड्भिर्भगव-
न्माहात्म्यमेव प्राधान्येनाह। आसक्तमना अतीव स्नेहयुक्तम-
नाः मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति। स एव च मे
पारणं तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः असंशयं समग्रमिति
क्रियाविशेषणं इदं मद्विषयं ज्ञानं विज्ञानं विशेषज्ञानं सैले
भ्यंज्ञानस्याह ॥१॥

1

भाषाअनुवाद

अब इस अध्याय मे भजनीय ईश्वर का स्वरूप कहते है कि जो छठे अ
ध्याय के अंत मे कहा कि मदात्मक होय जो मेरी भजन करे है सो
उत्तम है इस पर जो कहो कि सो भगवान कैसे है जिन की भक्ति क
रना चाहिये इस अभि प्राय पर अपने स्वरूप का निरूपण करने के
अर्थ श्रीकृष्ण अर्जुन से कहते है कि हे अर्जुन मेरे मे जिस का म
न लगा है और मेंही हैं अवलम्ब जिस के असे अनन्य शरणाग
त होय योगाभ्यास करने के अनंतर संशाय रहित समग्र कहे वि
भूतिबल ऐश्वर्य्य सहित मेरे रूप को जैसे जानि सकेगा सोई मेरे
वचन तुम श्रवण करो १ ॥

दोहा

मोमेपार्थ स्वांतदे योगजु उहं मो आश्रित होय संशयनहिं ज्यों सर्ग
मोहिको जानेगो सुनसोय १॥

8

ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वानेह
भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ ॥

शंकरभाष्यटीका

तच्चमद्विषयं ज्ञानमिति ज्ञानंतेतुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन त ज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय यज्ज्ञात्वाय ज्ज्ञानंज्ञात्वानेहभूयः पुनःज्ञातव्यंपुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषोभवतीति तत्वज्ञोयः ससर्वज्ञोभवतीत्यर्थः २ ॥

आनन्दगिरीकृतटीका

ज्ञास्यसीत्युक्तमपरोक्षज्ञानप्रतिज्ञायां तन्निष्ठत्यर्थं तज्ज्ञानप्रकारमे व विवृणोति तदेति इदमपरोक्षंज्ञानंचैतन्यं तस्यसविज्ञानस्य प्रतिलम्भेकिं स्यादित्याशंक्याह यज्ज्ञात्वेति इदमाद्यचैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेनस्फुटय ति अशेषतः अनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं त त्स्रवणप्रवणं करोति तज्ज्ञानमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा नरूपंतमाश्रित्योत्तरार्द्धतात्पर्यमाह यज्ज्ञात्वेति २ ॥

वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति

स्वामिकृतटीका

ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवस्तत्सहितंइदंमद्विषयंअशेषतः संक ल्पेनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेवर्तमानस्यपुनरन्यत्ज्ञात व्यमवशिष्टंनभवतितेनैवकृतार्थोभवतीत्यर्थः तावत्किंविज्ञानं ज्ञानंफलंभाव्याह २ ॥

पिशाचभाष्यटीका

अथवक्ष्यमाणंमया ज्ञानमिति तच्चमद्विषयंज्ञानंतेतुभ्यमहंस विज्ञानंविज्ञानसहितंस्वानुभवयुक्तमिदंवक्ष्याम्यशेषतः तज्ज्ञा नंविवक्षितंस्तौतिश्रोतुरभिमुखीकरणाय यज्ज्ञात्वायत्ज्ञानंज्ञा त्वानेह भूयः पुनःज्ञातव्यमवशिष्यतेनतत्वज्ञोयःससर्वज्ञोभव

तीत्यर्थः १ ॥

रामानुजभाष्यटीका

गी॰ टी॰ स॰ ज्ञानमिति अहंचतेमद्विषयमिदंज्ञानंविज्ञानेनसहाशेषतोवक्ष्यामि।
विज्ञानंविविक्ताकारविषयंज्ञानं यथाहं मद्व्यतिरिक्तात्समस्तचिद
चिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतयानवधिकातिशयासंख्येय
कल्याणगुणानंतमहाविभूतितयाविविक्तः तेनविविक्तविषयज्ञा-
नेनसहमत्स्वरूपज्ञानंवक्ष्यामिकिंयज्ज्ञात्वायज्ज्ञानेज्ञात्वामयिपुनर
न्यज्ज्ञातव्यंनावशिष्यते १ ॥

9

ज्ञानविज्ञानेज्ञानक्रियेष्वेवततोनकिंचिदवशिष्यते

अभिनवगुप्तकृतटीका

सर्वस्यज्ञेयस्यज्ञानक्रियानिष्ठत्वात् १ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ज्ञानमिति ज्ञानंशास्त्रोत्थं विज्ञानंमद्विषयोनुभवस्तेनसहितंअ
शेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेअन्यत् ज्ञातव्यं
नावशिष्यते ममसाकल्येनसर्वात्मकत्वेज्ञातेनैव निराकांक्षं किं
ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः श्रुतिरपि मैत्रेय्यात्मनोवाअरेदर्शनेनश्रव
दृं॰ णेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमिति १ ॥

वनमालीटीका

मा॰ वक्ष्यमाणंज्ञानंश्रोतुराभिमुख्यायस्तौति ज्ञानमितिइदमनंतमद्गुण
विशिष्टमज्ञानस्वतःपरोक्षस्यापिममप्रसादादिनापरोक्षंज्ञानवि
ज्ञानेनविविक्ततयाविशेषज्ञानेनसहितंनिखिलहेयशून्यतयान
वधिकासंख्येयकल्याणगुणानंतमहाविभूतितयाजीवाजडाच्च
यथाहंविविक्तस्तेनविविक्तज्ञानेनसहमत्स्वरूपज्ञानं साधनफ
लादिसहितेननिरवशेषंकथयिष्यामीत्यर्थः यत्ज्ञात्वाप्राप्यमपि
पुनरपिज्ञातव्यंनावशिष्यते स्वयोगपोषगुणानामपरोक्षस्यज्ञानत्वा
दितिभावः १ ॥

जखमवैजयंतीटीका

ननुयेनज्ञानेनाहंत्वांसमग्रंज्ञास्यामितंज्ञानंकिंमात्रंवदेत्यपेक्षायांत
द्रूपमाणज्ञानप्रस्तवन्नाह ज्ञानमिति सविज्ञानंविशेषेणकेवले
नस्वरूपविषयंज्ञानंविज्ञानंविज्ञानेनकेवलस्वरूपविषयकेनसह

वर्त्तमानेयतस्सविज्ञाने चेतनाचेतनशक्ति द्वयविविक्ततत्त्व रूपज्ञाने
नसहितमित्यर्थः ननुसर्वव्यापकस्यविभुरूपस्यान्तर्यामिणस्तवचि
दचिद्रूपस्थभवनेनसं भवतीतिचेन्न प्रतन्त्रशक्तिमतो भगवतो
ममचिदचित्स्थभवनत्वासम्भवाभावात् ज्ञानंचेतनाचेतनरूप
व॰ सिद्धसम्पन्नरूपविषयकमिदंवक्ष्यमाणमशेषतः सामग्र्येणानेम
दनन्यभक्तायतेभ्यमहं सर्वेश्वरोपिसर्वशक्तिविवशोभूत्वापरमेश्व
स्यमपिवक्ष्यामिसकलजनन्यानविषयंसर्वजगत्कारणंचयत्त्व
स्यतत्त्वरूपंतस्यज्ञानमात्रेवक्ष्येभगवताप्रतिज्ञातंतज्ज्ञानस्यमहत्त्व
माह यदिति यज्ज्ञानंज्ञात्वामद्वचनाद्बुद्ध्वाइहास्मिन्जगतिश्रेयो
मार्गेवाभूयः पुनर्ममत्वोत्तत्त्वज्ञानव्यवेदनयोग्यमन्यत्नावशिष्य
तेसर्वेषांज्ञानानांतस्मिन्नेवान्तर्भूतत्वात्किंचिदप्यवशिष्टंनभवति
तेनैवकृतकृत्योभविष्यसीत्यर्थः कारणज्ञानादेवकार्यमात्रस्य
ज्ञानंभवतीतिप्रतिज्ञातंश्रुतिभिरपि तथाहि एकेनमृत्पिण्डेन
सर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यात् [illegible]नाविज्ञातेनसर्वंलो
[illegible]विज्ञातंस्यात् एकेनलोहमणिनाविज्ञातेनसर्वंलोहमयं
विज्ञातंस्यादित्यादिभिः २ ॥

ज्ञास्यसीत्युक्तेः परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति **मधुसूदनीटीका** शंकांव्यावर्तयन्नुत्तौति श्रोतृराभि

मुखाय ॥ ज्ञानंमद्विषयंतेतोऽपरोक्षज्ञानमसंभावनादिप्रतिबंधेनफलमज
नयत्परोक्षमित्युच्यते असंभावनादिनिरासेनविचारपरिपा
कनिर्नैवप्रमाणेनजनितंज्ञानंप्रतिबंधाभावात्फलंजनयद
परोक्षमित्युच्यते विरोधापरिपाकनिबन्धनत्वाच्चतदेवविज्ञानंतेन
विज्ञानेनसहितमिदमपरोक्षमेवज्ञानंशास्त्रजन्यंतेतुभ्यमहं
परमाप्तः वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिसहितत्वेननिरवशेषं
कथयिष्यामि श्रोतीमेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्ना
पं हयज्ज्ञानंनित्यचैतन्यरूपंज्ञात्वावेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य
इहव्यवहारभूमौभूयः पुनरपिअन्यत्किंचिदपिज्ञातव्यंनावशि
ष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेनकल्पितानांसर्वेषांबाधेसन्मा
त्रपरिशेषात्तन्मात्रज्ञानेनैवत्वंकृतार्थोभविष्यसीत्यभिप्रायः २

गी॰ टी॰ स॰

[illegible] ॥

सदानंदीटीका

तच्छ्रोतराभिमुख्यायस्तौति ज्ञानंसगोचरं इदंमद्विषयंज्ञानमपरोक्षंस्व
नोयतः १ परोक्षंप्रतिबंधेनज्ञानमित्यपर्यंते नन्निरासेप्रमाणेनसवि
चारेणायस्ततः १ विज्ञानेनगुणंतत्रयत्तमत्स्वरूपावसानकं पाक्षजं ८५
नेपरोक्षंचपरमात्माहमीश्वरः ३ कथयिष्यामिपरोक्षेणास्यफलंचसमा
धनं नित्यचैतन्यरूपंयदागमांतजयाधिया ४ विषयीकृत्यलोके
स्मिन्नुतरत्यन्मनागपि जिज्ञासोस्तववान्यस्यज्ञातव्यंनावशिष्यते
सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेध्यारोपितंजगत् तज्ज्ञानाद्बाधितंसर्वंज्ञे
यंकिमवशिष्यते ६ तन्मात्रज्ञानतत्त्वंतेहृतत्कृत्योभविष्यसि ७
म॰ परब्रह्मज्ञानेजगदिदंशेषंसविदितंयतः प्रोक्तंश्रुत्यावज्रविध
सदृष्टांतकथनैः यदाविश्वंसर्वंभगवतिहरौभ्रांतिकलितंतदा॰
ब्रह्मज्ञानाद्विदितमलमस्त्येवनिगमात् ७ २ ॥

नीलकंठीटीका

यतदेवात ज्ञानमिति ज्ञानंशुद्धंयज्ञानंयतंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतं
ब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः तेतुभ्यमहंवक्ष्यामि अशेषतः
साधनकलापसहितं किंवचनमात्रजेनपरोक्षज्ञानेन पाहस्य
स्वविषयेपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशंक्याह सविज्ञानं
॰म अनुभवसहितं तत्त्वमस्यमसीत्यादौपाहादप्यपरोक्षज्ञानोत्य
॰तो निदर्शनात् कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातमितिएक
विज्ञानात्सर्वविज्ञानात्प्रतिज्ञांश्रुतीमेववर्णयति यज्ज्ञात्वेति ज
गत्कारणाधिष्ठानस्यज्ञानरूपस्यब्रह्मणोज्ञानेसंपायाक्केदात्
सर्वस्यात्ममात्रत्वेनज्ञातव्यांतवशेषोपुक्तइत्यर्थः २ ॥

धानन्दीटीका

ज्ञानंशास्त्राचार्याधीनबोधः विज्ञानंस्वयंतत्साक्षात्कारः छन्नज्ञातव्या
नन्द २॥

रामकंठीटीका

इदंसमनंतरप्रस्तुतंजगत्प्रपंचपरमार्थप्रतिपत्तिविषयंमत्स्वरू
पसाकल्पसंवित्तिविषयंचज्ञानमुपपत्त्युपन्यासरूपंशास्त्रंतदु
भयसाक्षात्कारहेतुनाविशिष्टज्ञानेनसहितमशेषतःकथयिष्या
मियत्प्रतिपद्यभूयोवाङ्मयंवस्त्वंतरंनकिंचिदवशिष्यते यदवग
माद्विदितसकलवेद्यःकृतकृत्योभविष्यसीत्यर्थः २॥

लासिकी टीका

अथवक्ष्यमाणंज्ञानंस्तौति ज्ञानंशास्त्रजमद्वैतलक्षणंशुद्धविद्या
ख्यंतदुक्तं सामानाधिकरण्यंहिसद्विद्याहमिदंधियोः अत्रापरत्व
भावानामनात्मत्वेनभासनात् परत्वाहंतयाच्छादात्परापरदशा
हिसेति सविज्ञानंसाक्षात्कारसहितं इदंप्रस्तूयमानमशेषतः
साकल्येनतेतुभ्यमहंपरमात्मावक्ष्यामि यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्रतिपद्य
साक्षात्कृतेहश्रेयोमार्गेपुनर्बोधव्यमवस्त्वंतरमवशिष्टंनभव
ति यदवगमाद्विदितवेद्यःकृतार्थोभविष्यसीत्यर्थः २॥

पंचोली टीका

यज्ज्ञानंभगवद्विषयमेवउत्तरत्रवक्ष्यमाणंस्तौतिभगवान् ज्ञा
नंतेहमिति हेअर्जुनाहमिदंज्ञानंविज्ञानसहितंज्ञानंशास्त्रज
नितंविज्ञानंसाक्षात्काररूपंप्रत्यक्षंतेनसहितंतेतुभ्यमशेषतः
साकल्येनवक्ष्यामितज्ज्ञानंश्रोतुमभिमुखीकरणायस्तौति यदि
ति ज्ञानंज्ञात्वाइहलोकेभूयःपुनरपिज्ञातव्यंपुरुषार्थसाधने
ननावशिष्यतेसतत्त्वज्ञःसर्वज्ञोभवतिइत्यर्थः २॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ज्ञानमिति अहंतेतुभ्यंविज्ञानेन विशिष्टज्ञानेनाचार्योपदेश
जनितेनसहितमिदंवक्ष्यमाणंज्ञानंशास्त्रजनितमशेषतः
साधनफलत्वेननिरवशेषं वक्ष्यामि किंतदित्यपेक्षायांत
स्यातिशयंद्योतयति यद्विज्ञानसहितंज्ञानंमयोपदिश्यमानं
ज्ञात्वानिश्चयविषयतामापाद्य इहलोके शुद्धव्यवहारेवामत्स्वरू
पभजनेवाभूयःपुनरन्यज्ज्ञातव्यंनावशिष्यते तेनैवकृतार्थोभवसीत्यर्थः २॥

11

भाषाअनुवाद

अब भगवान जी कहतेहै उसी की प्रसंशा करते है विज्ञान जो
अनुभव और ज्ञान जो शास्त्र से मेरे विषय मे होता है ये दो
नो मै तुमारे प्रति कहूंगा जो जानि कै भक्तिमार्ग मे आरूढ
पुरुष को और फेरि कुछु जानना वाकी नहीं रहता है इसी
से वे कृतार्थ होते है २॥

दोहा

ज्ञानसहित विज्ञानको तोहि कहों अवशेष जाकेजानेऔरकछु
ननजाननयोग्यविशेष २॥

12

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३ ॥

शांकरभाष्यटीका

अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभतरं ज्ञानं कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्ध्यर्थं यतति प्रयत्नं करोति तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह अत इति ज्ञानस्य दुर्लभत्वप्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना सहस्रशब्दस्य बहुवचकत्वमपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशंक्याह सिद्धा एवेति सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयास्य सुलभत्वमित्याशंक्याह तेषामिति ३ ॥

स्वामिकृतटीका

मत्कृपां विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह

मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव तावन्नास्ति मनुष्याणां च सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव पुण्यवशात् सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रवर्तते प्रयतमानानामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्राक्कृतपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानां चात्मज्ञानां सिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति तं तदेवमतिदुर्लभमप्यात्मज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ३ ॥

पिशाचभाष्यटीका

अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानं कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां क

श्चिदेवमांवेत्तितत्वतः यथावत् ३ ॥

रामानुजभाष्यटीका

वक्ष्यमाणज्ञानस्यदुःप्राप्यतामाह मनुष्याणामिति मनुष्याःशास्त्रा
धिकारयोग्यास्तेषांसहस्रेषुकश्चिदेवसिद्धिपर्यंतंयतते सिद्धिपर्यंतंय
तमानानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांविदित्वासिद्धयेयतते मद्विदांसह
स्रेषुकश्चिदेवतत्वतोयथावस्थितंमांवेत्तिकश्चिदितिनभिप्रायः सम
हात्मासुदुर्लभः मांनवेदनकश्चनेतिवक्ष्यते ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थम्

अस्यचयत्नतः सर्वेनयोग्यस्तस्यनेनदुर्लभत्वात्तत्सेव्यतामाह ३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतस्यदुर्लभत्वमाह मनुष्याणामिति असंख्यातानांजीवानांमा
ध्येमनुष्यव्यतिरिक्तानांपरमार्थप्रवृत्तिरेवनसंभवति तथाप्राकृता
हयेस्वात्मज्ञानायप्रवर्तते तथाप्रयत्नंकुर्वतामपिसिद्धानांसहस्रे
षुकश्चित्मदनुग्रहपात्रं मांतत्वतोयथावस्थितंवेत्ति यतादृशम
तिदुर्लभत्वमहंवक्ष्यामीत्यर्थः ३ ॥

वनमालीटीका

परोक्षस्यसर्वेंद्रियप्रवर्तकस्येंद्रियैःस्पष्टुमयोग्यस्वरूपस्यापरोक्ष
ज्ञानंमत्प्रसादंविनाकेवलपुरुषार्थानुष्ठितश्रवणादिभिर्दुर्लभ
मित्यभिप्रायेणाह मनुष्याणामिति मनुष्याणांशास्त्राधिकृतानांस
हस्रेषुकश्चिदेवसिद्धयेमदपरोक्षायपततेसर्वतः यततामपि
मदपरोक्षायतंकुर्वतामपि कश्चिदेवसिद्धोज्ञानीभवतिसिद्धा
नामुदपरोक्षवतांमध्येतत्वतः आप्तकामस्यजगदुदयादिकर्तृत्वं
सर्वोदासीनस्यापिभक्ताभक्तयोरनुग्रहनिग्रहादिकर्तृत्वं श्रुति
महतोमहत्वादिकंमांतरत्वंएकस्यापिगुणपदनेकावतारैःप्र
निर्जीवस्येतिनिरपेक्षानियामित्वंपरस्यापिलौकिकानेककार्यकर्तृत्वंच
थ्यादिस्वस्यापिव्यापकत्वमेवमादयोलोकविलक्षणमांभगवन्त
चिन्त्यपाद्यानतत्वतः परमार्थभूतापवसंभवतिनतिइन्द्रजालवन्न

येति ॥ मामचिंत्यानेकशक्तियुक्तं मन्महाप्रसादयुक्तः कश्चिदेव वेत्ति
न सर्वः महापरोक्षत्वं तु यथाकथंचिन्मध्यानेऽर्थवतां भवत्येव यतोऽहमे
त्ममतन्महाप्रसादं विना न भवतीति भावः यत्तु तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्
त्वमसीत्यादिश्रुत्युपदिष्टमहावाक्येभ्योऽनेकेषु मनुष्येष्वात्मपरमा
त्मनोरभेदज्ञानसाधनानुष्ठानात् दुर्लभ इति तन्न अभेदभेदकपदा
भावात् स्वरूपातिरिक्तस्याभेदस्य महावाक्यजन्यबोधविषयत्वे
वेदान्तानां तदभिमतानां स्वेऽर्थे कत्वहानेरद्वैतहानेश्च श्रुति
तात्पर्यगोचराभेदस्य स्वरूपात्वासंभवात्तन्मिथ्यात्वेन दोषकश्रुतेर स्वरूपा
प्रामाण्यापत्तेर्भेदस्य सत्यत्वापत्तेश्च अभेदस्याभिन्नत्वे हि स्वरूपस्या
ज्ञानाधिष्ठानतया सर्वदा सिद्धत्वात् तया च सदाभानेन शास्त्रवैयर्थ्या
पत्तेः तदित्यादिपदस्य कपदद्वया बोधितस्यैक्यादेर्महावाक्यजन्य
बोधभाने स्वेऽर्थे कत्वभाने महावाक्यवैयर्थ्यं स्यात् ३ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका

[illegible] स्वभक्तिमंत
रेण वक्ष्यमाणस्वज्ञानस्यातिशयदौर्लभ्यमाह मनुष्याणामिति
अस्मिन् ब्रह्माण्डे नीचोच्चयोनिगता अपरिमिता जीवाः संति तेषाम
परिमितेषु जीवेषु मध्ये कतिचिदेव मनुष्याः शास्त्राधिकारयोग्या
भवंति तेषामसंख्यातानां शास्त्रयोग्यानां सहस्रेषु संख्यातेषु मध्ये
कश्चिद्विरलएक एव सिद्धये आत्मपरमात्मस्वरूपावलोकनाय
यतते यत्नं करोति तेषां यततां यतते ऊर्ध्वं तां सहस्रेषु मध्ये कश्चि
द्विरलः सिद्धं स्वपरस्वरूपावलोकनं प्राप्नोति तेषां सिद्धानां स्वप
रात्मस्वरूपविदामपि सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव विरलस्तत्त्वतः स्वरू
पतो यथार्थ्येन वेत्ति किंतु चिंत्यानंतैश्वर्यगुणशक्तिकत्वकार
णात्वेन ज्ञातं न भवतीत्यभिप्रायः ३ ॥

इति दुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमंतरेणम **मधुसूदनीटीका** ज्ञानफलेज्ञानेयतः ॥
मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेको
अनेकजन्मकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यत

गी॰ टी॰ स॰ ति[illegible]यतते सिद्धये सत्वशुद्धिद्वारज्ञानोत्पत्तये यततां यतमानां ज्ञानायसि
द्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानां मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमननिदि
ध्यासनपरिपाकान्ते मां मेश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्वतः प्रत्यगभेदे
नतत्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येषु आत्मज्ञा
नसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये फलभागी
14 परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य महात्म्यमित्यभिप्रायः ३
[illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

मत्कृपामंतरेणोदं दुर्लभं तन्महाफले कर्मज्ञानादियोग्यानां सह
स्रेषु नरजन्मनां १ अपि कश्चिद्विवेकी सन्यतते चित्तशुद्धये ज्ञाना
य यतमानानां सिद्धानां च विपश्चितां १ मध्ये कश्चिन्महानेकः स
मयज्ञानेन मां हरिं साक्षात्करोति तत्वं प्रत्यगूपेणा चिहंते ३ मत्त
त्वज्ञोस्ति सर्वज्ञो दुर्लभो जगतीतले किं वाच्यं ज्ञानमाहात्म्यं श्री
हरेरयमाशयः ४ ॥ ३ ॥

नीलकंठीटीका

यतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति मनुष्याणामिति यततां
यतमानानां ३ ॥

आनंदीटीका

अत्र दुष्प्रापत्वमाह मनुष्याणां कर्मभूमौ दुर्लभं जन्म प्राप्तवतां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकः
सिद्धये जन्माभावरूपस्य फलस्य प्राप्तये यतति तदुपायमनुतिष्ठति
यतेन सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये कश्चिदेकः शुकोवा नारदोवा तिष्ठ
सिद्धामां वासुदेवं तत्वतः व्यक्ताव्यक्तात्मकत्वेन वेत्ति ३ ॥

एतयोश्च ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संवेदनमे

रामकंठीटीका

सर्वस्तुलभं यतः ॥ इहानिरवधौप्राणिसर्गप्रपंचे मनुष्यत्वमेव तावद्दुर्लभं तेष्वपि मनु व फलं पर्यवस्यति तच्च परमरहस्यत्वात्त्र
ष्याह कर्मभूमिलब्धजन्मानः चतुर्वर्गसिद्ध्यधिकारिणस्तेषां सह
स्रेषु मध्ये कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशाज्जन्मन्नसंसारवि

तारः सिद्धये पुनर्जन्माभावलक्षणफलप्राप्तये यतते तत्तदुपायाह
रणप्रयत्नपरो भवति न तु तावत्सिद्धिं प्राप्नोति तेषामपि यतमाना
नां सिद्धानां तत्तद्दर्शननिश्चितमोक्षलक्षणां सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये
कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशाद्वा मदनुग्रहाद्वा विभावित
यथोक्तनिरतिशयश्रद्धाभक्तिप्रसाधितविवेकजज्ञानप्रभावाद्यथा
प्रतिपादितस्वरूपं मां वेत्त्यात्मत्वेन प्रतिपद्यते ३ ॥

लासिकी टीका

तज्ज्ञानं परमरहस्यत्वान्नसुलभं यतः तत्र प्रकृष्टपुण्यवशेन दु
र्लभमनुष्यजन्मभाजां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव लब्धात्मबोधः सि
द्धये बोधोत्कर्षाय यतते सर्वदात्मसमाधानेनावर्तते यततां सदा
विमृशतामपि तथा सिद्धानां ज्ञानोत्कर्षं प्राप्तानां सहस्रेषु मध्ये क
श्चिल्लोकोत्तरो मामीश्वरं तत्त्वतो यथावद्विभूतिबलैश्वर्यादियुतं वे
त्त्यात्मतया संवेदयते ३ ॥

पंचोली टीका ॥

अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं भगवद्विषयं ज्ञानमित्याह मनुष्या
णामिति मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धये मोक्षाय यतते यत
तामपि मोक्षार्थं यत्नं कुर्वतामपि सिद्धानामपि मध्ये कश्चिदेव तत्त्व
तो यथार्थेन मां परमेश्वरं वेत्ति ३ ॥

रणवीरसमिद्धायिनी ॥

मद्विषयज्ञानं चेदमतिदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति मनुष्या
णां कर्मादिकारिणां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकोधिकारी तावद्यतति
सिद्धये पुरुषार्थनिष्पत्त्यर्थं स्वात्यर्थं वा स्वकर्मणि प्रवृत्तिमान्भ
वति यततां प्रयत्नातिशायं कुर्वतामपि सिद्धानां प्रसिद्धानां साध
कानामपि सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेक एवं मां परमेश्वरं तत्त्वतः स्व
रूपकर्मादिभिः प्रकारैर्वेत्ति मदनुग्रहयोगादिति भावः यद्वा तत्त्वतः इति

15

ल्यब्लोपे पंचमी तत्वानि भूम्यादिरूपाष्टविधप्रकृतयः तानि समा
श्रित्य मां परमेश्वरं वेत्ति प्रत्यक्षीकरोति मत्प्रत्यक्षीकारेणैव सर्व
पापक्षयाद्वैकुंठादिलोकप्राप्तेः परमसुखावाप्तिस्तस्य सुलभे
तिभावः ३॥

मधुभाष्य

मनुष्याणामिति प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह ३

भाषाअनुवाद

हमारी भक्ति विना हमे जानने सकै यह अति दुर्लभ है सोई क
हते है कि असंख्य जीवों के मध्यमे मनुष्य छोडि और किसी
की मोक्ष की विषय मेप्रवृत्ति नही होती है और हजार मनु
ष्यके वीच्च कोई एक पुन्य के प्रभा व से आत्म ज्ञान के हेतु
यत्न करता है ऐसी ही यत्न कारी हजार के मध्य कोई एक
अति उत्तम पुन्य् वशात अपने को जानि सके है और ऐसे आ
त्मज्ञानी हजार के वीच मे कोई एक मेरी कृपा से परमात्म
स्वरूप मुझ यथार्थ रूपसे जाने है सोई अति कठिन ज्ञान ह
म तुम से कहेगे ३ ॥

दोहा

कोउक नर सत्त्वमें करें यत्न सिद्धिहेत यत्न करत ता सिद्ध में
कोउ तत्त्वसें मोहिवेत ३॥

16

भूमिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच अहंकारइ
तीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ४ ॥

शाङ्करभाष्यटीका

अतःश्रोतारंप्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरिति भूमिरितिपृथिवी
तन्मात्रमुच्यते नस्थूलाभिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनात् तथाबाद
योपि तन्मात्राण्येवोच्यंते अपोऽनलोवायुः खंमनोमनइतिमनसः
कारणमहंकारोगृह्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्वं अहंका
र इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते ए
वमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रव
र्तकत्वादहंकारस्याहंकारएवहि सर्वस्यप्रवृत्तिबीजं दृष्टंलोके
इतीयंयथोक्ता प्रकृतिर्मे ममेश्वरी मायाशक्तिरष्टधाभिन्ना भे
दमागता ४ ॥

आनन्दगिरीकृतटीका

ज्ञानार्थंप्रयत्नस्य तद्द्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण सर्वेश्वर
लभत्वाभिधानस्यश्रोतृप्ररोचनं फलमिति मत्वाह श्रोतारमिति
आत्मनासर्वात्मकत्वेन परिहर्तव्यमवतारयन्नादावपरां प्रकृति
मुपन्यस्यति आहेति भूमिग्राह्यस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवी
विषयत्वंव्यावर्तयति भूमिरितीति तत्रहेतुमाह भिन्नेति प्रकृ
तिसमभिव्याहारात् गंधतन्मात्रस्थूलपृथिवी प्रकृतिरुत्तरविका
रो भूमिरित्युच्यते नविशेषइत्यर्थः भूमिग्राह्यवदबादिग्राह्याणाम
पि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह तथेति तेषामपिप्रकृतिसमानाधि
कृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकारा
णां नविशेषसिद्धिरित्यर्थः मनःग्राह्यस्य संकल्पविकल्पात्मक
करणविषयत्वमाशंक्याह मनइतीति न खल्वहंकाराभावे स
ङ्कल्प विकल्पयोरसंभावात्तदात्मके मनः सम्भवतीत्यर्थः निश्च
य लक्षणा बुद्धिरित्युपमातुर्बुद्धि ग्राह्यस्य निश्चयात्मककरण

गी॰ टी॰ स॰

17

विषयत्वमाशंक्याह बुद्धिरिति नहि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमंतरेण व्यष्टिबुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनांतःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति अहंकार इति अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः कथं मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वमित्याशंकोक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेत्यादिना मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वे हेतुमाह प्रवर्तकत्वादिति तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति अहङ्कार एवेति सत्येवाहङ्कारे ममकारो भवति तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति इतीयमिति इयमित्यपरोक्षा साक्षिरूपेणेति यावत् ऐश्वरी तदाश्रयानैश्वर्योपाधिभूता प्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति मायेति तस्यास्तत्कार्यकारणपरिणामयोग्यत्वं द्योतयति शक्तिरिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ४ ॥

स्वामिकृतटीका

एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरत्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्यां भूम्यादिशब्दैः पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देन तत्कारणभूतोहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं अहंकारशब्देन तत्कारणमविद्या एवमष्टधा भिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्योच्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारः तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यंते बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तस्वरूपं प्रधानं इति अनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नायाः प्रकृतेरत्रैवान्तर्भावविवक्षया अष्टधा भिन्नेत्युक्तं तथा च वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः इति ४ ॥

पिशाचभाष्यटीका

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरिति गंधतन्मात्रं आप इति रसतन्मात्रम

तेजो रूपतन्मात्रं वायुः स्पर्शतन्मात्रं खं शब्दतन्मात्रं मन इति मनसः का
रणमहंकारः बुद्धिर्महान् बुद्धिरित्यहंकारो महानहंकारोऽव्यक्तम
हंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं तत्प्रसिद्धं भूम्यादिशब्दैर्महाभू
तानां ग्रहणं युक्तं मनःशब्देनापीन्द्रियसंघ एवाहंकारशब्दाभ्यामध्य
वसायवृत्तेरभिमानवृत्तेश्च ग्रहणं नैव सम्पद्यते प्रकृतिरिति विवव
क्ष्यमाणेनाहितीयं सर्वेश्वरस्य शक्तिभूता त्रिगुणात्मिका भिन्ना विभ
क्ता प्रकृतिकारणमष्टप्रकारः ४ ॥

रामानुजभाष्यटीका

अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य ज
गतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणक पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपेण म
नःप्रभृतीन्द्रियरूपेण च महदहंकाररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति
विद्धि ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका अस्यानं

अस्य च व्याख्यानः सर्वत्र योग्यः इत्यनेन दुर्लभत्वाच्च तत्सेव्यतामाह भूमीति स्पष्टार्थं

परमार्थप्रपाटीका

एवं निरूपणीयार्थे श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारेण स्रष्ट्रत्वादि
कर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयितुं परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमा ष७
ह भूमिरिति द्वाभ्यां भूम्यादीनि पञ्च सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि भूतानि
मनःशब्देन तत्कारणीभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणीभूतं मह
त्तत्त्वं अहंकारशब्देन अव्यक्तमाद्यासरूपं तत्कारणमविद्या इत्येवं
प्रकृतिर्मायाष्टधाष्टप्रकारा भिन्नेति त्रयोदशाध्याये म
हाभूतान्यहंकार इत्यादि चतुर्विंशतितत्त्वात्मना वक्ष्यमाणायाः
प्रकृतेरत्रैवान्तर्भावः इत्युक्तं ४ इदानीं परापरत्वविभागमाह अ
परेयमिति ॥

वनमालीटीका

सर्वोपस्थितिकर्तृत्वसर्वनियामकत्वादिरूपनिरतिशयाचिन्त्यैश्वर्यत्ता
नेयत्वाननन्तदाह भूमिरिति पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महान
व्यक्तमित्यष्टप्रकृतयः पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञा
नेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडश विकारः एतान्येव चतु

विंशतितत्त्वानितत्रपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपंचमहाभूतानिसूक्ष्मावस्था
रूपाणिगंधरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानिपंचतन्मात्राणिभूमिरित्यादिना
लक्ष्यंते बुद्ध्यहंकारशब्दौस्वार्थावेव मनःपदेनचशिष्टमव्यक्तंलक्ष्य
ते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येनस्वार्थहानेरावश्यकत्वाच्च मही
यानष्टरूपाप्रकृतिरियंमहत्तत्त्वादिरूपेणाष्टधाभिन्नाष्टभिःप्रका
रैर्भेदमागतासर्वोपितत्त्ववर्गोत्रैवांतर्भवतीत्यर्थः ५ ॥

अस्तमवैजयंतीटीका

एवंपरमात्मब्रह्मश्रीकृष्णमुखपद्मनिर्गिरितज्ज्ञानात्सोलब्धगर्भकं
स्वसारथिवचनामृतंनिशम्याहोमयाकिंशुभंकर्माचरितंयतःसु
रनराद्यैरतिदुर्लभंस्वस्थानेस्वयमेवमामुपदेष्टुंसमुद्यतोभवतीत्येवं
सर्वोत्कृष्टंस्वभाग्यंमन्वानमनिपायहर्षोत्फुल्लवदननयनमर्जुनं
श्रोतारमभिमुखीकृत्यचेतनाचेतनापाक्षिद्वयसम्पन्नसर्वकार
णात्मकंस्वकीयंस्वरूपंवक्तुमादौपरापराभिधेयशक्तिद्वयमाह
द्वाभ्यां भूमिरिति भूमिरापोनलोवायुःखमितिपृथिव्यप्तेजो
वाय्वाकाशरूपाणिमहाभूतानिपंचमनोबुद्धिरहंकारश्चेत्यन्त
करणानित्रीणीत्यनेनप्रकारेणायमकृल्पानिर्दिष्टानिर्दिष्टचे
तनरूपामेममसर्वेश्वरस्येश्वरीप्रकृतिर्मायाप्रधानमव्यक्तमजादि
पदवाच्यासत्त्वादित्रिगुणात्मिकापरिणामभवनस्वभावादयचट वा॰
नापदीयतीसत्त्वरूपापरतत्त्वसूत्राश्रयामदिच्छावशेनाष्टधा
ष्टप्रकारेणभिन्नाभेदप्रमात्वपावाधेनिषेधः नन्वचतुर्विंशति
हं॰ परिमितानितत्त्वानिप्रसिद्धानिकपिलादिभिस्सर्वव्याचार्यैश्चा
पिपंचतन्मात्राण्यहंकारोमहानव्यक्तमित्यष्टौप्रकृतयःपंचमहा
भूतानिपंचकर्मेंद्रियाणिपंचज्ञानेंद्रियाण्युभयसाधारणंमनश्चे
ति षोडशविकाराइत्येवमव्यक्तानिसर्वज्ञैःसर्वेश्वरत्वेनप्रकृतिर
ष्टधाभिन्नेतिकेनाभिप्रायेणावदसितद्वदेतिचेत्तत्रसत्यकथनाभि
प्रायंशृणुअष्टस्वेवतत्त्वेषुचतुर्विंशतितत्त्वानामंतर्भावःस्यात्त
थाहिभूम्यादिषुपंचमहाभूतेषुगंधादीनांपंचतन्मात्राणामंतर्भा
वः अहंकारेपंचकर्मेंद्रियाणांपंचज्ञानेंद्रियाणांमनसश्चांतर्भा

वः बुद्धिशब्दो महत्तत्त्वमहं मनःशब्दस्तन्मनोगम्यमव्यक्तरूपं प्रधानं
माहयथाभूम्यादिवाक्यैः शब्दैः गंधादिशब्दपर्यायानि पंचतन्मात्रा
णि लक्ष्यंते अहंकारशब्देन पंच महाभूतान्येकादशेंद्रियाणि तथ
महंकारश्च लक्ष्यंते बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वं मनःशब्देनाव्यक्तरूपं प्रधा
नं च लक्ष्यंत इत्याशयः ४ ॥ मधुसूदनीटीका

एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः स^र्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वं वक्तारयन् ^पंच दावपरां प्रकृतिमुप
न्यस्यति ॥ सांख्यैर्हि पंचतन्मात्राण्यहंकारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः महा
भूतानि पंच कर्मेंद्रियाणि पंच ज्ञानेंद्रियाणि उभयसाधारणं मन
श्चेति षोडश विकारा उच्यंते एतत्सर्वं चतुर्विंशतितत्त्वानि तत्र भू
मिरापोनलो वायुः खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपंचमहाभू
तसूक्ष्मावस्थारूपाणि गंधरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पंचतन्मात्रा
णि लक्ष्यंते अहंकारशब्देन तत्कार्यत्वेव मनःशब्देन परिशिष्ट च
ने मव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दे सामानाधिकरण्येन तद्ग्रहणे वक्ष्य रा
कत्वात् मनःशब्देन वा स्वकारणमहंकारो लक्ष्यते पंचतन्मात्र
सन्निकर्षात् बुद्धिशब्दस्त्वहंकारकारणं महत्तत्त्वं मुख्यवृत्तिरेव
अहंकारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्र
वर्तकत्वात् साधारणधर्मयोगाच्च इत्युक्तप्रकारेणेयं मे परोक्षासा ठ
क्षिभास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्व
भावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता स
र्वोपि जडवर्गोत्रैवांतर्भवतीत्यर्थः स्वसिद्धांते चेक्षणसंकल्पात्म
कौ मायापरिणामावेव बुद्ध्यहंकारौ पंचतन्मात्राणि चापंचीकृत
पंचमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ४ ॥

सदानंदीटीका

एवं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्यार्जुनं हरिः आत्मनः सर्वरूपत्वात्स
र्वात्मकत्वमवतारयन् उपास्यनिर्देशाख्यां समष्टिप्रकृतिं विका
भूम्यादि पंचभूतानि सूक्ष्मावस्थात्मकानि हि १ तन्मात्राण्येव ल
क्ष्यंते मनोहंकार इष्यते बुद्धिशब्दान्महत्तत्त्वमहंकारस्य कारणं २

अविद्यात्मकमव्यक्तं वासनानंतवासितं अहंकारपदेनोक्तं सर्वकारा
णकारणं ४ इत्येवमुक्तरीत्यैव सादिभास्पतयाद्वगा णक्ति प्रकृति
धर्माख्यानिर्वाच्यात्रिगुणात्मिका ५ प्रकारैरष्टभिर्भेदमागतापरमे
श्वरी अनभूतोऽत्र सर्वोपिजडवर्गः प्रपंचगः ८ ॥ ४ ॥

नीलकंठटीका

एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायतदुपपत्तयेसर्वस्यजडाजड
प्रपंचस्यज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाहत्रिभिः भूमिरिति अत्रभूम्यादि
पदैस्तत्कारणान्येवगृह्यंते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्थूलभूम्यादे
रविकृतिमात्रत्वात् तथाचभूमिरितिगंधतन्मात्रं आपइतिरसत
न्मात्रं अनलइतिरूपतन्मात्रं वायुरितिस्पर्शतन्मात्रं खमितिश
ब्दतन्मात्रं मनइतितत्कारणमहंकारः बुद्धिरितिसमष्टिबुद्धिर्म
हत्तत्वं अहंकारीनानयेतिअहंकारोमूलप्रकृतिः कारणंचेतोदु
त्ता र्लभत्वेप्यगत्याबाजलकान्तेहाध्यं इयंमेमनःअभिन्नाअपृथकु
सिद्धाशुक्तिकाकालादिवदनंतं अष्टधाअष्टप्रकाराप्रकृतिर्जडप्रप
चोपादानभूता यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवा
ष्टौसांख्याभिमताएवप्रकृतयोग्राह्याइतिनियमोस्ति मनसाह्ये
वपश्यतिमनसाशृणोतीतिमनसइंद्रियांतरप्रकृतित्वश्रवणेन
संततवापिप्रकृतयः तथाचैवंयोज्यं इयंमेमदभिन्नाप्रकृतिर
व्याकृताख्याभूम्यादिभेदेनाष्टधेति मूलप्रकृतेरत्रभूम्यादिभिःस
हपाठाजन्यत्वमवगम्यते नासांख्यानामिवाजन्यत्वं तस्मादव्या
कृतमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेति अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेसंप्रवि
लीयतइतिवचसाअपिप्रभवप्रलययोःस्मरणात् ४ ॥

आनन्दीटीका

व्यक्ताव्यक्तात्मकत्वमेवलक्षयति इयमव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्त
मध्यानिभारतेति द्वितीयाध्यायादिष्टा अजामेकांलोहितशुक्ल
कृष्णामित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धामेपरमेश्वरस्यप्रकृतिःसत्वरज

त्वमसंसाम्यावस्थाविश्वस्य मूलकारणं कार्यकारणकर्तृप्रकारा।
त्मिकापारमेश्वर्यशक्तिर्वेदोहकतादिविवपरमेश्वरादभिन्ना अत्र्था
मूलप्रकृतिरपि महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेतिशासनाव्यक्ता
व्यक्तत्वेनाष्टप्रकारासतीभूमिरापोनलोवायुरितिभिन्नाभेदंआमाप्र
कृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्मादपिगणःषोडशकः तस्मादपिषोड
शात्पंचभ्यः तथाहि स्थूलचराणिआदीनि सूक्ष्मात्मतीयत इतिन्याया
त्क्रमेणतदृशोयतिभूमिर्गंधतन्मात्रस्य प्रकृतेर्विकृतेः आपोरसत।
न्मात्रस्य प्रकृतेर्विकृतिः एवंशब्दतन्मात्रस्य प्रकृतेर्विकृतिमनःअ
भिमानोहंकारः तस्माद्विविधः प्रवर्ततेसर्गः ऐंद्रियएतद्भूतादेस्त
न्मात्रः सत्वामसः तेजसाउभयं अहंकारस्य प्रकृतेर्विकृतिः बुद्धिरध्य
वसायरूपं महत्तत्वमूलप्रकृतिर्विकृतेः अहंकारोभिमानरूपः बु
द्धेर्महत्तत्वस्य प्रकृतेर्विकृतिः भेदः मनः श्राह्योनेकादशेंद्रियवर्गः
इंद्रियसाहचर्यात्तन्मात्राणिचेत्यहंकारस्य विकृतिः भेदः बुद्धिर्म
हत्तत्वमव्यक्तस्य विकृतिः भेदः अहंकारोमहतोविकृतिः ४ ॥

रामकंठी टीका

जगत्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह योहंसततचिन्मात्रस्वरू
पोऽप्रच्युतएवाचिंत्यनिजमायाशक्तिमाहात्म्यजडचेतनविभागेन
विरूपइवावभासमानोजगत्क्रीडामिमांनिवर्तयामि तस्यमेस्वखंडः
स्वमोहात्मकतयासर्वभावानुगतसत्वादिगुणत्रयरूपाजडायाप्र
कृतिरधिष्ठा अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्नाविभागंप्राप्ताकेतेष्टौप्रकाराभूमि
रित्यादि तत्रभूम्यादिभिः पंचभिरध्ययक्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारण
भूतानिसूक्ष्माणिनिर्दिष्टानिवेदितव्यानि तेषुकार्यभूतानिपृथि
व्यादीनिपंचस्थूलभेदान्येकैकापायपंचादिगुणानिसंष्टहीतानिबु
द्धिकर्मेंद्रियवर्गश्चदशसंख्यइतिभूम्यादिभिः पंचभिस्तत्वविंशति
रात्मिका मनसश्चसर्वेंद्रियनायकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका अहंकारो
देहादिष्वनात्मसुतेष्वात्मप्रत्ययः इतित्रिविधमंतःकरणमितित्र
योविंशतिसंख्यःकार्यकारणवर्गस्तदनुगुणंचत्रैगुण्यात्मकंप्र।

गी॰ यानंकारणमिति तत्वचतुर्विंशतिरूपाचजडत्वेनावभासमानाप्र
टी॰ कृतिरियंचापरावक्ष्यमाणजीवभूतप्रकृत्यपेक्षयास्थूला यतोसौज
स॰ डाचेयमपरतंत्राविनश्वरीसतीचेतनाद्देदकात्स्वतंत्रान्नित्याच्चजीवत
त्वादपकृष्टा ४ ॥

लासिकी टीका

२० तदेवेश्वररूपंसर्वात्मकत्वेनपरिपूर्णमवतारयिष्यन्स्वलोतमाह ॥
भूम्यादिशब्दैःपंचतन्मात्राण्युच्यंते शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यानित॰
न्मात्राणि मनःसंकल्पात्मकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका अहंकारोभिमान
रूपइत्येवंसूक्ष्मदेहात्मकपुर्यष्टकभेदेन तदुक्तं तन्मात्रोदयरूपेण
मनोहंबुद्धिवृत्तिना पुर्यष्टकेनसंरुद्धस्तदुक्तंपत्पयोद्भवमिति ममे॰
श्वरस्यकारणदेहशब्दवाच्यात्रिगुणसाम्यात्मिकाप्रकृतिःस्वस्वरूपा॰
च्छादनरूपामायाख्याशक्तिः तदुक्तं मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायि
नंतुमहेश्वरमिति तथातिरोधानकरीमायाभिधायुनरिति भिन्ना
विभागंप्राप्ता तदुक्तं प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गुणषोडशा॰
शं कः तस्मादपिषोडशकात्पंचभ्यःपंचभूतानीति इमामेवप्रकृतिंच
तुर्विंशतितत्वात्मनाप्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारइत्यादिना
भूम्यादीनांसाक्षाद्ग्रहणंस्थूलदेहस्याप्युपलक्षणार्थं भूतानिपंचवि
राजःपुरुषस्यस्थूलदेहमापन्नानि ४ ॥

पंचोली टीका

श्रोतारंप्ररोचनेनाभिमुखीकृत्वाह भूमिरापइति भूम्यादिपंचतन्मा
त्राणिमनःशब्देनतत्कारणभूतोहंकारःबुद्धिशब्देनतत्कारणंमह
तत्वंअहंकारशब्देनतन्मूलप्रकृति अव्याकृतमिति अष्टधाप्रकृ॰
तिःक्षेत्ररूपा ४ ॥

गणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एवंप्ररोचनेनश्रोतारमभिमुखीकृत्य स्वस्यैवसर्वजगतां सृष्टि
स्थितिसंहारकारणत्वं परेषांहिंसानिभिन्नताभिमानपरिहारेण

यैः प्रकृतीः कुर्वन्नयत्नाप्रभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरित्यादिना त
त्र भूमिशब्देन संग्रामोविताः कठिनत्वादिगुणप्रदेशालक्ष्यं
ते तथाधारत्वसाम्याद्द्धादिवाहनलक्षणाच तथा भूमिविष
यविशेषभूतपर्वतादिदैवतास्त्राणिवोपलक्ष्यंते तथा पार्थि
वलोहादिनिर्मितशास्त्रादीनि भूमिशब्दलक्षणीयानि आपइ
त्यपशब्देनच जलस्वामिभूतवरुणादेवतास्त्रादिकं लक्ष्यते अ
नलवायुशब्दाभ्यां चाग्नेयवायव्यास्त्रलक्षणा खशब्देनच सूक्ष्मा
भिधायकेन सूक्ष्मताप्रतिपादकप्रस्थापनायस्त्रलक्षणा मनः
शब्देनच स्थिरताविशिष्टं चित्तमभिधीयते बुद्धिशब्देनच निश्च
यात्मिका बुद्धिरभिधीयते अहंकारशब्देनच स्वजात्युचिताभिमा
नः क्रोधोद्दीपक उच्यते अन्यनेन प्रकारेणायं निर्दिष्टा अष्टभिः प्र
कारैर्भिन्ना परस्परं भेदवती मे मम संबंधिनी स्वीयार्थे षष्ठी
वा मया व्यवस्थापिता प्रकृतिः कार्यकारणोपचारात्मकर्णयाः
कृतेः प्रयत्नस्य स्वजात्युचितस्य युद्धादिव्यापारस्य साधनभूते
त्यर्थः यथादिभिः पार्वतीयाय हैरण्यसादिमदस्त्रैः शास्त्रवाः
थीपदिष्टेर्थे स्थिरचेतस्कतया निश्चयेन विशुद्धतमा दृशा विमुक्ता
रामदून निमित्तेन कलो चिताभिमानेन चेत्यष्टभिर्भेदैः व्यापारे
त्त्रियः प्रेर्यते इति तात्पर्यं ४॥

मधुभाष्य

भूमिरित्यादिना महतोऽहंकारपर्यंतभावः अपराप्रकृतमा
वक्ष्यमाणमपेक्ष्य जीवभूता श्रीजीवात्मप्राणधारिणी विद्ध
पाभूता सर्वदा सती एतन्महद्भूतमिश्रुतेः सगादव प्रकृती
हेतुदेवस्य जडा चैवाजडा तथा अव्यक्ताख्या जडा सा च स्वरूपा
भिन्नाष्टधा पुनः महान्बुद्धिर्मनश्चैव पंचभूतानि चेति ह अवरामा

जडाश्रीश्वपरेयंयार्पितेयया चिद्रूपासावनंताचअनादिनियता
परा यत्तमत्प्रियंकिंचिन्नास्तिविभोः परात्मनः नारायणा
त्यमहिषीमतासाब्रह्मणोपिहि ताभ्यामिदंजगत्सर्वंहरिःस
र्जतिभूतराडितिनारदीये नकेवलंजडाजडात्मकहन्तीमहगो
त्र्यतावन्मदैश्वर्यमित्याह अहमिति प्रभवादेःसत्ताप्रतीत्या
दिकारणत्वात्तदोस्तत्वाचप्रभवइत्यादि आहच सष्टापाता
चसंहर्तानियंताचप्रकाशिता यतःसर्वस्यतेनाहंसर्वोस्मीत्य
भिमितः सुखरूपस्यमोक्षत्वात्तत्सर्वस्वरूपतः प्रागभि
व्यक्तस्वंचापितद्वात्स्येवमदर्पित तथाप्यचिंत्यशक्तित्वा
ज्जातत्त्वमतीवचेति नारदीये अहमेवपरतरः मत्तोन्यत्स
मस्तंनकिंचिदपि इदंज्ञानं रसोहमित्यादिविज्ञानं प्रवादयो
पितत्पव तथापिरसादिस्वभावानांसाधारणाचस्वभाववैच
विशेषतापिनियामकः नत्ववादिनियमनुवह्य रसादिस्व
सारत्वादिश्चेतिदर्शयति अप्सुरसइत्यादिविशेषणाद्धे भोग
स्वविशेषतोरसादेरितिच उपासनार्थंच उक्तंचगीताकल्पे
रसादीनांरसादित्वेस्वभाववैतथ्येवच सारत्वेसर्वधर्मेष्ववि
शेषणापिकारणं सारभोक्तावत्सर्वश्रयतोतोजगदीश्वरः
रसादिमानितांदेहेसर्वंव्यवस्थितः प्रवादयःपार्षदाद्येथे
यःसञ्ज्ञानितांहरिः रसादिसंपत्याअन्येषांकाहदेवोजगत्पति
रितिस्वभावोजीवएवच सर्वस्वभावोनियतस्तेनैव किमुताप
रं नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरमितिच धर्माविरु
द्धःकामरागविवर्जितमित्याद्युपासनार्थं उक्तंचगीताकल्पे
धर्माविरुद्धकामोसावुपास्यःकाममिच्छता विहीनेकामरागा
देर्बलेवबलमिच्छता ध्यातस्माद्रतनिच्छद्धिसीनमेवदत्राति

सइत्यादि पुण्योपार्जितभोगापेक्षया तथा च श्रुतिः पुण्य
मेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति एतं पि वं तो सुकृत
स्य लोके इत्यादिका एतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं वाभिधीयते
इत्यभिधानात् एतं ह मानसो धर्मः सत्यं स्यात्सप्रयोगगृह
तिच नखानम्नन्योऽभिचाकशीति अन्यो निरभोपि वले
नभूयानित्यादिविरोधिः स्थूलानखानोक्तेः आहच सूक्ष्मा यान
भविविक्तादात्मनश्चैवं भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः नचात्मनी
वउच्यते शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् स्वमादिस्वशरीर
पव शारीरस्तद्विधाभिन्नोनामरूपादिष्ववास्थितेरितिवचनाक्ष
रुद्रे अस्मादितीश्वरव्याख्यानुशं शारीरोतानुभोक्ते यो जीव स्व
स्वरसक्तितः अनादि बंधनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथापरइति
वचनान्नारदीये भेदश्रुतेश्च सतिगत्यंतरे पुरुषभेद एव क
स्य न नवस्याभेदः आहच प्रविविक्तभुग्यतोयस्माच्छरीर
पुरुषोत्तमः अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात्स दैवति
ति गीताकल्पे न तदंते क्षितितदनाधारत्वमुच्यते उक्तंच
नदाश्रितं जगत्सर्वं नासौ क्वचिदाश्रित इति गीताकल्पे त
द्विकचमेवंतायसइत्यत आह ४ ॥

22

भाषाअनुवाद

इन वातो से श्रोता अर्जुन को उत्साह युक्त करके अब प्रकृति जो
माया जिस के द्वारा सृष्टि आदि का कर्तृत्व जो अङ्गीकार किया
है ईश्वरत्व उसका निरूपण उत्तम प्रथम भेद क्रम से दो श्लोक
से कहते है कि भूमि आदि पंचभूत और मन शब्द से मनका का
रण रूप अहङ्कार तथा बुद्धिका कारण महत् तत्व औ अहंकार
की कारणभूत जो अविद्या कहे अज्ञान इस प्रकार से मेरी प्रकृ
ति माया आठ प्रकार की है अथवा पंचभूत तेरूपादि मात्रा
और अहङ्कार से कार्यरूप इंद्री औ मन बुद्धि ये आठ प्रकार जा
नो यद्यपि इहां चौविष भेदो को इन आठ के अन्तर्भूत करि मा
या के आठही प्रकार कहा तोभी देत्रध्याय जो तेरहवां तहां
प्रकृति के चौविश ही तत्वरूप विभाग कहेगे ४ ॥

दोहा

अनल भूमि जल वायु नभ औ मन बुद्धि जोय हंकार यह मोहि
की प्रकृति भिन्नाष्ट विध सोय ४॥

23

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपरां जीवभूतांमहा
वाहोययेदंधार्यतेजगत ५ ॥

शांकरभाष्यटीका

अपरेति अपरानपरानिकृष्टाऽशुद्धानर्थकरी संसाररूपा वन्धनात्मि
केयमितोन्यायथोक्तायास्तु अन्यांविशुद्धां प्रकृतिंममात्मभूतांवि
द्धिमेपरांप्रकृष्टांजीवभूतांक्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां
हेमहावाहोययाप्रकृत्येदं धार्यतेजगदंतःप्रविष्टया ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

अचेतनवर्गमेकीकर्त्तुं प्रकृतेरष्टधापरिणाममभिधाय विकारा
वच्छिन्नकार्यकलापं चेतनवर्गमेकीकर्त्तुं पुरुषस्यचेतनस्यावि
द्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितुमुक्तांप्रकृतिमनूद्यव
र्णयति अपरेति निकृष्टत्वं स्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थकरत्वमे
व स्फोरयति संसारेति कथञ्चिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थंलक्षणाद्यः अ
न्यामत्यंतविलक्षणामिति यावत् अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धा
मिति प्रकृतिपराद्व्यस्यात्र प्रयुक्तस्यार्थांतरमाह ममेतिप्रकृष्टमेव
मिति प्रकृतिपराद्व्यस्यात्र प्रयुक्तस्यार्थांतरमाह ममेतिप्रकृष्टमेव
भोक्तृत्वेन स्पष्टयति जीवभूतामिति प्रकृत्यंतरादस्याः प्रकृतेर
वांतरविशेषधर्ममाह ययेति नहिजीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमि
त्याशयेनाह अंतरिति ५ ॥

स्वामिकृतटीका

ति माह ॥ अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन् परांप्र

अष्टधोक्तायाप्रकृतिः इयमपरानिकृष्टाजडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः जीवस्वरूपां
सकाशात्परांप्रकृष्टामन्यांजीवभूतांमेप्रकृतिंजानीहि परत्वेहेतुः
ययाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजगद्धार्यते [illegible]
[illegible] ५ ॥

पिशाचभाष्यटीका

अपरानिकृष्टाअशुद्धावंधात्मिकेत्यर्थः यथोक्ताइतअस्मादन्यामां
नरामांतरभूतांमेममेश्वरस्यपरांप्रकृष्टांजीवभूतामात्मभूतांमहा
वाहोययेदंधार्यतेअंतःप्रविष्टयाजगत ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका

अपरेयमिति इयंमयापराप्रकृतिः इतस्त्वन्यामितो चेतनतायाः चेतनभो
ग्यभूतायाः प्रकृतेर्विजातीयाकारां जीवभूतां परां तस्या भोक्तृत्वेन प्रधा
नभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि ययेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्धार्य
ते ५ ॥

श्रीमनउमकृतटीका

येयमिति प्रत्यक्षेणाया संसारावस्थायां सर्वजनपरिदृश्यमाना साचे
कैव सती प्रकाराष्टकेन भिद्यते इत्येकस्य क्रमाद्व्यन्त्वादेकमेव विस्था
मिति प्रकृतिवादेप्यद्वैतं प्रदर्शितं सेव जीवतत्त्वरूपत्वेपामापरा
सापि ममैव नान्यं च सोभयरूपा वेद्यवेदकात्मकप्रपंचोपरचनवि
चित्रा ननु एव स्वात्मविमलमकुरतलाकलितसकलभावभूमिः
स्वस्वभावात्मिकासः नमव्यभिचारिणी प्रकृतिः सोहमित्यनेन प्र
कृतिः पुरुषपुरुषोत्तमेभ्यो व्यतिरिक्तोपीश्वरः सर्वथा सर्वान्नगान
त्वेन स्थित इति सांख्ययोगयोर्नास्ति भेदवाद इति प्रदर्शितम् इदं
जगद्रूपादि ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

इदानीं परापरत्वविभागमाह अपरेयमिति इयमष्टधा निरूपिता प्र
कृतिरपरा निकृष्टा जडत्वात् इतः सकाशात् परामुत्कृष्टामन्यां जी
वभूतां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि परत्वे हेतुः यया चेतनया देहरू
पया स्वकर्मद्वारेदं जगद्धार्यते ५ ॥

वनमालीटीका

विरूपांश्चेतिमाह अपरेति इयमष्टधाभिन्ना जडरूपाप्रकृर्दृश्याणा
वित्प्रकृतितोपराप्रकृष्टा इतोपराप्रकृतितोन्यां जीवभूतां जीवत्वे
न चिद्रूपत्वेन भूतां सदाविद्यमानां श्रियं प्रकृतिं परां मन्नमां मदधी
नां त्वं विद्धि यया चिद्रूपया जगद्धार्यते चेतनप्रकृत्याधिष्ठिता ज
डाप्रकृतिर्हरीरूपणा काच जगदाकारेण परिणता भवतीत्यर्थः
यद्वा जीवभूतां जीवस्वरूपां भोगजनकप्रकृत्यपेक्षया परां भोक्तृत्वे
न प्रधानभूतां मे मदीयां मदधीनां विद्धि ययेदं कृत्स्नमचेतनं जगा
तः स्वार्जितादृष्टद्वारा धार्यत इत्यर्थः कालशक्तिना भगवता जीवा
दृष्टानुरोधेनैव तु जगतो धारणादिकं न स्वतंत्रो निरपेक्षत्वाद् उदासीन

त्वाच्चेतिभावः ५ ॥ हनुमद्वेजयंतीटीका

अचेतनरूपामिमामपरां प्रकृतिमुपसंहरन् चेतनरूपां परां प्रकृतिमा
ह अपरेयमिति इयं विविधानंतभोगाभोगोपकरणभोगस्थानाद्या
कारकजगद्रूपेणावस्थिता अपरा चेतनरूपायाः प्रकृतेर्निकृष्टा अ
डरूपत्वाच्चेतनाधीनत्वाच्च मदीया प्रकृतिरिति त्वं विद्धि तुशब्दः
पुनरर्थकः एवकारस्थं वारयति तेनयादि तस्य सर्वभागिनि कैवल्यात्
हे महाबाहो आजानुभजमामद्रीकपुरुषलक्षणसमपनेनानेन
पदयपि मनुष्याणामित्यादिनोक्तं शक्तिद्वयसंपन्नमत्स्वरूपज्ञाने
त्वदुर्लभं तथापि त्वं मत्प्रसादात् ज्ञानं प्राप्स्यसीति सूचितं इतोऽचे याः
तनरूपायाः प्रकृतेः सकाशादन्यां विलक्षणां परां चेतनरूपां प्र
कृतिं उत्कृष्टां चेतनत्वात् ज्ञातृत्वाच्च जीवभूतां प्राणधारणरूपां मे
मम प्रकृतिं शक्तिं विद्धि त्वं जानीहि अस्याः परत्वं कुत इत्यपेक्षायामाह
ययेति यया चेतनरूपया प्रकृत्या इदं परार्थसाधनभूतं स्वार्थशून्यं
जडवर्गरूपं जगत् धार्यते स्वतो विशीर्यमाणमनुप्रवेशेनाध्यासेना
दिवास्वभोगाय स्थाप्यते वेत्यर्थः ५ ॥

एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह

मधुसूदनीटीका

या प्रागष्टधा प्रोक्ता प्रकृतिः सर्वा चेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा
(गार्थत्वा) जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबंधरूपत्वाच्च इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्र
लक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां तु यथाकथंचिदप्यभेदायो
ग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशु
द्धां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जी (द)
वभूतया अंतरनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्व
तो विशीर्यमाणमुत्तभ्यते अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या
करवाणीति श्रुतेर्नहि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः
५ ॥ [illegible] ॥

सदानंदीटीका

प्रकृतेः क्षेत्ररूपाया अस्याः स्तत्त्वं विभुर्वदन् क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राह प्रकृतिं

गी॰
टी॰
सं॰

25

विक्तृतांपरां १ अष्टधोक्तानिकृष्टेयंप्रकृतिर्मलिनात्मना संसारबंधरू
पत्वात्परार्थत्वाज्जडत्वतः १ इतोन्यांप्रकृतिंशुद्धांप्रकृष्टांचेतनात्मि
कां ममात्मभूतांजानीहिपरांक्षेत्रज्ञलक्षणां ३ ययाक्षेत्रज्ञरूपिण्या
सर्वस्यांतःप्रविष्टया जगज्जडमिदंसर्वधार्यतेविश्वधारकं ४ ॥ ५

नीलकंठीटीका

१ ति एवंक्षेत्रात्मिकांप्रकृतिमुक्त्वाक्षेत्रज्ञात्मिकांनामाह अपरेयमिति इ
यंप्रागुक्तासाअपराअश्रेष्ठाजडत्वात् इतस्तुविलक्षणामन्यांपरां
चेतनत्वेनमदनन्यत्वात्उत्कृष्टां मेममसंबंधिनीप्रकृतिंजीवभू
तांप्राणधारणनिमित्तभूतांक्षेत्रज्ञाख्यांविद्धिजानीहिहेमहाबा
हो ययाप्रकृत्यांतःप्रविष्टयाइदंजगत्स्थावरजंगमशरीरात्म
कंधार्यते ५ ॥

आनंदीटीका

१ अस्यां संज्ञातं रेण स्वरूपमाह

१ अपरेयम् इयमष्टप्रकाराप्रकृतिरपरावक्ष्यमाणायाः परप्रकृतेरन्यावि
लक्षणाजडापरतंत्राभोग्याकालतःपरिणामिनीचेत्यर्थः इतस्त्वन्यां
प्रकृतिंविद्धिमेपरां तत्पुनर्व्यतिरेके इतोस्याःप्रोक्तायाअपरायाः प्र
कृतेरन्यांविशिष्टांचेतनांभोक्त्रींस्वतंत्रांनित्यांपरांसर्वतत्त्वप्रेरिकां
मेप्रकृतिंजीवभूतांकालरूपेणशुभाशुभरूपेणचक्षेत्रज्ञतांप्राप्तांविद्धि
ययापरयाप्रकृत्याकर्त्र्याइदंसकलतत्त्वमयंजगद्धार्यतेकालप्रवर्ति
जीवनिबद्धाहिसकलजगत्पदार्थस्थितिः तथाचोक्तं स्वदेहस्था
त्विकंचेतनत्सर्वंसप्तात्स्वचेष्टितं ज्ञानाधिष्ठितः कायोल्वहस्य
वहिलोष्ट्रवत् ५ ॥

रामकंठीटीका

अतएवाह इतउक्तायाःप्रकृतेःतु नरन्यांविलक्षणांपरांप्र
कृष्टांजीवभूतांमायावशाद्वन्योन्यभिन्नत्वेनावभासमानक्षेत्र
ज्ञत्वप्राप्तांमांविद्धि कीदृशीययाकर्तृभूतयेदंयथोक्ततत्वजात
मयंजगद्धार्यते जीवलक्षणपरप्रकृतिनिबद्धाजगत्पदार्थ
स्थितिः एवंमायावभासितपरापरभेदेनजडचेतनेद्वेप्रकृ१
ती ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

लासिकी टीका

किंच इयं संसारावस्थायां प्रत्यक्षेण परिदृश्यमानाष्टधोक्ता प्र
कृतिरपरा निकृष्टा वेद्यतया स्थूलत्वाज्जडत्वात्परार्थत्वाच्च तुः प
त्नांतरे इतः अर्थ एकात्मना परिणतायाः प्रकृतेः सकाशात्परमा
र्थतोन्यां विलक्षणां तादात्म्यमनापन्नां परां चेतनतया प्रकृष्टां ममे
श्वरस्य प्रकृतिं स्वरूपविस्मरणमापन्नं स्वभावभूतं चिदंशं जीवभू
तोतेत्र त्वंधाम्मां जानीहि नत्वस्वभावभूतस्य चिदंशस्य कथं जीव
त्वशामिरित्यत आह ययेति ययाजीवभूतया प्रकृत्येदं जगद्धार्य
ष्टकादिरूपं तदनुप्रवेशात्सर्वं धार्यते इदमहमिति स्वस्वरूपविस्म
रण इति पूर्वं तादात्म्याध्यासेन परामृश्यते तदुक्तं विरूपाक्षपंचा
शिकायां ग्राहकमेकं त्वजडं जडमन्यद्ग्राह्यमस्ययामनुतेमाया
विमोहितात्माबोधः सोएभेवीसङ्गिरिति तथा च श्रुतिः तेस्व
सृष्ट्वा तदनुप्राविशदिति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरू
पे व्याकरवाणीति च स्मृतिरपि कथं त्विदं साक्षिदेहं महतेस्यादि
तीक्ष्णा विदार्य मूर्द्धसीमानं प्रविष्टः संसरत्ययमिति ययेत्येक
वचननिर्देशेन श्रुतस्य बहुत्वं निरस्तमिति तथा च श्रुतिः एक
एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते ज
लचंद्रवदिति ५ ॥

पंचोलीटीका

अपरां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह अपरेति हे महाबाहो
तग्नः इयं प्रकृतिः अपरा न परा निष्कृष्टा अशुद्धा अनर्थकारि-
णी बंधनात्मका इतः अस्याः यथोक्तायाः प्रकृतेः सकाशादन्यां
विशुद्धां परां प्रकृष्टां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां वि
द्धि ययांतःप्रविश्य इदं जगद्धार्यते तां मे मम परां प्रकृतिं वि
द्धि ५ ॥

अपरेयमिति अस्यं भूम्याद्यष्टप्रकारा प्रकृतिरपरा कर्तृसंज्ञादिसा
पेक्षत्वेनास्वतंत्रा नुत्कृष्टा च अतोस्याः प्रकाशनात्परां निरपेक्षां स्वतं
त्रामुत्कृष्टां चान्यां द्वितीयां प्रकृतिं प्रकृष्टायाः स्वजात्युचितत्वेन प्र
कृष्टफलायाः कृतेर्बुद्ध्यादिव्यापारस्य साधनभूतां विद्धि जानीहि
तां च स्वरूपेण कथयति जीवभूतामिति कर्तृस्वरूपामधिकारि
रूपामित्यर्थः अथवा परां सूक्ष्मापेक्षया श्रेष्ठां जीवभूतां जीवंत्यनेने
ति श्रुत्या जीवशब्देन वृत्तिरभिधीयते सा च प्रक्रांतत्वात्क्षत्रि
याणां यजुर्वेदेन सिद्धेति तथा च स्मृतिः ब्राह्मणस्य यजनं भिक्षा
क्षत्रियस्य धनं धनुः वैश्यस्य कृषिवाणिज्यं शूद्रस्य सेवा प्रकीर्ति
तेति एवं च जीवो जीविकाभूतो यजुर्वेदस्तत्स्वरूपां यजुर्वेदप्र
तिपाद्यामिति यावत् तस्याश्च परत्वे हेतुकथनाय ततो विभिन्न
ध्रिययेति यथा च यजुर्वेदस्मृतिपाद्यया प्रकृष्टया बुद्ध्यादिव्यापार
रूपकृत्येदं जगद्धार्यते यजुर्वेदस्य च जगद्धारकत्वमन्नाद्भ
वंतीत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यमिति ५॥

मधुभाष्य

५॥

भाषानुवाद

अपर कहे आठ प्रकार निकृष्ट प्रकृति कहिके अब पर कहे उत्कृ
ष्ट प्रकृति को कहते है कि हे महाबाहो यह पूर्व कहो जो अ
ष्ट प्रकार की प्रकृति सो अपर कहे निकृष्ट है क्यों कि वह
जड औ उत्तम प्रकृति के अधीन है किंतु और पर कहे उत्कृष्ट
मेरी प्रकृति व्यवहारिक जीव स्वरूप इस प्रकृति से भिन्न जा
नो जो इस जगत को धारण करती है अर्थात इस के उत्कृष्ट
ता मे कारण यह कि क्षेत्रज्ञ रूप वही चैतन्य शक्ति कर्तृक
स्वकर्म द्वारा इह संसार स्थित है ५ ॥

दोहा

जानहु अपरा यह प्रकृति को यासें दूसरी जोय महाबाहो धरे ज
गत को जीवभूता करि सोय ५॥

27

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्न
स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ ॥

शांकरभाष्यटीका

एतदिति एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी
येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जा
नीहि यस्मान्मम प्रकृतिर्योनिः कारणं सर्वभूतानां अतोहं कृत्
स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृ एं
तिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ६ ॥

आनंदगिरीकृतटीका

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिंगकमनुमानं प्रमाणयति एतद्योनीनीति
प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्तत्कारणत्वं न
उपगतमित्याशंक्याह अहमिति एतद्योनीत्युक्ते समनंतरप्रकृत
ते जीवभूतप्रकृतावेवन्यग्भूतस्याव्यवधानात् प्रकृतिमाशंक्य व्याक
रोति एतद्गति सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमंतीत्यर्थः सर्व
भूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमंगीकृतंचेत् कथमहमित्युद्युक्त
मित्याशंक्याह यस्मादिति ममप्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया
स्थिते इत्यर्थः नहि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽने
कविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशंक्याह प्रकृतीति अपरप्र
कृतिरचेतनत्वात् परप्रकृतेश्चेतनत्वेपि किञ्चिदुक्तत्वात् ईश्व
रस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्वज्ञेति ६ ॥

स्वामिकृतटीका

अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तत्त्वा
...स्यादिकारणत्वमाह ॥ एतद्योनीनीति एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपे प्रकृती योनी कारणभूते ये
षां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानीति उपधा ति
रय बुध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतनात्ममदं
शभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च
मदीये प्रकृती मत्तः संभूते अतोहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य ज
गतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहं

एषां भूतानां [illegible]परापरत्वेनविभक्ता प्रकृतिर्योनिः कारणं येषां तानि एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अवगच्छ अतः परं प्रकृति
रूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिस्थानं प्रलयस्तथा ६

गी॰ त्यर्थः तथा प्रलीयते तेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेव इत्यर्थः [illegible]
टी॰ पिशाचभाष्यटीका
स॰ [illegible] ६ ॥

रामानुजभाष्यटीका

एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तंवपर्यं
तानि उच्चावचभावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि सर्वाणि भूतानि म
दीयानीत्युपधारय मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव
तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतस्तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन
मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः [illegible] अहमे
व परमपुरुषयोनित्वं [illegible] महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तं
[illegible]लीयते तमः परे देव एकीभवति विसाल[illegible]दिते हे
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र प्रकृतिर्या मायाख्या [illegible]व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि परमात्मा च सर्वेषामाधारः पर
मेश्वरः विष्णुनाम स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते इत्यादिका हि स्मृतिस्ट
[illegible]तयः ६ ॥

श्रीअभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका

उपधारय अभ्यासाहितान्तर्भवक्रमेणात्मसमीपं कुरु ६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ तदेवाह एतद्योनीनीति एतत्परापरनामकं प्रकृतिद्वयमेव यो
निः कारणं येषां तानि सर्वाणि स्थावराणि जंगमात्मकानि भूतानीति
अवधारय उभयस्वतत्वज्ञाय प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतनात्म
दशा भूतानां भोग्यत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च मदीये ४०
प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः
प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहमित्यर्थः तथा प्र
लीयते तेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेव अत्र ब्रह्मणा द्वितीयाकृति
रपि परमात्मा विश्वं भवनानि यद्व[illegible]निर्हृतानि आसीदन्ति तानि तः सम्रा

णिधाङ्विणमिक्रमानः प्रथमकृद्देवतानाविवेशेतिभाष्यं इयमेनिज्ञयोद॰
र्यंचेत्क्रिंचैश्वकर्मदैवत्यंत्रैष्टुभमितिसर्वानुक्रमः यइमेति योविश्वकर्मा
परमेश्वरः इमाइमानिविश्वाभूतानिजुह्वत् प्रलयकालेयानेपृथिव्या
दीनिमानसप्तलोकान्स्वात्मन्याजुतिप्रक्षेपवत्संहरन् ऋषिरंतोऽि
यार्थदृष्टासर्वज्ञोहोतासंहाररूपस्यहोमस्यकर्तानोस्माकंपिताजन
नकोनिषसादस्वरूपेणास्थितवान् लोकान्संहृत्यस्वयमेकएव
वासीत् आत्मावाइदमग्रएकएवासीत्सदेवसोम्येदमग्रआसीत्
इत्यादिश्रुतिभ्यः सतादृशः परमेश्वरः आशिषाबहुस्यांप्रजायेये
त्येवंरूपयापुनःसिसृक्षयाइविणमिक्रमानः धनोपलक्षितंज
गज्जगमाकांक्षमाणः प्रथमकृत् प्रथममस्व्यक्तिः प्रपंचयाम्मा॰
र्थिकंरूपमाचृण्वन् अवपन्सस्वष्टान् प्राणिहृदयवेशानाविवे
शजीवरूपेणाविष्टवान् अत्रसृष्टिकालेप्रथमकृत्पदेनभूतेषा॰
त्मानंजुह्वामीनिवामीतिवाजसनेयब्राह्मणार्थोदर्शितः ब्राह्मणं
च हुंताहंभूतेष्वात्मानंजुह्वामिभूतान्यात्मनीतितत्सर्वेषुभू
तेष्वात्मानंजुह्वामीतिवाजसनेयब्राह्मणार्थोदर्शितः ब्राह्मणं
च हुत्वेति तत्त्वदेवं नत्वान स्तस्मि ८ ॥

वनमालीटीका

यतस्प्रकृतिद्वयकारणकं कृत्स्नंजगदित्याह यतइतिएतेपरापर
प्रकृतीयोनीयेषांतानिभूतानिभवनधर्मकानिसर्वाणिचेतना
चेतनात्मकानिनिखिलानीत्युपधारय ननुप्रथमेपरोऽदेचिद॰
चिदात्मकप्रकृतिद्वयपरिणामरूपमिदंविश्वंद्वितीयेब्रह्मसृष्टाराजीवापि
श्रुतनन्दप्रकृतेरेवपरिणामस्तस्य सर्वेश्वरस्याप्रक्रोपयोगस्तत्राह
अहमिति यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियं
प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्यप्रकृत्तू
स्तुजगतः प्रभवः प्रकर्षेणभवत्यस्मादितिप्रभवः उत्पादकः प्रकर्षे
णलीयतेस्मिन्नितिप्रलयः प्रकर्षेणलयप्रदस्वातंत्र्यप्रकृतिद्वया
दानमहंतस्यामीक्षणाद्यवीर्यपायकः होमकः कार्यकारयोरनः
प्रविशप्रधारकस्त्वनंतः कर्तानिर्विकारोचिंत्यशक्तिर्गजन्मादि

गी॰
टी॰
स॰

29

हेतुत्वाद्यत्तन्मम हि महिमविशिष्टो मम तत्त्वेय इति भावः नच निमित्तहेतौ लयो
न दृष्ट इति जगल्लयस्यात्तेन तस्योपादानत्वमिति वाच्यं निमित्तहेतो
स्तन्तुवायादेस्तन्तौ लयदर्शनात् नच तन्तोरुपादानत्वं तन्तूनामिति वाच्यं त
स्यानाशेपि तन्तूनामवस्थानात् उपादानत्वे ब्रह्मणो विकारापत्तेः
न वा समसत्ताकोन्यथाभावरूपो विवर्त्तनपदप्रपंचो ब्रह्म
ण इति वाच्यं अन्यथाभावो ह्यन्यथाभवनमन्यथाभानमात्रं वाद्या
ये विकारित्वापत्तिः द्वितीये विवर्त्तद्रष्टुरधिष्ठानातिरिक्तस्याविव
र्त्तरूपस्याभावेन विवर्त्तासंभवात् विवर्त्तस्य मायिकस्य मायामोहं
विनापरोक्षासंभवेन स्वस्य तत्पालकत्वासंभवात् विवर्त्तकस्य मा
यिकस्य मायामोहं विनापरोक्षासंभवेन स्वस्य तत्पालकत्वासंभ
वात् सत्तयोतप्रतन यत्तस्मात्सर्वमस्त्वनन तत्सृष्ट्वा तदनुप्रावि
शदित्यागमालोचनद्वैकस्य स्रष्टृप्रवेशाद्यनुपपत्तेः नहि शुक्तिरी
दृशएवंकरूप्यं सृजति तत्रानुप्रविशति च अतो वह्नमाकादिनाका
र्यकारणात्मकादिनानियमकत्वसत्ताप्रदत्वाद्यनंतगुणविशि
ष्टो मम तत्त्वेय इति सिद्धम् ६ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका

एवं परापरात्मकप्रकृतिद्वयं निरूप्येदानीमनयोः प्रकृतिरूपत्वे दर्शय
न्नेतद्द्वारैव सर्वस्याखिलजगतः कारणमाह एतद्योनीनीति एते चे
तनाचेतनरूपे उभे प्रकृती योनी प्रकृती येषां तानि तथा सर्वाणि स
मस्तानि स्थिरजंगमानि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतरूपाणि तत्राचेत
नप्रकृतिर्ब्रह्मादिस्थावरांतानामुच्चावचदेहाद्याकारेण देहरूपेण स्थि
ता चेतनरूपा तत्र चेतनरूपा देहेंद्रियादीनवष्टभ्य देहस्थरूपेणा
वस्थिता एवं मत्प्रकृतिद्वयोद्भूतानि भूतानि भवंतीत्येवंप्रकारेण त्व
मवधारय तत्र चेतनाचेतनरूपं तद्वयापि द्वयमेव देहदेहस्थरूपे
ण सर्वेषां स्थिरचररूपाणां भूतानां यद्वियोनिरूपं स्यान्नहि देहबीज
योरिव तयोरेव जगत्कारणत्वसिद्धेः परमेश्वरस्य तेन तत्त्वं नास्तीति वदे
त्तन्नेवं मत्स्वयमहमेव सर्वेषां जगतां कारणं भवामीत्याह अह
मिति अहमहमयाभिन्नस्वरूपः सर्वकारणं भवामीत्याह अह
कारणकारणं सर्वेश्वरः

कृत्स्नस्य समस्तस्य चेतनाचेतनात्मकप्रकृतिद्वयसहितस्य जगतः प्रभवः
प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकर्ता भवामि तथा तेनैव प्रकारेण प्रलयः
प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयो नेनेनेति वा सुत्पत्तेः संहारकर्ताहमेव भवा
मि इत्येवं प्रकृतिद्वययोः सर्वभूतयोनित्वं परमद्वयस्य तु तयोर्यो
नित्वं च श्रुतिस्मृतयोप्याहुः महानव्यक्ते लीयते ऽव्यक्तमक्षरे लीयते
क्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवति विश्वः स्वरूपान्तरतो दि
ते हेतुरूपेण प्रधानं द्वयस्य प्रकृतिर्या मया व्याख्याताव्यक्ताव्यक्तस्वरू
पिणि द्वयस्याप्युभावे नो लीयते परमात्मनि परमात्मा च सर्वेषा
माधारः परमेश्वरः विश्वनामसु वेदेषु वेदांतेषु च गीयते इत्यादयः
नत्वजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां सा प्रजो ऽसेको जुषमाणोऽनुशेते त्व
यमणुक्तं च अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरी
रे अविनाशि तु तद्विद्धि नान स्याहि कथं वा सत्त्वक्षवं जन्मस्तन
स्यचेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रकृतिद्वयस्याजत्वमविनाशित्वं च प्र
तिपादितं स्यात्तद्द्वयात्मकस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्च भगवान् क
थं भवति यतोऽजस्याविनाशिनो वस्तुनो जन्मनाशासंभव इति चेत्सत्य
स्यनयोरजत्वेविनाशित्वे सत्यपि आविर्भावतिरोभावमात्रमेव जन्म
नाशशब्दाभ्यामुच्यते जगतस्तु विकारसत्तावतो अचेतनरूपायाः प्र
कृतेर्विकाररूपत्वादनित्यत्वात्परिणामस्वभावत्वाच्च तस्योत्पत्तिर्वि
नाशश्च मृद्घटादिवद्देहाद्याकारेण संभवत्येव चेतनरूपा प्रकृति
स्तु निर्विकारत्वेन यथात्मस्वरूपेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपेणाति
ष्ठति अतः परमेश्वरादजयोरनयोः प्रकृतिद्वययोस्तदात्मका
स्य सरूपस्य जगतः अजन्मादिकं संभवत्येव नासंभवशंकाशंय
लेशोपि सत्कार्यवादस्तु नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन् श्लोके स्व
ष्टतरेणोक्तस्तत्रैव द्रष्टव्यः संदिग्धचित्तैरित्यर्थः ६ ॥

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिंगकमनुमानं मधुसूदनीटीका प्रमाणयन्नुत्पत्तिस्थितिनाशजगत्स्रष्टादिकारणत्वं दर्शयति॥

एते परत्वेनापरत्वेन च प्रागुक्ते द्वे त्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी येषां तान्ये
तद्योनीनीति भूतानि भवनधर्मकानि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि
जनिमंति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि कार्याणां चिदचि
द्ग्रंथिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रंथिरूपमनुमिनु इत्यर्थः

गी॰
टी॰
स॰

30

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणोममोपाधिभूतेयतः प्रकृतीजगतः ततस्तद्द्वाराहंस
र्वज्ञः सर्वेश्वरोनंतशक्तिर्मायोपाधिः कृत्स्नस्यचराचरात्मकस्यजगतः
सर्वस्यकार्यवर्गस्यप्रभवउत्पत्तिकारणंप्रलयस्तथाविनाशकारणंस्वाप्ति
कस्येवप्रपंचस्यमायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यांमायाव्यहमेवोपादानंदृष्टा
चेत्यर्थः ६ [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

एतेपरापरेप्रोक्तेक्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृतीयोनिरुत्पत्तिस्थानमेतद्योनीनि
तानिवै १ चराचराणिसर्वाणिभूतानीत्युपधारय एवंचोपाधिभूतेमे
क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे २ जगतःप्रकृतीयस्मात्तद्द्वाराहंततोहरिः सर्व
ज्ञोनंतशक्तिश्चमायोपाधिरधीश्वरः सर्वस्यकार्यवर्गस्यजगतोजन्म
कारणं विनाशकारणंतद्वत्स्थिरजंगमरूपिणः स्वाप्तिकस्येवविश्व
स्यमायकस्यास्यसर्वतः उपादानंतथाद्रष्टामयाविश्वादहंहरिः ५॥६

नीलकंठीटीका

एतदिति एतेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनिः उत्पत्तिलयस्थानं
येषांभूतानांतानिएतद्योनीनिभूतानिचतुर्विधानिइत्येतदुपधार
यसम्यग्जानीहि किंपानंजलानामिवएतेप्रकृतिर्ईश्वराद्भेदइत्या
शंक्याह अहमिति कृत्स्नस्यस्वप्रकृतिसहितस्यजगतोजडा
जडरूपस्यप्रभवःप्रभवत्यस्मादितिप्रभवउत्पत्तिकारणं तथाप्रली
यतेस्मिन्नित्यप्रलयःलयस्थानंच अतस्तेउभेअपिप्रकृतीमत्तोना
तिरिच्येते ६ ॥

आनंदीटीका

एतेमदीयेपरापरीप्रकृतेयोनिरुत्पत्तिकारणंयेषामीदृशानिसर्वाणि
भूतानिभूमिरापोनललेतिप्रोक्तानिसंतीत्युपधारयअस्याहंसर्वस्यज
गतःप्रकृतिविकृतिरूपेणापरिणामगच्छतस्तत्ववर्गस्याहंपरमे
श्वरएवप्रभवस्तथाप्रलयश्चअतःपरमकारणात्सर्वंप्रादुर्भवतिमय्ये
वसर्वंलीयतेचेत्यर्थः दर्शितावात्रचात्रतात्पर्यप्रकृतिसृष्टतिप्रमा
णाप्यपाविरूपोज्ञातेतच्चात्मप्रकृतानांविकृतिवर्गस्योत्तरोत्तरायचा
तद्यात्ममाव्यक्तारणांतरापेक्षानांतत्वाह ६ ॥

रामकंठीटीका

एतेयथाप्रतिपादितस्वरूपेमदीयेप्रकृतीयोनिरुत्पत्तिकारणमेषांता
दृशानिसर्वाणिभूतानीत्युपधारयबुद्ध्यावनिश्चयेन जीवभूताहिप्रकृ
तिश्चित्स्वरूपत्वाद्व्यभिचारात् वस्तुतः परमकारणात्परमात्मनो
मत्तः परमेश्वरादभिन्नापिमन्मायावशाद्भेदमिवाऽपन्नाजडयाप्रकृ
त्याऽनादित्वेनसंबद्धासतीतामेवगुणात्मिकांप्रकृतिमहंतादि
भावेनपरिणतामात्मत्वेनाऽभिमन्यमानास्वत्वादिसाधनभावेनचे
तनाऽचेतननानाभावरूपंविषयमपेक्षितइत्यादिप्रकृतिभ्रमरूप
संबंधेजगतःकारणमित्येतेप्रकृतीसर्वभूतानांयोनिरित्युक्ते न
याचवक्ष्यति यावत्किंचित्संभवतिसत्त्वंस्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभेति एवंजगत्कारणभूतयोश्चेतनयोर्मत्त
एवोत्पत्त्योः प्रकृत्योर्मन्मायैवैःवमवभासनेकारणमिति कृत्स्नस्य
सर्वस्यनिरवधिकचराचरभूतभेदमयस्यजगतःप्रभवःप्रलयश्चाह
मत्तएवैतत्सर्वं भवति मय्येवैतल्लीयतइत्यर्थः मत्संकल्पमा
त्रेणाविर्भावितयामाययैवचेतनाजडाजडेप्रकृतीआभास्येते नान्निबंधनौ
चसर्गसंहाराविस्येतयोर्जगत्प्रभवप्रलययोरहमेवमूलकारण
मित्यर्थः

६ ॥ लाक्षिकी ~~वल्लभी~~टीका

एवंमायावभासितेनपरापरभेदभिन्नेजडचेतने द्वेप्रकृतीजगत्का
रणइतिकार्यलिंगादनुमानेनप्रमाणयति ॥ एतेपरापरेप्रकृती
योनिरुत्पत्तिकारणंयेषांतान्येतद्योनीनिसर्वाणिचतुर्दशविधा
निभूतानि स्थावरजंगमात्मकानि इत्युपधारयनिश्चयेनबुद्ध्या
व कार्यलिंगेनसामान्यतोदृष्टेनानुमिन्वित्यर्थः तत्रजडाप्रकृ
तिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनात्मरूपाभूतःभोक्तृत्वेनदेहेष्वप्र
विष्टस्वकर्मणानानिधारयतीत्यर्थः तेचमदीयप्रकृतीमत्तआ
विर्भूतेइतिस्वस्वामितामाह अहमिति अहमीश्वरः कृत्स्नस्यज

गी॰
टी॰
सं॰

31

प्रकृतिकस्य जगतस्तथा च भेदाभिन्नस्य मयि महेश्वरे उपस्तत्यायेन अभेदे
नसत एव तदुक्तं स्वामिना आत्मसंस्पर्शस्वभावज्ञानस्वभासनम् अ
त्येवन विना तस्मादिच्छामणेः प्रवर्तते इति प्रभवः सेच्छया अभेदेन
आविर्भावकः अहमिदमितीदंतोद्रेकेण प्रलयस्तिरोभावकस्य इ
दमहमिति अहंतोद्रेकेण मत्संकल्पमात्रेणैव यया मायया देवब्रह्म ते
तीआभास्यते तन्निबंधनौ च सर्गसंहारौ इत्यतोऽहमेव मूलकार
णमित्यर्थः यथोक्तं विज्ञानभैरवे जलस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभंग्यः
प्रभा रवेः ममैव भैरवस्यैता विश्वभंगो विनिर्गता इति विद्रूपाद्व
पंचाशिकायां स्वांगोचितगता नात्मनि जगत्यादनि भेत्स्वशक्तिलह
रीणां संभेदविभेदाभ्यां सृजति ध्वंसयति चैव जगदिति ८ ॥

पंचोलीटीका

अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तत्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमा
ह एतदिति हे अर्जुन सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि एते परापरे द्वे
अवेते अत्र लक्षणे प्रकृती योनिर्येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि इति उप
धारय अवधारय यस्मात् मम प्रकृतिः सर्वभूतानां कारणं अतः अहं
कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयो विनाशश्च भवामि ६

तत्वदीपिका टी॰

एते परापरे प्रकृती योनिः कारणानि कारणं येषां तान्येतद्योनीनि सर्वाणि
चतुर्दशविधानि भूतानि स्थावरजंगमात्मकानि [illegible] अवधारय निश्च
तेन उभयस्य कार्यलिंगेन [illegible] दृष्टानुमितिनिर्णयः तत्र जडा
प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते [illegible] मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु
प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयतीत्यर्थः [illegible] मदीये प्रकृती मत्त आवि
भूतेस्ततः [illegible] मितामाह अहमिति अहमीश्वरः कृत्स्नस्य प्रकृति
जस्थाणुजंगमस्थावरभेदभिन्नस्य [illegible] उपस्तत्यायेन अभेदेन सत
एव तदुक्तं स्वामिना आत्म[illegible]भावज्ञानस्वभासनं अत्येवन
विना तस्मादिच्छाणवीः प्रवर्तते इति [illegible] सेच्छया भेदेन आविर्भाव

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एतदेव स्फुटयति एतद्योनीनीत्यर्थेन एते पूर्वोक्ते द्विविधे
प्रकृती योनी परम्परया कारणभूते येषां तादृशानि सर्वाणि
भूतानि भवंतीत्युपधारय बुद्ध्यस्व परम्परा वान्नाऽवतीत्यत्र·
प्रतिपादिता एते च प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽहमेवास्य कृत्स्न
स्य सकलस्य यद्वा क्रियते इति कृतं कर्माणि किं कृतिक
र्मणि स्थातीति कृत्स्नाः कर्माधिकारी तस्य भीष्मादिनाश्रियरू
पस्य जगतो जंगमवर्गस्य वा प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयः सं
हारकारणं वास्मीति मयैवैते संह्रियंते निमित्तमात्रं त्वं मा
स्वधर्मान्निवर्तस्वेति भावः ६ ॥

मधुभाष्य

६ ॥

32

भाषाअनुवाद

प्रकृति के पर औ अपर ये दो भेद देखाय के अब प्रकृति के द्वारा
सृष्टि आदि की आप ही कारण है सो कारणत्व कहते है कि
हे धनंजय क्षेत्र कहे शरीर औ क्षेत्रज्ञ कहे जीव यह जो दो प्र
कारकी प्रकृति है योनि कहे कारण जिनका ऐसे स्थावर जं
गमयावत् भूत इसी कारण से उत्पन्न है यह जानो और विशे
ष यही है कि जड़रूप निकृष्ट प्रकृति देहरूप अनेक रूप धार
ती है और मेरा अंश जो चैतन्य सो भोक्तारूप शरीरमे प्रवेश
करके अपने कर्मके अनुसार अनेक देह धारण करता रहता
है और यह प्रकृति हमी से उत्पन्न है इस कारण संपूर्ण जग
तके प्रभव कहे उत्पन्न करणेवाले औ प्रलय कहे संहार कर्ता
भी हमही है ६ ॥

दोहा

मेरों यासमजगतकोप्र
यासें होते जीवसभ हे अर्जुन यहजान
लय उत्पत्तिस्थान ६॥

33

मत्तःपरतरंनान्यत्किञ्चिदस्तिधनंजय मयिसर्व
मिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ७ ॥

शांकरभा

यस्मादेतत्तस्मात् मत्तः इति मत्तःपरमेश्वरात् परतरंअन्यत् कारणान्तरं किञ्चिन्नास्तिनविद्यतेअहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हेधनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयिपरमेश्वरे सर्वाणिभूतानिसर्वमिदंजगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रेच मणिगणाइव ७ ॥

आनंदगिरीकृतटीका

प्रधानादेः परमात्मनोपि परादन्यत् परस्या न्तोःक्तनात् पुरुषवत् प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तं नयजीवा दिरूपांशक्यप्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तं मयीति पर परिहरति यस्मादिति नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह मयीति पर नरणार्थमाह अन्यदिति स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थमंतरपाठः निषेध फलंकथयति अहमेवेति सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं हिनी याद्व्याख्यानेन विशदयति यस्मादिति ओतादीर्घेषु तिर्यक्चय दत्वादिनेषु तंतुषु पटस्यानुगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जग दित्याह दीर्घेति यथाचमणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव धार्यंते तद्वत् भावे विप्रकीर्येत तथा मय्येवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निष्कृष्टं विनष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह सूत्रेइति ७ ॥७ ॥

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवंतस्मात् ॥ मत्तः सकाशात्परतरंश्रेष्ठंजगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रंकारणंकिंचि
विन्याहमयीति दपिनास्ति किंचिद्धेतुरप्याह मयिसर्वमिदंजगत् प्रोतंग्रथितंआश्रि [illegible] ७ ॥
तमित्यर्थः दृष्टांतःस्पष्टः [illegible]

पिशाचभाष्यटीका

मत्तःपरमेश्वरात्परमन्यत्किंचिन्नास्तिधनंजय मयि [illegible] सर्वाधारे सर्वमिदंप्रोतंस्यूतंसूत्रेमणिगणाइव ७ ॥

रामानुजभाष्यटीका

यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेत
नस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया वाहं परस्तथा ज्ञानशक्तिबला
दिगुणयोगेन चाहमेव परतरः मत्तो व्यतिरिक्तं मदाश्रितज्ञानबलादिगुणान
न्तरयोगि परतरं नास्ति सर्वमिदं चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणा
वस्थं च मम शरीरभूतं सूत्रे मणिगणा इवात्मतयावस्थिते मयि प्रोतमा
श्रितं यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं एवं सर्वभूतान्तरात्मापहत
पाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानं जगद्ब्रह्मणो
न्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रसिद्धं ७ ॥

दित्यारभ्य मोहितं नाभिजानाति

दैवं नस्यात् मत्त इति

श्रीअभिनवगुप्तकृतटीका ७ मत्तः परतरं नान्य
तिमामेभ्यः परमव्ययम् इत्यन्तम्

परमार्थप्रपाटीका

मत्तः सकाशात्परतरमुत्कृष्टमन्यत्किंचिदपि नास्ति यद्वासतेनेतदव
रमेव सर्वप्रभवप्रलयनिमित्तमहमेवास्मीत्युक्तमिदानीं स्थितिनिमित्त
महमेवास्मीत्याह मयीति इदं सर्वं विचित्रभूतजातं मयि प्रोतं किमि
व सूत्रे मणिगणा इव गुणग्रथितेन विचित्रवर्णग्रथमाणाकृतयो मणयः
कस्मिन् सूत्रे प्रोतास्तिष्ठन्ति तद्वत् ७ ॥

वनमालीटीका

जगज्जन्मस्थितिनिकर्तृत्वं स्वतन्त्रं यत्स्वस्योक्तं तदुपपादयति मत्त इति यथा
सर्वकारणभूतायाः प्रकृतेर्बद्धाबद्धजीवजातस्य च नियामकत्वेन धार
कत्वेन कार्यमात्रोत्पादकत्वेनाहं परस्तथाचिन्त्यशक्तिज्ञानबलैश्वर्य
वीर्यवैभवयोगेनाहमेव परतरोऽतिश्रेष्ठो मत्तोऽन्यत्किंचित्परतरं नास्ति य
द्यपि मत्तोऽन्यत्परं किंचिन्नास्त्येवेति वाच्यं न त्वस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यपर
निवक्ष्यमाणत्वेन समाधिकमात्रस्य निषेधात्सिद्धान्तः प्रत्ययोर्व्यर्थः स
मस्य वदधिकस्य कस्यचित्तत्त्वेष्यनिर्णयाधिक एव निषेधस्तदर्थकः
त्वेन नञर्थकस्यान्यथापि सर्वोत्तमानं न गुणवत्त्वेनोत्तमत्वासिद्धावपित
नोपहास्यकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणैर्विश्वस्याप्युपयु
क्तस्य कुलालकर्तृकघटादिस्रष्टो मृदादेरिव स्वातन्त्र्यांशकारणात्त्रिरा
मायतरप्प्रत्ययः आह भगवान् तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः यथ
पिजलालादिकर्तृकास्तदेहिः स्वातन्त्र्यबजसाधनापेक्षत्वाद्दृष्टान्तस्यापितर

वृहष्टांतेनब्रह्मणःसृष्टिस्तथानकल्प्याकिंतुस्वतंत्रसाधनस्य
तदनन्यत्वंश्चान्यत्वाभावः स्वतंत्रसाधनेनास्तीत्यर्थः किं।
स्विदासीदधिष्ठानमारंभणंकतमत्स्विदितिस्वतंत्राधिष्ठा
नायासीत्तपकारंभणशाब्दादिभ्यश्चारभ्यतेनेतत्यारंभणंस्या
यत्नं अधिष्ठानमधिकरणं अग्रेउत्तराभावात्प्रश्नार्थकः
किंस्विदितिशब्दः किंत्वाक्षेपार्थकमेव नचस्वरूपेणवान्य
स्यनिषेधोस्तुसंकोचेमानाभावादितिवाच्यं सत्वाच्चावर
स्येतिसूत्रेणतमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतं अस्मान्मा
यीसृज्यतेविश्वमेतदितिश्रुत्याच अवरस्येश्वराधीनस्यस
त्वबोधनात् असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषा
दितिसूत्रेणस्पष्टेः प्रागसदेवेदमग्रआसीदितिसत्वमाशं
क्य धर्मांतरेणैवनिषेधउक्तः नैवेहकिंचनाग्रआसीत्तमि
षिदितिवाक्यशेषमिथ्यात्वेनविकासिततेनैवहिनिषेधः।
स्वरूपेणैवनिषेधोंगीकारेमतोनान्यदित्येतावतैवसि।
यापरतरंमितिवैपथ्यमित्रेः भिन्ननिषेधस्यापिभिन्नत्वेनभि
न्नमात्रनिषेधस्यव्याहतत्वाच्च नकेवलंविश्वोत्पादिकर्तृ
त्वेनैवपरोपितुसर्वाधारकत्वेनापीत्याहमयीति यथा
मणिगणाः सूत्रेप्रोतातिष्ठंतितथेदंबद्धमुक्तजीवजडा
त्मकंविश्वंसकलश्रुतिप्रतिपाद्याचिंत्यानंतशक्तिमपिम।
य्योतंमदधीनसत्ताकंतिष्ठति द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दा
दितिसूत्रेण यस्मिन्द्यौःपृथिवीचेत्यादिनोक्तेद्युभ्वाद्यायत।
नेतमेवैकंजानथआत्मानमितिस्वस्यब्रह्मणैवावका।
त्मशब्दप्रयोगात् द्युभ्वाद्यायतनेपरंब्रह्मैवेत्यर्थकेनवा
युनाभैतमस्सूत्रेणायंलोकःपरलोकश्चसर्वाणिभूता।
निसंचारणानिभवंति सर्वावावपतेप्राणाश्चप्राणिनश्च
देवाश्चदिव्याणिचलोकाश्चलोकिनश्चविश्वावेवोता
श्चप्रोताश्चकृत्वा यत्रोतमेतत्प्रोतंचविश्वमंतरसंज्ञके
आधारसर्वभूतस्यसप्रसीदतमेहरिरितिवैस्त्वेनयस्मि

गी॰
टी॰
स॰

35

त्रिस्थतनेतंतेहृष्टेस्वर्गेवतिष्ठति सदसद्रूपितंविश्वंविश्वं
गेविश्वकर्मणि यस्मिंविश्वानिभूतानितिष्ठंतिचविशंति।
च गुणाभूतानिभूतेशाहृत्रेमणिगणाइव बुद्धिर्मनामह
द्वायुस्तेजोभिः खंमहीचया चतुर्विधंचयद्भूतंसर्वंब्रह्मस्म
प्रतिष्ठितं चतुर्विधानांभूतानांत्रिषुलोकेषुमानवः प्र
भवेष्वेवसर्वेषांनिधनं
मेवयुधिष्ठिरेतिमहाभा
रत नचसर्वथारकाले
नसुखदुःखहेयस्यसर्वे
तंतंसिद्धम् १ ॥

[illegible]

इत्सम्मैवेजयंतीटीका

नन्वकालोभवाययभूतानामभवायचप्राणाएव कालमूलमितिज्ञा
त्वाभवस्यैर्यपरोजनेतस्त्रष्टाकालेनकालेनपुनर्यास्यन्तिसंयमंका
लात्मकमिदंसर्वंज्ञात्वाप्राममवामृहीतिस्तृतिवाक्यात्कालस्यक
र्मणाज्ञायतेजंतुः कर्मणैवविलीयतेइतिवचनात्कर्मणश्चस्वभा
वमेकेकवयोवदंतीतिवचनात्स्वभावस्यचगोरनाद्यनंतवनीजनि
श्रीभूतभाविनीत्रिगुणांतज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययमित्यादिवाक्या
त्प्रधानस्यच जीवाद्भवंतिभूतानिजीवेतिष्ठंतिचंचलाः जीवेप्रल
यमिच्छंतिनजीवात्कारणंपरमितिश्रुतिवाक्याज्जीवस्यचहिर
ण्यगर्भःसमवर्ततताग्रे आदिकर्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्ततब्रह्मा
देवानांप्रथमःसंबभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्तेतिश्रुतिवाक्या
द्धिरण्यगर्भस्यच नसन्नचासच्छिवएवकेवलइतिश्रुतिवाक्या
च्छिवस्यापिजगज्जन्मादिकारणत्वेस्थितेसति अहमेवसर्वजगतः
प्रभवःप्रलयस्तथभवामीतितन्वोन्निरचटितेवमेभातीत्याशंक्यत्व
स्यसर्वकारणपरत्वमाह मत्तःपरतरमिति हेधनंजयपूर्णाप्राण
८७ धनजयकर्त्तइत्यनेनयथात्वंसकलत्रिभुजलेस्वर्यवीर्यादिकंनि
रस्यस्वंलतेजसातिष्ठसितथाहमपिस्वैश्वर्यबलेनयत्किंचिद्बल
कारणत्वेनप्रतिपन्नानपिकालदेवादीन्निरस्याचिन्त्यानंतगुण
पाक्तिवैभवत्वेनात्मैश्वर्येण संतिष्ठामीतिसूचितमतःसर्वस्मात्
[illegible]लेयात्क
रान्सकलकारणकारणात्केसारेस्वतमात्
स्मात्परतरंनिरतिशयाचिंत्यानंतगुणगणाश्रेयश्चर्यादिकत्वेनान्य
त्परमन्यत्कश्चिमतिशयसाम्यशून्यंसर्वकारणमन्यदपरंकालक
र्मामरादिवस्तुजातंकिंचित्स्वल्पमपिनास्तिभूतभविष्यतोरप्युप
लक्षणं अनादौभूतकालेपिनासीत्अनाद्यनंतेभविष्यत्कालेपि

गी॰
टी॰
स॰

36

न भविष्यतीत्यर्थः यद्वा मत्तोऽन्यत् मद्व्यतिरिक्तं परतरं निरतिशयपाल
कं सृष्टौ वा किंचिदपि वस्तुजातं नास्ति किंत्वहमेव मातापित्रादेरप्यतिश
यवांस्त्वया सर्वेषां जगतां पालकोऽन्यथा चेतनाचेतनवस्तुषु सर्वे
ष्वंतरात्मस्वरूपत्वेन परिपूर्णोऽस्मि सङ्क्षेपेणेनत्वमस्य पूर्णत्वमेव दर्श
यति मयीति मयि सर्वकारणात्मके सर्वाधिष्ठानस्वरूपे सर्वेश्वरे सर्वं
चराचरात्मकं ब्रह्मेशादिस्थावरान्तमिदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं तत्र दृष्टा
न्तः यथैकस्मिन्नेव सूत्रे लग्नावधिपर्यन्तानां मणिगणानां मणिसमूहाः
ग्रथिताः सन्तस्तदाधारमवलंब्यातिष्ठंति तथैवाधारभूतं मामाश्रि
त्य सर्वं चिदचिद्वस्तुमात्रं तिष्ठतीत्यर्थः इत्यनेन सद्रूपोऽधिष्ठानस्व
रूपस्यैव चिदचिन्मयस्य जगतश्चापि यत्स्वरूपचिंतं एवं यथास्य मे
व भगवतस्स्वस्य सर्वकारणत्वं सर्वपरत्वं च स्वमुखेनैव प्रतिपादि
तं तथा श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यैरपि तथा हि यतो वा इमानि भूतानि जा
यंते यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः
स कारणं कारणाधिपाधिपः न कस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः प्रधा
नपुरुषाव्यक्तकालानां कारणं हि यत्पपंनिसृयोनिस्य न हि सोः
परमं पदं अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते न सोऽस्ति प
स्ययो लोके यत्र कालो न भासते ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः
इत्यादिकैः कालादिकारणत्वप्रतिपादकानां वाक्यानामपि पर
मेश्वरकारणप्रतिपादनपरत्वमेव स्यान्न तु तद्भिन्नत्वेन तेषां कार
णत्वं संभवति तथा हि केवलः कालो जगत्कारणं न स्यात् यतः का
लं तथात्वे परिमृश्यमाना इति श्रुत्या कालवादिनां भ्रान्तित्वश्रवणा
त् ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः इति श्रुत्या च सर्वं तस्येश्वरनिय
म्यत्वादीश्वरशक्तित्वादचेतनत्वाच्च कालो भवायेत्यादीनि वाक्यानि
ततन्नाम्नानप्रयुक्तं परमेश्वरं कारणं वदंति कालः कलयतामहं का
लोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः इत्यादिवक्ष्यमाणस्ववचनस्वारस्यात्
केवलस्य कर्मणोऽपि जगत्कारणत्वं न स्यात् जडस्वरूपत्वात् अविद्या
कर्मसत्तान्यात्तृतीया शक्तिरिष्यते इति वाक्यात्परमेश्वरशक्तित्वेन
तन्नियम्यत्वाच्च वाक्यानि तत्तत्प्रेरकत्वेन तन्नाम्नेश्वरस्यैव कारण

त्वेवहं तिनामानि सर्वाणि यमाविशन्ति सर्वनामं सर्वकर्मेत्यादिवाक्यप्र
माणेन स्वभावस्यापि जगत्कारणता नास्ति अघटितत्वात् तथाहि
जन्मने च न कारणसापेक्षकार्यमपि तत्स्वजन एव तत्र एकस्मिन्ने स्वाभावि
केजगति निप्रतिज्ञाय तत्साधको हेतुरस्ति न वेति भावपदे स्वभाववा
दहानिः यत्तु साधकं हेत्वन्तरं तदेव तत्र मुख्यकारणं तस्यैवोपचारत्वा
पत्तेः द्वितीये हेत्वन्तराभावपदे मूकतापत्त्या प्रतिज्ञाभंगात्स्वभाव
वादसिद्धिः वाक्यानां त्वयमर्थः स्वस्यासौ भावश्च स्वभावः स्वसत्पद्
पदस्यार्थः यद्वा भावो जन्म संसारो वा भव एव भावः स्वार्थे णप्रत्ययः
स्वैनैव स्वेच्छयैव भावो जन्म यस्य सतस्तथा स्वस्मिन्भावः संसारो यस्य सत
ध्या स्वे स्वीया असाधारणा स्वाभाविका वा गुणादयो यस्य सतस्तथेत्यादि
समासेवी तस्यापि न द्वाचकत्वात् स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रु
नेः अन्यकल्पनायामनेकदोषाणामवश्यंभावादघटनोक्तिर्वेत्यर्थः अभा
वोपि न जगद्धेतुः यतः स्वतो भावस्य गगनकुसुमायमानस्य भावान्म
ककार्योत्पादने कथमप्यसामंजस्यान्नहि शशविषाणादीनां का
र्योत्पादनं कुत्रापि दृष्टिश्रुतिगोचरं स्यात् वाक्ययोस्त्वयमर्थः अत्र ग्र
सोनिश्रुतेः अक्षराणामकारोस्मीति वक्ष्यमाणाच्च अस्यासौ सत्त्वेनिक
र्मधारयसमासेन अकारवाच्यं स्वरूपं ब्रह्मेति सिद्धं किमर्थाद्धृदयस्यान्यवा
चकत्वात् अस्यासौ कश्चिन्निवासहृदेवरूपोऽन्यत्र इत्यर्थः एवं शून्यवाद
स्यापि नैव कारणता सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्म वा इदमेकमे
वाग्र आसीदेको ह वै नारायण आसीत् न विलस्तदासीद्धरिरेवानिष्कल
रित्यादिश्रुतिकदंबेन शून्यवादस्याशून्यत्वप्रापितं स्यात् केवलस्य
प्रधानस्यापि जगत्कारणत्वं न संभवति मृत्स्ववर्णादिवत्स्वतन्त्रा
त्वादचेतनत्वाच्च यथा मृत्स्वर्णादयो घटकुण्डलादियोनयोपि कु
म्भकारस्वर्णकारादिकं विना घटकुण्डलादिकार्योत्पादनेऽसमर्थाः
स्तत्त्वेयं प्रकृतिः सर्वभूतयोनिर्भूतापि महदादिनिरेकेण समर्था स्यात्
मदीदृशो नैव कार्यमन्यद्यत्तन्यथा नदैत्तनवजस्वा इत्युक्तेनेश्वा
इमिति निश्रुतिर्ह्यप्रामाण्यात् मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधा
म्यहमित्येवोक्तत्वाच्च एवं जीवस्यापि जगत्कारणत्वं न च वक्तव्यं सदेव सो

गी॰
टी॰
स॰

37

स्यदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादिनाकारणस्यैकत्वप्रतिपादनात्
चेतनश्चेतनानामित्यादिनाअंशोनानाव्यपदेशादित्यादिनाचजीवाना
मनन्तत्वोक्तेर्जीवकारणवादेवजन्तत्वप्रसंगाच्च वाक्यंतुजीवयतिप्राण
यतीतिश्रुत्याजीवपाद्धेनपरमात्मानंवदति अन्यथाय आत्मनम
न्तरोयमयतीत्यादिश्रुतीनांजीवस्यनियम्यत्वप्रतिपादकानांव्याप
कोपप्रसङ्गःस्यात् एवंचहिरण्यगर्भस्यापिजगत्कारणतानस्यात् न
सन्नचासांख्यवएवकेवलःहिरण्यगर्भएवनिजायमानमित्यादि
वाक्येभ्यस्तस्यपूर्ववर्तित्वाभावात् वाक्यानितुहिरण्यानिहिरण्यम
यानिब्रह्माण्डानिगर्भेयस्येतिसमासेनहिरण्यगर्भसंज्ञकंपरमात्मा
नंवदंति अण्डानांतुसहस्राणांसहस्राण्ययुतानिचईदृशानांतथा
तत्रकोटिकोटिशतानिचेतिपराशरवचनात् एवंब्रह्मादिशब्दोपि
परमेश्वरवाचकः बृहिवृद्धौबृंहिबृहत्त्वाद्ब्रह्मावित्यस्माद्धातोरौणादिकमन्प्रत्य
यसिद्धोबृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्चेतिनिर्वचनात् एवंचशिवस्यापिजगत्का
रणत्वंनस्यात् यतस्तस्यापिकालादिपारतन्त्र्यश्रवणात् ममापि
कालोग्रसनेऽजनः अत्ररसायनमित्यादिनास्कंदंपुत्रंप्रतिस्वयमेव
त्रिलोचनेनोक्तत्वात् वाक्यंतुशिवपरत्वेनानंदवाचकंतुपरमात्मा
नंवदतिविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः इतएवएकोहवैनारायण
आसीन्नब्रह्मानेशानः नारायणाद्ब्रह्माजायतेनारायणाद्रुद्रोजायते ५४
यस्माद्ब्रह्मानथालिशःमहद्ब्रह्मक्रादश्रुतेःएवमेवब्रह्महादित्येरित्या
दिश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यलंविस्तरेण ८ ॥
यस्मादहमेवमाययासर्वस्यजगतोजन्मस्थितिभंगहेतुः तस्मात्परमार्थतः॥ मदन्यदस्तीटीका
निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकात्मनःसद्रू
पेणचस्फुरणरूपेणचसर्वानुस्यूतात् स्वप्रकाशपरमानंदचैतन्या
त्परमार्थसत्यात् स्वप्नदृष्टइववास्तविकंमायाविनइवमायिकं त्रि
पाकालवच्छिन्नचैतन्यादिवत्तदत्तानुकल्पितंरजतं मत्तःपरतरं
परमार्थसत्यमन्यत्किंचिदपिनास्ति हेधनंजय मयिकल्पितंप
रमार्थतोमत्तोनभिद्यतेइत्यर्थः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति
न्यायात् व्यवहारदशायांतुमयिसद्रूपेस्फुरणरूपेचसर्वमिदंजडजा

न

तंपेतंग्रथितं मत्स्त्रयासदिवमतस्फुरणेनस्फुरदिवव्यवहारायमायाम
यायकल्पनेसर्वस्यचैतन्यग्रथितमात्रेदृष्टांतः सूत्रेमणिगणाइव ग्रथ
वास्तूत्रेणैनसात्मनिहिरण्यगर्भस्त्वमहष्टिस्तमग्रामामणिगणाइवेति भेद
सर्वोशेपिदृष्टांतोव्याख्येयः अन्येतुपरमतस्तेनूनमानसंबंधमपदे
योभयइतिसूत्रोक्तस्यसर्वस्यदृश्यत्वेनश्लोकमिमंव्याचक्षते मत्तः
सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरंप्रशस्यतरंसर्वस्यजगतः स्
ष्टिसंहारयोः स्वतंत्रकारणमन्यन्नास्तिहेधनंजय यस्मादेवंतस्मान्म
यिसर्वकारणेसर्वमिदंकार्यजातंप्रोतं ग्रथितंनान्यत्र सूत्रेमणिगणा दिव
इवेति दृष्टांतस्तुग्रथितत्वमात्रेणानुकारणत्वेकनकेऽंगुलादिनित [illegible]
योगपोदृष्टांतः ७ ॥ [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदटीका

ततोमत्तोमहामायाधिष्ठाना
यनोहंसर्वजगतोजन्मस्थित्यादिकारणं ततोमत्तोमहामायाधिष्ठाना
जगदीशात् १ सत्तास्फुरणरूपेणानुस्यूतात्स्वप्रकाशात् वस्तुसत्य त्वि
परंकिंचिन्नान्यदस्तिधनंजय २ नमय्यारोपितंमत्तोभिद्यतेपरमार्थतः ता^
व्यवहारदृशात्सर्वंसच्चिद्रूपेमयीश्वरे ३ जडज्ञानमिदंसर्वंप्रोतंमत्स्वरूपा
ततं प्रोतत्वमात्रेदृष्टांतःसूत्रेमणिगणाइति ४ स्वामिकामणयोयह
स्त्रमहष्टिकल्पिताः सूत्रेणैनसद्रूपेनसर्वेलेवानिदर्शितं ५ ॥७

नीलकंठटीका

एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रकृतंआत्मनोजगदुपादानत्वेनोपपा
द्यतनुतस्यवास्तनोनिर्विकारत्वहानेःप्राप्तेआह मत्तइति कारणात्सदा
देपरंदृश्यभूतंघटादि व्यवहारेतयोर्भेदानभवात् परतरंतुगवाश्वा
दि स्वदनुपादनकत्वात् एवंब्रह्मणःपरतरंनदृश्यपादनकंकिंचिद
पिनास्तिहेधनंजय एवंप्रपंचेब्रह्माव्यतिरेकंप्रदर्श्यब्रह्मणिप्रपंचव्य
तिरेकसदृष्टांतमाह मयीति मयिसद्रूपेणास्फुरणरूपेणचसूत्रवत्
सर्वज्ञानस्यूते यदिदंसर्वंमणिवत्परस्परव्यावृत्तंतत्प्रोतं तेनव्यावृत्ते
भ्यःअन्वृतंभिन्नमितिन्यायेनप्रपंचान्नितोहमतोनममविकारित्व
मित्यर्थः ७ ॥

गी॰ टी॰ स॰

38

यथास्य प्रकृतिविकृतिवर्गस्येश्वरोत्तरापेक्षा तथात्र ममात्र कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह

आनंदीटीका

यतो हमस्य जगतः प्रोक्तक्रमेण कर्ता संहर्ता च अतो हे अर्जुन मत्तः वासुदेवात्परब्रह्मणः परतरमन्यत्कृष्टतमं प्रेरकतमं च किंचिन्नास्ति अत एव मयि सर्वगते सर्वजगत्कारणे सर्वाधिष्ठातरि सर्वमिदं तत्वजातं प्रोतं स्यूतं ग्रथितं यथा तिर्यक्तन्तुषु तन्तुसंततेषु मणिगणा अन्योन्यविलक्षणाः पृथग्भूताः एकत्र स्थितिमनुभवंति तथा प्रकृतिविकृतिनामापन्नानां जडरूपेणाविलक्षणोपि तत्वसंघातः मयि परमात्मनि जीवात्मनि चानुस्यूतमित्यर्थः अत्र ह्यात्मनः सूत्रस्य च सर्वेषामेकत्र योजनसंहरणमात्र साधर्म्येणोपमा ७ ॥ विक्षरण

रामकंठीटीका

अत एव ममैव परमकारणत्वात्स्वरूपलाभे कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह ॥

जडापकृतिरपरेत्युक्तान्तदपेक्षया जीवभूतापरेत्युक्ता तयोस्तत्कारणभूतोहं परतर इति मत्तोन्यत्किंचित्स्वतंत्रं न संभवति यस्मात्कारणेतत्परतमं स्याद्हं स्यामेव कारणमित्युत्तरमित्यर्थः यत इदं सर्वं भावजातं मयि सर्वाश्रयभूते प्रोतमनुस्यूतं कथमेकस्मिंस्तंतौ यथा परस्परं पृथग्भूता अपि मणिगणाव्यवस्थितिमनुभवंति तथा मन्मायोज्ञाविनाऽन्योन्यभेदास्त्राचराभावा मय्येवैकास्मिन्नाश्रये तिष्ठन्तीत्यर्थः ननु भेयते न जडाजडौ मम प्रकृती प्रकृतिस्वस्वभावेति तत्कथमहं यचित्मात्रस्वरूपस्य जडात्मकत्वाद्भिन्नस्वरूपस्य तत्तोपरस्पराः वक्ष्येदानीना नानारूपस्वभावउपपद्येतेति वास्तवं प्रमात्रवेदेन प्रतिपादयितुमाह ७ ॥

लासिकी [illegible]टीका

यस्मादेवं तस्मात् मत्तः परमेश्वरात्मकाशादन्यद्वाद्यभ्युपगतं यथा तत्परमाण्वादि परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणं किंचिदपि नास्ति तथाचोक्तं कपिलः प्रधानमाह इत्यादीकणभुगस्य विश्वस्य कालं कारणमेके स्वभावं परे परे जगुः कर्म नेति । तन्नस्तीत्याह मयीति मयि अहंताप्रत्ययेयपरमेश्वरे सर्वमिदं इदंतावच्छिन्नत्वाद्यपरतरं सर्वजगत्तत्रैव प्रोतं स्यूतं इदंतापुरिणाजगत्प्रोतं अहमिदमिदमहमिति समधृतत्वाच्छन्यायेनानुस्यूतं तंतुपटवत्तत्समवेतं अहमेव समवायिकारणमपीत्यर्थः उक्तं ह्यागमरहस्ये यथा स्वयं व्यपदिश्य ॥ ते

ति निमित्तहेतुत्वेतैरर्पितातिलजलांजलिरीशताये अन्यांगतोप
नयनेनवशीकृतस्यकामीश्वरस्थितिममीवतसंगिरंतेइतिय।
थासूत्रेमणिगणाअत्रसूताः यथातंतुरनाध्रियमानरूपोप्यंत
लीनतयाविशरणस्वभावस्यमणिगणस्यग्रंथिरूपतयाचास्थितः
एवमहंसर्वत्र ७ ॥

पंचोली टीका

यस्मादेवंतस्मात् मत्तइति हेधनंजययस्मात्मत्तःपरमेश्वरात्पर
तरंश्रेष्ठतरमन्यत्कारणांतरंकिंचिन्नास्तिइदंसर्वंमयिविषयेप्रो
तंग्रथितंसूत्रेमणिगणाइव यथासूत्रेमणिगणाःप्रोतास्तथेदं
सर्वंजगन्मयिप्रोतमित्यर्थः ७ ॥

रामावीरसमिद्धोयिनी॥

किंबहुनासारमेतदेवार्जुनजानीहीत्याह मत्तइतिमत्तःसका
शात्परतरंश्रेष्ठतरमन्यत्किंचिन्नास्ति अहमेवास्यजगतःसृष्टि
संहारयोःस्वतंत्रःकर्तेतिभावः मय्येवैतत्स्थितमपीत्याह मयी
ति इदंभूम्यादिकंसर्वंमयिसर्वेश्वरेप्रोतंग्रथितमाश्रितमित्यर्थः
अत्रदृष्टांतः सूत्रेमणिगणाइवेति यथामणिगणाःसूत्रेस्थिता
एवंमयीदंजगत्स्थितमित्यर्थः ७ ॥

मधुभाष्य

७॥

39

भाषाअनुवाद

सो हे धनञ्जय इसी से हम से और कोई भी जगत की सृष्टि औ
संहारका श्रेष्ठ स्वतंत्र कारण नहीं है और स्थिति के भी हेतु
हम है यह कहते है कि मेरे ही मे समस्त जगत ग्रथित है
जैसे सूत मे मणि गण पोहे रहते औ कपडे मे सूत ओत प्रोत
रहते है ७ ॥

दोहा ॥

मोसे औरन दे कछु अधिक धनंजय सोय मोमेहै सब ग्रथित ज्यों
सूत्रमणीगण होय ७ ॥

40

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः प्रण
वः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८ ॥

शंकरभाष्यं

केन केन धर्म्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति रसोऽहम
पाय: सार: रसस्तस्मिन् रसभूते मय्याप: प्रोता इत्यर्थ: एवं सर्वत्र यथा
हमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशिसूर्य्ययो: प्रणव: ओङ्कार: सर्ववेदेषु
तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्ववेदा: प्रोतास्तथा खे आकाशे शब्द: सार
भूत: तस्मिन् मयि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्य भाव: पौरुषं यत: पुंबु
द्धिर्नृषु तस्मिन् मयि पुरुषा: प्रोता: ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतिस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति
मत्वा शङ्कते केनेति तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति उच्यत इति
सारो मधुरो हेतुरिति यावत् रसोऽहमिति कथं तत्राह तस्मिन्निति
अप्सु यो रस: सारस्तस्मिन्नपि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इति
वत्तत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टा
न्तेनात्मना प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे यथेति चन्द्रादित्ययोर्या प्रभा तद्रू
ते मयि वेदा: प्रोता इत्यर्थ: तत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रण
वभूते तस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदाकाशेऽय: सारभूत: शब्दस्तद्रूपे
परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति पौरुषं नृष्विति भागं [illegible]
बुद्धिभजते तथेत्यादिना पुरुषत्वमेव विपादयति यत इति पुं
त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वे
न तत्स्वभावत्वादित्यर्थ: ८ ॥

जगत्स्थितिहेतुत्वमेव प्रपंचयति ॥

स्वामिकृतटीका

रसोऽहमिति पंचभि: अप्सु रसोऽहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रय
त्वेनाप्स्ववस्थितोऽहमित्यर्थ: तथा शशिसूर्ययो: प्रभास्मि चन्द्रार्कयो: प्र
भास्वरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थ: एवमुत्तरत्रा
पि द्रष्टव्यं सर्वेषु वेदेषु वैखरीस्वरूपेषु तन्मूलभूत: प्रणव: ओंकारो

गी॰
टी॰
स॰

स्मिन्वेऽप्यकारोऽयन्तन्मात्रस्वरूपोऽस्मिन्स्वगुरुस्वेषुपौरुषंअस्मोऽस्मिअस्यमेहि गुरुवास्तिहेति ८ ॥ विश्वावभाष्यटीका

रसइति रसोमधुर्योऽहमपस्कोनेयप्रभाचकाशाशुक्तिवहंभवामिशशि सूर्ययोःप्रणवओंकारःसर्ववेदेषुशब्दःखेअकाशोपौरुषंपुंस्त्वंनुशिन्दं गुरुस्वेषु ८ ॥

रामानुजभाष्यटीका

अतःसर्वस्यपरमगुरुस्वरूपारितत्त्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्व प्रकारःपरमपुरुषएवावस्थितइतिसर्वैःशब्दैःस्तस्यैवहाभिधानमिति नत्समानाधिकरणेनाह ८ रसोहमिति चतुर्भिः ॥

श्रीमभिनवगुप्तकृतटीकायांवक्तव्यम ८

परमार्थप्रपाटीका

अथनगत्स्थितिहेतुत्वमाह रसोहमिति पंचभिः अप्सुउदकेष्वहंरसो ऽस्मिरसतन्मात्ररूपविभूत्याआश्रयत्वेनास्थितोऽस्मि तथाशशि सूर्ययोःप्रभास्मि चंद्रेऽर्केवाप्रकाशरूपयाविभूत्यास्मि एवमुत्तरत्रा पिद्रष्टव्यं सर्ववेदेषुवैखरीरूपेणप्रणवोवाऽनओंकारोऽस्मि खेआ काशेशब्दतन्मात्ररूपोन्स्वगुरुषेषुपौरुषमुद्योगरूपोऽस्मि ८ ॥

वनमालीटीका

सर्वनियामकत्वेनानन्तविभूतिमत्त्वेनसर्वव्यापकत्वेनचचिंतयितमश क्यानामारंभकानांचिन्तनार्थंकाश्चिद्विभूतीराहरसइत्यादिचतु र्भिःसादिव्यापकत्वानियामकत्वाद्विभूतिमत्त्वाच्चरसादिपदवाच्योऽह मेवसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वइतिवक्ष्यमाणत्वात् सर्वव्यापकत्वेना ध्यानन्मात्ररूपाशशिसूर्ययोःप्रभाभास्वरशुक्लरूपेनअहंस्प्रवाव ऽवेदमूलंप्रणवःखेशब्दस्तत्तन्मात्ररूपःनृषुपौरुषंअहं ८ ॥

उत्तमनवनयंतीटीका

एवंस्वस्यसर्वपरत्वंसर्वकारणत्वंचोक्तमिदानींकेनप्रकारेणत्वंसर्व परःसर्वकारणंचत्वंभवसिनहदेतस्यपेक्षायांतत्प्रकारंदर्शयन्स् स्यसर्वात्मत्वमाह पंचभिःरसोहमितिद्वेकोनायकंमीष्ठत्रप्स

नलेषु रसो रसतन्मात्ररूपोऽहमेवास्मि स्वविभूत्यात्मकेन रसतन्मात्ररू
रूपेण जलाधारभूतेनाधःकारणरूपेणाद्यः परस्वरूपेणान्तःपालयन्स्थि
तो भवामीत्यर्थः शशिसूर्ययोः शशिनि सकलौषधिनक्षत्रराश्यादी
नां पत्यौ सूर्ये सकलग्रहदिवसपर्यन्त्यादीनां पत्यौ च प्रभा तयोस्सा
रभूतामहद्विभूतिरूपिकाहमस्मि तया तौ पालयन् तत्तदाधारत्वेन त
त्तदात्मनेन च तयोरहं स्थितोऽस्मीत्यर्थः सर्ववेदेषु सर्वेषु ऋगादिषु सा
माथर्वाख्येषु चतुर्ष्वपि वेदेषु प्रणवः ओं कारस्तेषां कारणभूतोऽहमस्मि र तेऽ
तेन महद्विभूतिरूपेणाधारभूतेन वाक्प्रतानं तान्विधृत्य तिष्ठामीत्यर्थः
यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वागिति श्रु
तेः खे आकाशे शब्दः शब्दतन्मात्रात्तदाधारभूतोऽत्कारणरूपोऽहमस्मि त
तया महद्विभूतिरूपया तमाकाशं विधृत्य तिष्ठाम्यहमित्यर्थः नृषु म
नुष्येषु पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषमद्यमोऽहमस्मि यास्मिन्विभूति
रूपेऽद्य मेन तदाश्रयरूपे पुरुषास्तिष्ठंति तेन रूपेण तान्पालयन्नहं ति
ष्ठामीत्यर्थः ८ ॥

मधुसूदनीटीका

अबादीनां रसादिषु प्रोतत्त्वप्रतीतेः कथं सर्वमिदं त्वयि प्रोतमिति वचनं शंक्य रसादिरूपेण ममैव सत्त्वादित्याह ॥

पंचभिः ॥ रसः पुण्यो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः कारणभूतो योऽप्सु स
र्वास्वनुगतः सोऽहं हे कौंतेय तद्रूपे मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः एवं स
र्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यं इयं विभूतिराध्यानायोपदिश्यत इति नातीवा
भिनिवेष्टव्यं तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामा
न्यरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतावित्यर्थः तथा प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु
नुस्यूतोऽहं तथा च यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा
वागिति श्रुतेः संतृण्णानि ग्रथितानि सर्वा वाक् सर्वो वेद इत्यर्थः श
ब्दः गुणः शब्दतन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुस्यूतोऽहं पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं
नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहं सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः औ
नैडुक्रम्यादिदृष्टांतेरिति सर्वत्र द्रष्टव्यं ८ ॥

सदानंदीटीका

रसादिषु जलादीनां ग्रथितत्वप्रतीतितनुः त्वयि सर्वं कथं प्रोतमिति शंकां
कुन्तः स्पष्टं १ रसोऽस्म्यहमपां सारभूतः प्रोता रसे मयि १ इन्दर्कयोः प्रभा
सारः प्रभारूपे च तौ मयि १ प्रोतौ तथैव वेदेषोंकारोऽनुस्यूतईश्वरः प्रोते

गी॰
टी॰
स॰

42

शब्दात्मनिव्योममयीपोसर्वकरणे ३ ॥ ८

नीलकंठीटीका

नन्वेवंप्रपंचपरमात्मनोर्मृद्घटवदुपादानोपादेयभावोपिनस्यात् न
हिउपादानंचघटनहत्वंचेतिघटते मृद्घटादावदर्शनादित्याशंक्यस्व
ममायेंद्रजालरज्जूरगतल्पत्वंप्रपंचस्योपपाद्योभयमप्यविरुद्धमित्व
पदिष्टंचेदयमकस्माद्ब्रह्मिभविष्यतीतिमत्वादृष्टांतांतरैरेवानुवृत्तिं
व्यावृत्तिंचिज्जडयोर्दर्शयति रसइति यथारसोऽप्सु एकमपि परमाणु
मपरित्यज्यानुस्यूतोऽतएवतेरसरूपेमयिआपःप्रोताः एवंप्रभायांचं
द्रस्याःप्रोताःप्रणवेसर्वेवेदाःप्रोताः तद्यथाशंकुनासर्वाणिपर्णानिसं
तृण्णान्येवमोंकारेणसर्वावाक्संतृण्णेतिवाङ्मात्रस्यप्रणवानुस्यूति
श्रवणात् संतृण्णानिसंग्रथितानि एवमाकाशेशब्दःसारभूतस्तस्मिन्न
यिवंप्रोतं सर्वपुरुषेषुसारंपौरुषंपौरुषंधैर्यादिरूपंतत्रपुरुषाःप्रोताः
एवमग्रेपिद्रष्टव्यम् ८ ॥ आनंदीटीका

एतत्सर्वेषांप्रोतत्वंस्वात्मनिदर्शयति ॥ तदेतत्सर्वमेवासीद्ध्यज्ञात्वाव्यक्त
स्वरूपश्चादिनिर्गुणोपदेशेनविस्तरेवसर्वेषांयोनिः प्रकृतिरितिप्राग्
हेकौंतेय अप्सुविकृतिषुरसस्तन्मात्ररूपाप्रकृतिरहंवासुदेवएव
शशिसूर्ययोः प्रकाशविकारयोः प्रकृतिरूपःप्रकाशोहमेवमय्येवे
तस्मिन्नोतमित्यर्थः तथाचश्रुतिः तस्यभासासर्वमिदंविभातीति एवमुक्त
त्रापिप्रोतत्वंव्याख्येयं सर्ववेदेषुवाङ्मयेषुप्रणवओंकारोहं प्रणवि
तेहिइदंप्रपंचसारे शब्दब्रह्मेतियत्प्रोक्तंतच्छब्दात्मप्रपंचोते शब्दब्र
स्यतिशब्दावगम्यमर्थंविदुर्बुधाः स्वतोर्थानवबोधत्वात्प्रोक्तोचेतनाद
शारवः सतत्सर्वत्रसंस्यूतोजातेभूताकरेपुनः आविर्भवतिदेहेषुश्च
णानामतिविस्तरतः प्रकृतौकालवशात्तद्यागुणान्तःकरणमनीति
नादोस्मात्प्रपंचे हकारःपुरुषःप्रोक्तःसइतिप्रकृतिस्मृता अजप
यंतथाशाक्तिमंत्रादक्षिणवामतः बिंदुर्दक्षिणभागस्तुविसर्गोवाम
भागतः सौचदक्षिणवामाख्यौभागौशुक्लविशेषितौ बिंदुःपुरुष
हृदयोविसर्गःप्रकृतिःस्मृता शुंभप्रकृत्यात्मकोहंसस्तादात्मक

मिदंजगत् पुंप्रकृत्यनुसंधानात्सोहंभावमुपागतः सकारंचह
कारंचलोपयित्वाप्रयोजयेत् संधिंतत्पूर्वरूपाख्यानततोसौप्रणवो
भवेत् इत्यादिचतुर्थपटले एवंप्राहतन्मात्ररूपआकाश योह
यंपुंस्त्वप्रजननसामर्थ्यंतत्पुरुषप्रकृतिषु ८ ॥

रामकंठीटीका

संवेद्यमानाःसंतःसर्वेभावाःस्वंतमात्मानंलभंतेसंवेद्यमानताव्य
तिरिक्तेनप्रकारांतरेणकस्यांचिदवस्थायांकेषामप्यनुपलंभात् रूभावं
इत्थंवास्तवएकएवसंवेदितासंविदतेवस्तुजातं ततोभावरू
पसंवेदितुरेवप्राक्तिविजृंभते नान्यत्तद्व्यतिरिक्तंकिंचिदिद
अतःपरापरमेयप्रकृतीस्वभावभूतेइतिस्वतःसिद्धप्रमात्रहंतेग त्व
भोक्तृत्वापक्रमएव यदुक्तं तदुसोहमित्यादिनाज्ञाकतस्थये
नोपपादयति तत्रयोयस्यप्राधान्येनवर्ततेगुणःसएवतस्यात्मे
ति अपारसएवात्मासचाहं यतउक्तन्यायेनरस्यमानतया संवे
द्यमानतयासंवेद्यमानाआपोरसरूपमात्मानंलभंते ततोरसयि
त्वेवरसात्मिकाप्राप्तिंसिमैवचानुभवितृत्वलक्षणस्वभावाव्य
भिचाराद्रसयितृत्वं ततोप्सुःअहंरसइत्युक्तं यथाऽहमस्तआत्म
त्वेनव्यवस्थितएवंदर्शितंगंधः पार्थिवविभावस्तेनोलक्षण
भूतभेदेषुप्रकाशात्मतेजः शास्त्राभिहितोरूपगुणआत्मत्वेनव्य
वस्थितस्तथाविशाहंगुणः एवंवायुस्पर्शगुणोप्यत्रपरिसंख्ये
यइतिभूतपंचकेगंधादिप्रधानगुणात्मनापूर्वोक्तन्यायेनाहं
वावस्थितइतिपूर्वोक्तविभागेनभूतपंचकसंस्कारहीनतत्त्वविंश
तिरूपतउपक्रान्तविभागेममस्वभावइत्युपपादिते ८ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननुकेनदृष्टांतेनतत्त्वेश्वरस्यसमवायिकारणत्वंतदनुमीयतेइ
त्याशंकानिराकरणायाह ॥ यइत्ततन्मात्रेषुसद्रूपतयाप
रिणमंते तदहमेवइत्यर्थः समवायकारणमहमेवेत्य
वंसर्वत्रबोद्धव्यं तदुक्तं तन्मात्राणिविशेषास्तेभ्योभूतानिप

गी॰ चपंचभ्यः एतेस्सनाविशेषाः शांताघोराश्चमूढाश्चेति तथातेजोवि

म॰ शेषयोः शशिसूर्ययोः प्रभास्मिउत्तवेउत्वादिरहितः प्रकाशात्तन्मा

टी॰ त्रास्मि सर्वेषुवेदेषुब्रह्मणोनिःश्वासतयोत्कृष्टपवनभेदस्तत्तन्मू

लभूतः प्रणवओंकारोनभ्युपगामरूपोब्रह्मसंस्पर्शलक्षणोहं ।

43 विश्राकाशेशब्दतन्मात्रोस्मि जीवभूतेषुनृष्वहंकाराभिमानेष्वहंका

रजीवितभूतं पौरुषंयेनतेजसापुरुषोहमिति सार्वभौमंप्रतिप

द्यते ८ ॥

पैचोलीटीका

केनकेनधर्मेणविशिष्टेत्वयिसर्वप्रोतमित्याह रसोहमिति
हेअर्जुनअप्सुअपांयःसारभूतोरसःसोहंतस्मिन्मयिआपः
प्रोताइत्यर्थः एवंसर्वत्रशशीसूर्ययोःप्रभाप्रकाशःअहम
स्मिसर्ववेदेषुप्रणवःवेदमूलभूःओंकारःअहंखेआकाशेश
ब्दतन्मात्रःरूपःनृषुमनुष्येषुपौरुषंउद्यमःअहं ८

[illegible]टी

एवंतन्मात्रेषुअहंमदस्पृपरा[illegible]
[illegible]नैवते[illegible]तः
विशेषत्वेनोक्तानितिं[illegible]सर्वेषनोयं तदुक्तं [illegible]
[illegible]मूढाश्चेति तथाते[illegible]
[illegible]शशिसूर्ययोः[illegible]
[illegible]निःश्वासतयोत्कृष्टपवनभेदस्तत्तन्मूलभूतः
[illegible]प्रणवओंकारोनभ्युप
गामरूपोब्रह्मसंस्पर्शलक्षणोहं विश्राकाशेशब्दतन्मात्रोस्मि
जीवभेदेषुनृष्वहंकाराभिमानेष्वहंकारजीवितपौरुषंयेनते
जसापुरुषोहमितिसार्वभौमंप्रतिपद्यते किंच ८

रणवीरसमिद्धोधिनी

ननुकथंभूम्यादयोमवसंस्थापितमहत्फलकस्वस्वजात्युवि
त्युरुद्भिदिरूपप्रयत्नात्मकप्रकृतिसाधनभूताःशक्तिमंतोभवंती
त्यर्जनाभिप्रायमाशंक्यमहंशानुस्मृतत्वात्तेषांस्वस्वकार्यसाध

ने प्राक्तिरित्याह रसोऽहमिति हे कौंतेय ऽत्याप्रपत्यत्वेन स्वकीय
स्यैव तवाश्रेयहं पांडवस्य मह्याव्यते इति संबंधनाभिप्रायः अप्सु
जलाधिदेवतेषु वारुणाद्यस्त्रेषु विषयेऽहं रसो जलरूपेणास्थि
तोस्मि येन परकीयं सैन्यं सकलमाप्लाव्यते परप्रयुक्ताग्नेयाद्य
स्त्रजालं वा विफलीक्रियते इति शशिसूर्ययोरेतद्देवतयोरस्त्रयोर
हं प्रभास्मि प्रकाशरूपेणास्थितोस्मि यया प्रभया परप्रयुक्तसंतम
साद्यस्त्रजालं विफलीकृत्य स्वीयपरकीयादिविवेको विजृंभते इ
ति सर्ववेदेषु वेदशाखोक्तप्रकीर्तितत्वाद्द्वेदपरः बहुवचनं च मंत्रा
नेत्यापेक्षं तथा च सर्वेषु सर्वदेवतेषु यावत्प्रकारेषु च वेदेषु पृथग
वेदपठितमंत्रेषु अहं प्रणवः ॐकारध्वनिः येनाद्यवसानयोरुच्चा
रितेन संपुटीकृतो मंत्रो विनियोगसाधको भवतीति शब्दः खे इति
खे शून्यतासंपादके प्रस्वापनाद्यस्त्रे ऽहं शब्दः स्वनः कलध्वनिः
यंशुनैव विपक्षोलसीभूता निद्रयाभिभूयंत इति अथवा खे खवक्ष
हुगुणत्वेन शब्दवेधि निवाणादेशशाह्वोऽहमस्मि येनान्वितं तच्छ
हमेवान्वेषत इति नृषु वीरेषु अहं पौरुषमहंकारः पराक्रमरूपो
व्यापाररूपो वास्मि येन करणभूतेन शस्त्रादिप्रयोगः संपाद्यते
इति ८॥ मधुभाष्य

८॥

44

भाषाअनुवाद

इस श्लोक से ले कर पांच श्लोक तक जगत की स्थिति का कारण
विस्तार करि कहते है कि हे कुंतीपुत्र अर्जुन जलमे रसरूप औ
चंद्र सूर्य मे प्रकाशरूप और वेद मे मूलभूत प्रणव ओंकार रू
प मैंही हूं तथा आकाश मे शब्द रूप औ पुरुषों मे पौरुष क
हे उद्यमरूप भी मैंहीं यह जानो ८ ॥

दोहा

हों कौंतेय रसजल विषें रवि शशिमें हूं भास॥ मे ओंकारसमवेद
में नर नभ पौरुष शब्दनिवास ८॥

45

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जी
वनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ९ ॥

शांकरभाष्यं

पुण्य इति पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गंधभूते पृ
थिवी प्रोता पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितम् अबादिषु
रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् अपुण्यत्वं तु गंधादीनाम् अविद्याधर्माद्य
पेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्तिश्चास्मि ^
तपस्विषु तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ९ ॥

^ विभावसावग्नौ तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वा[illegible]णि भूतानि तज्जीवनं तपश्चास्मि

आनंदगिरिकृतटीका

मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिपूरणार्थं प्रकारान्तरमाह पुण्य इ
ति पृथिव्यां पुण्यः हितो यः सुरभिर्गन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं
कथयति तस्मिन्निति कथं पृथिव्यां गंधस्य पुण्यत्वं तत्राह पुण्यत्व
मिति यत्तु पृथिव्यां गंधस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदबादिषु
रसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति
प्रथमोत्पन्नाः पंचापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादि
तिभावः कथं तर्हि गंधादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह अपुण्यत्व
^ति त्विति तदेव स्फुटयति संसारिणामिति गंधादयः स्वकार्यैर्भूतैः
सह परिणममाणाः प्राणिनां पापादृष्टवशादपुण्याः संपद्यन्त
इत्यर्थः पञ्चाप्रोतेजः तद्भूते मयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेजश्चेति जी
वनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह तथेति जीवनशब्दा
र्थमाह येनेति अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः तपश्चास्मीत्यादि ता
त्पर्यमाह तस्मिन्निति चित्तैकाग्र्यम् अनाशकादि वा तपस्तदात्मनी
श्वरे प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनो भावादित्य
र्थः ९

स्वामिकृतटीका

पुण्येति किंच ^ पुण्योऽविकृतो गंधः गंधतन्मात्रं पृथिव्याश्रयभूतमहमित्यर्थः
यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्याविवक्षितत्वात् सुरभिर्गंधस्योत्कृष्टत
याविभूतित्वात् पुण्यो गंध इत्युक्तं तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः स

गी॰ टी॰ स॰ 46

तद्दीप्तिः तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणं आयुरहमित्यर्थः तपस्विषु
वानप्रस्थादिषु द्वंद्वसहनरूपं तपोस्मि ९ ॥

पैशाचभाष्यटीका

पुण्यो गंधस्सुरभिः पृथिव्यां चास्मि तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसौ वह्नौ जीवनं प्रा
णः सर्वभूतेषु तपश्च तपश्चास्मि तपस्विषु ९ ॥

रामानुजभाष्यटीका [illegible] ९ स्पष्टार्थम्

अभिनवगुप्ताचार्यटीका [illegible] ९

परमार्थप्रपाटीका

किंच पुण्यो विकृतैर्गंधः गंधतन्मात्रं पृथिव्यामहमस्मि [illegible]
[illegible] विभावसावग्नौ यद्दीप्तं तेज
स्तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषु वानप्र
स्थादिषु तपः इह महिमत्वरूपेणाहमस्मि श्रुतिरपि यजुः संहितायां व
सोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोसि विश्वधा असि
परमेण धाम्नेति भाष्यं वसोः विराजः [illegible] वस्य [illegible] चीकृतभूतविग्रह
त्वं पवित्रं वाह्यान्तः शोधकमुपकमसि पवित्रमपि प्राणधारमित्युक्त
त्वात् द्यौराकाशोसि तथा पृथिव्यसि मातरिश्वनो वायोः सकाशात्
घर्मः तेजोसि वायोरग्निरित्युक्तत्वात् वायोः शोषकत्वरूपेणांतर्गतं तेजस्त्व
र्थः अग्न्यादित्यैकेन कियद्वाच्यं अतस्तथाह विश्वधासीति विश्वप्रका
रेणावर्तमानत्वात् द्यपिकेन परमेण धाम्ना नन्तसामर्थ्यदानपराक्रमेन रसा
दितन्मात्ररूपेण धाम्ना तेजो विशिष्टेत्यर्थः ९ ॥

वनमालीटीका

पृथिव्यां पुण्यो गंधः सौरभः विभावसावग्नौ तेजः सर्वभूतेषु जीवनं प्रा
णधारणं तपस्विषु तपश्चाहं ९ ॥

उत्तमैवेजयंतीटीका

किंच पुण्यः इति पृथिव्यां चराचरकारणरूपिन्यां महत्या पुण्यः श्रेष्टः
गंधः गंधतन्मात्राख्योऽहमस्मि यस्मिन्कारणरूपमहिभूत्वात्मके पृथि

वीनिष्टुनितेनैवरूपेणाप्संनिष्ठुतांपालयामीत्यर्थः चपाह्योवायोर्यास्पर्श
तन्मात्रासाप्यहमेवास्मियथामद्विभूतिरूपयाधीतोस्पर्शव्याकुलाना
जनानांसुखप्रदंदन्नस्मिंस्तिष्ठामीतियोतयतिविभावसौपावकेयत्ते
जःसकलवस्तुदहनप्रकाशनात्मरूपंतदहमस्मिसर्वभूतेषुचराचरेषु
तजीवनमायुरहमेवास्मियेनमद्विभूतिरूपेणायुषाब्रह्मादिस्थावरांता
नांसर्वेषांजीवानांस्थितिर्भवति तपस्विषुसर्वेषुयत्तपः सुखदुःखा
दिद्वंद्वसहनंतदप्यहमेवास्मि चकारेणगंधादीनांपंचतन्मात्राणां
पंचमहाभूतकारणत्वान्मुख्यत्वमस्तिगंधादीनांपंचविषयाणांतथा
चभूतगुणत्वादप्रधानत्वमपितत्तद्रूपेणाविभूतित्वेनाधाराधेयरूपे
णस्थितानामपितेषांमाधारत्वेनतत्तद्रूपंपालयंस्तेषुतेष्वहमेवस्थि
तोस्मीतिसूचितम् यद्वाविभावसुपावकेतेजसःकार्यत्वात्तयोरभेद
विवक्षयातेजणत्वेनोक्ततेतेजस्तद्रूपतन्मात्रायाःकार्यत्वादभेद
विवक्षयारूपतन्मात्रोक्तेनेतेनविभावसौतेजस्तियत्तेजःरूपतन्मात्रंस
प्यहमेवास्मिसर्वभूतेषुसर्वेषुभूतरूपेषुपकोनपंचपात्स्वरूपकेषु
वायुषुयज्जीवनंतेषांमात्मरूपंकारणंस्पर्शतन्मात्ररूपंमहमेवास्मि
वायोःसर्वगतत्वाज्जगत्प्राणत्वाच्चसर्वभूतत्वस्पर्शसंभवः आकार
भेदात्प्राणःसिनामादिरूपतामगुणभेदात्प्राणभेदाच्चनस्पवहतोकि
रेष्वपर्यवनक्ककांदोगेःप्राणसंवादेनवैवाचोनचक्षूंषिनश्रोत्रा
णिनमनांसीत्याचक्षतेप्राणोह्येवैतानिसर्वाणिभवतीत्यादितेस्तिप्र
थमस्यचपाद्यस्याभिप्रायःद्वितीयस्यतुरसादिषु वतुस्तुत
न्मात्रास्वगुणत्वसमुच्चायकत्वेनचार्थ्येस्मिन्नेवमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मधुसूदनीटीका

पुण्यःसुरभिरविकृतोगंधःसर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यःपृ
थिव्यामन्तस्थतोहं चकारोरसादीनामपिपुण्यत्वसमुच्चयार्थःपाठसू
पीरूपरसगंधानांहिस्वभावतएवपुण्यत्वंअविकृतत्वंप्राणिनामधर्म
विशेषात्तेषामपुण्यत्वंनतुस्वभावतइतिद्रष्टव्यं तथाविभावसौव
ह्नौयत्तेजःसर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितंसितभा
स्वररूपंपुण्यंतदहमस्मिचकाराद्यावायौपुण्यःउष्णस्पर्शोनत्वाणाम

गी॰
टी॰
स॰

47

प्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यं ^सर्वेषु प्राणिषु सर्वेषु भूतेषु जीवनं प्राणधारण
मायुरहमस्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः तपस्विषु नित्यं तपो
युक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वंद्वसहनसामर्थ्यरू
पं तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टाभावा
त् तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमांतरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं
वाह्यं च सर्वं तपः समुच्चीयते [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

गंधोऽहं यावतो भूमौ गंधभूते महीमयि प्रोता गंधस्य पुण्यत्वं स्वभावादे
व संमतं १ च पुण्यत्वं रसादीनां स्वभावादेव गम्यतां गंधादीनां पुण्य
त्वं प्राणिनामदृष्टतः २ तेजः प्रकाशरूपं यत्सितं भास्वरमग्निगं तद
हमयि तद्रूपे ग्रथितो सौ विभावसुः ३ चकारात्पावनः स्पर्शो यो वायोः
सोऽप्यहं हरेः प्राणधारणमायुर्यत्सर्वप्राणिषु जीवनं ४ तदहमयि
तद्रूपे संप्रोताः प्राणिनोऽखिलाः तपोद्वंद्वसहिष्णुत्वमहमस्मि तपस्वि
षु तपोरूपे मयि प्रोताः युक्तचित्तास्तपस्विनः ५ ९

नीलकंठीटीका

पुण्य इति रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यमात्रविलस्य
त्वात् विभावसौ वह्नौ तेजः दहनशक्तिः जीवंत्यनेनेति जीवनमन्नं
विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि अन्ये तु जीवनमायुरिति व्या
वदंते तपश्चेति तपो धर्मस्तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ९ ॥

धानंदीटीका

पुण्यो निर्विकारो गंधतन्मात्रं विभावसौ वह्नौ तेजस्तन्मात्रं जीवनं प्राण
नं यद्वायोः प्रधानं रूपं सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु वर्णानां नियतं कर्म तद्देवा
भिहितं तप इति स्मृतेः सर्वेषां वर्णाश्रमिणां स्वस्वधर्मानुष्ठाने क्रिया
शक्तिरहमेवेत्यर्थः ९ ॥

रामकंठीटीका

पुण्यशब्दस्यात्र प्राधान्याविवक्षया सर्वगुणेषु विशेषणत्वेनानुवर्तनीयः

एवं भूतेषु प्राणिषु धर्माऽविरुद्धः कामः संकल्पो मनोहं तथान्त्येषु
जीवेषु पौरुषकारात्मकं पुरुषत्वमहमेव ९ ॥

लासिकी टीका

किंच पुण्यो विकृतो गंधो गंधतन्मात्रं पृथिव्यामहं विभावसावग्नौ
तेजोरूपतन्मात्रमस्मि सर्वेषु भूतेषु जीवनमंतःकरणत्रयस्पश्रा
णधारणलक्षणा सामान्या वृत्तिः यथाभूतानां जीवसंज्ञाः सप्त
ऋवः साहं तदुक्तं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति
तपस्विषु वानप्रस्थादिषु तयो मनःसंकल्पनिमित्तं द्वंद्वसहनरू
पमहं एवं यदीयं भूम्यादीनां सूक्ष्मं तन्मात्रादिरूपं तदहं स्थूलं
त्वसाहतं ९ ॥

पंचोली टीका।

किंच पुण्य इति च पुनः पृथिव्यां यः पुण्योऽविकारि स्वाभाविकः
गंधतन्मात्रं सोहं च पुनः विभावसौ वैश्वानरे तेजः दीप्तिरूपमः
स्मि सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुः सोहं तपस्विषु शीता-
सादिद्वंद्वसहनरूपं तपः स्वरूपम् ९ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

पुण्य इति न सत्यान्यरमो धर्म इति स्मृतेः पुण्यं सत्यप्रधानोऽथ
र्मः तद्विशिष्टो गंधः लेशोऽपि गंध इत्यनुप्रासनात्तत्क्षोभाः तस्व
रूपेण चाहं पृथिव्यां भूमिराप इत्यत्र पूर्वं व्याख्यातत्वात् स्वरूपे शुद्धो वि
तेऽरुद्वेत्रादिप्रदेशोस्मि यस्मात्स्थास्येन देशांतराणि विहाय तत्रैव
समस्य योयनानन्तताबीरपुरुषाः पुण्यलोकानासाद्य पर्यंते मत्सा
पुण्यं गच्छंतीति यद्वा पृथिव्यां पूर्वव्याख्यानुसारेणैव प्रतिपादि
तस्वरूपे पार्वती याय सज्जातेहं पुण्योगंधः सूक्ष्मतदेशा सत्यस्व
रूपेण योनस्थितोस्मीति येनांशेनाधिष्ठितानि तान्यस्थानि

48

प्रसुवाते समर्थानि भवंतीति केनचिद्धार्यमाणं हि पार्थिवं व
स्तु लब्धस्थितिकं सत् स्वकार्यसाधने शक्तिमद्भवतीति सिद्धं
सत्यस्याधाभासत्ये लोका प्रतिष्ठिता इति स्मृतेः प्रसिद्धा तथा वि
भावसौ सूर्यवह्नी विभावसू इति कोशात् सूर्यैतद्देवते स्वे तेजः पर
कीयवद्वः प्रतिघातकमस्मि यदसहिष्णवो रिपवो दस्युप्राया
विमुखीभूय पलायंते इति यद्वा विभावसौ वह्निदेवतास्वे तेजो
रादशक्तिरस्मि येन रिपवो दह्यंत इति तथा सर्वभूतेषु सर्वेषु
प्राणिषु शुक्रे ह्मासहन्ते भूते प्राणयनीते समे त्रिष्विति कोशात् स
वेदविद्यादिशास्त्रेषु कृताभ्यासौ भूतेषु सर्वदर्शिषु शुद्धादिकादि
स्थितियावत् स्नेहादिवशाद्धि वसंप प्रयंतो ऽदिमयोषु ह्यत्रि वर्तंते
इति न ते नश्यायि क्रियंते इति तेषु च जीवनं प्राणोऽस्मि येन शुक्लास्ते
रिपून्कृंतन्नप्ययुक्तंते इति तथा तपस्विषु कायवाङ्मनसां शुद्धापह
रूपमानैकविषयीकरणं तपस्तेषु तपसां तव्यवर्तकोऽहमेवा
स्मीति ९॥

९॥ मधुभाष

भाषाअनुवाद

और पवित्र गंधरूप मात्रा पृथिवी मे और तेजरूप अग्निमे तथा जीवनरूप सब भूत कहे प्राणीयों मे और तपस्त्रियो मे तपरूप मैं हूं अर्थात् मेरी ही विभूति है ९ ॥

दोहा

छिति मह गंध पवित्र हों तेज हों पावकमाहि जीवन हों सब जीवमें तपस्विनमे तपसाहि ९ ॥

49

वीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनं बुद्धिर्बुद्धि
मतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं १० ॥

शांकरभाष्य

वीजमिति वीजंप्ररोहकारणं मांविद्धिसर्वभूतानां हेपार्थसनातनं चि
रंतनंकिंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्ति
मतामस्मि तेजःप्रागल्भ्यं तद्वतांतेजस्विनामहं १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननुसर्वाणिभूतानि स्वकारणेप्रोतानिकथंतेषांत्वयि प्रोतत्वंतत्राह
वीजमिति वीजांतराद्यपेक्षयानवस्थां वारयति सनातनमिति चेतन
स्याभिव्यंजकं तत्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां याबुद्धिस्तद्भूते
मयिसर्वेबुद्धिमन्तः प्रोताभवंतीत्याह किंचेति प्रागल्भ्यवतां
यत्प्रागल्भ्यं तद्भूतेमयितद्वंतः प्रोताइत्याह तेजइति तद्धिप्रा
गल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैरप्रधृष्यत्वं १० ॥

स्वामिकृतटीका

बीजमिति

किंच सर्वेषांचराचराणांभूतानांवीजं सजातीयकार्योत्पादनसाम
र्थ्यं सनातनंनित्यंउत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेववीजंमद्विभू
तिंविद्धितत्तद्व्यक्तिव्याप्तिंविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिः प्रज्ञाहम
स्मितेजस्विनांप्रागल्भानांतेजः प्रागल्भ्यमहं १० [illegible] ॥

पिशाचभाष्यटीका

वीजंप्ररोहणसमर्थंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनंचिरंतनं बुद्धि
बुद्धिमतामस्मितेजः प्रागल्भ्यंतेजस्विनामहं १० ॥

रामानुजभाष्यटीका [illegible] १० स्पष्टार्थम्

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] १०

परमार्थप्रपाटीका

किंचसर्वभूतानांचराचराणांवीजंमं|कुरोत्पादनसामर्थ्यंसनातनं

गी॰
टी॰
स॰

नित्यं अन्तरेण न सर्वकार्येषु न स्यात् तदहमस्मि तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहमेवास्मि १०॥

वनमालीटीका

सर्वभूतानां चराचरभूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनमन्तरेण न कार्येषु न स्यात् बुद्धिः प्रज्ञा तेजस्विनां प्रागल्भानां तेजः प्रागल्भ्यम् १०

अथ सर्वतंत्रयंतीटीका

किंच बीजमिति हे पार्थ सर्वभूतानां स्थावरजंगमरूपाणां बीजं प्ररोहकारणं सनातनं नित्यं प्रतिव्यक्तिभिन्नं यदात्मान्नादिबीजं मां विद्धि विभूत्यात्मकेन तद्रूपेण तेषु स्थित्वाहं तानि पालयामीति त्वं जानीहीत्यर्थः बुद्धिमतां सारासारविवेकवतां बुद्धिर्व्यवसायात्मिकाहमस्मि यया विभूतिरूपया तेषु स्थितेहाम त्वं च तेभ्यः सुखभोगादिकं प्रदायतान्पालयामीत्यर्थः तेजस्विनां तेजस्वतां यत्तेजः परैरनभिभूतत्वे सति पराभिभवसामर्थ्यं तदप्यहमेवास्मि महद्विभूतिरूपेण तेजसा तेषु तिष्ठन् तत्तज्जीवेभ्यस्तान् रक्षामीत्यर्थः १०॥

सर्वाणि भूतानि स्वस्वबीजेषु प्रोतानि — मधुसूदनीटीका — न तु त्वयीति चेत्तत्राह॥

यत्सर्वभूतानां स्थावरजंगमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजं तदेतदं न तु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृतं व्याख्यसर्वबीजं मामेव विद्धि न तु मद्भिन्नं हे पार्थ अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थः किंच बुद्धिः तत्वातत्वविवेकसामर्थ्यं तद्रूपेण बुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमंतः प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्यौक्तत्वात् तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चा
२ नभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः १०॥

सदानंदीटीका

स्वस्वबीजेषु भूतानि प्रोतानि न तु त्वयीति चेत् प्रा॰ सर्वेषां स्थावराणां भूतानां यच्चिरंतनं १ बीजं अव्याकृतं व्यक्तं मां विद्धि प्रोतान्यतो मयि बुद्धिमतो विना बुद्धिं तादृशीन विवेकिनः १ पराभिभवसामर्थ्यं तेजः प्रागल्भ्यम्

चते १ परेष्वानभिभाव्यत्वं यत्तत्तेजस्विनामहं तेजस्विनः परिप्रोता
स्तेजोरूपे मयीश्वरे ध ॥ १० ॥

नीलकंठीटीका

बीजं कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मांडात्मकानां बीजे मयि पिंडादि
कं प्रोतं कनककुंडलादिवत् सनातनं नित्यं बीजांतरादनु
त्पन्नं बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमंतः प्रोताः तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि ।
प्रगल्भाः प्रोताः १० ॥

आनंदीटीका

चवेहेतुमाह सनातनं बीजं तत्व्रीह्यादिवद्विनश्वरं बुद्धिमतां विवे
षां बुद्धिस्तत्त्वात्तत्त्वविचारः तेजस्विनां राज्ञां तेजः परेषामभिभवे साम
र्थ्यं १० ॥

रामकंठीटीका

तथा बुद्धिमतां बुद्धिरहमेवेति मनोहंकारबुद्धिलक्षणमंतःकरणं गुह
घाणां प्रधानं धर्मत्रयं सर्वोत्पाद्येताः हमेवेति त्रिभिरेतैः सहितस्व
यो विंशतिभेदः कार्यकारणवर्गश्चतुर्विंशतिप्रधानेनांतर्गतोज
इप्रकृतिप्रपंचो ममैव स्वभावइति व्यवहितैः पादैः प्रतिपादितं एव
मेव सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं प्रधानं तदप्यहमेव तथा सर्ववेदेषु
प्रणवओंकारः सोदितः विकृतधन्यात्मकोहमेव तस्य हि प्रकृतिभू
तत्वात्सर्ववेदेषु प्रधानं तस्य विकारभूता हि सर्वे वेदाः १० ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननु प्राकृतस्य स्थूलरूपस्य स्फुटतया भासमानत्वात्कथं तत्र सर्गान्त 'सर्वेषां चराचरात्मक
स्य तत्त्वप्रतीतिः स्यादित्यत आह ॥ 'स्फुटतया प्राकृतत्वेन भासमा
नानां भूतानां बीजं सूक्ष्मादिकारणं मामीश्वरं जानीहि सनात
नं नित्यं न तु प्रतिव्यक्ति विनश्यत् १० ॥ न केवलं जगत्कारणमस्य
वाहंकारणं [illegible] जानीहि यावदैश्वर्यलाभस्यापीत्याह बुद्धिमतां प्र
शान्तबोधशालिनां बुद्धिर्बु [illegible] द्धिवृत्तिरहमेव तथा तेजस्विनां
सत्त्वमहेश्वराणां सदाशिवभूमिकारूढानां यत्तेजः स्वेच्छाप्रत्येयस्य भा
वचक्रस्योन्मीलितमात्रचित्रकल्पमवभासनं तदहम् [illegible]
[illegible]

गी॰ टी॰ स॰

51

किंच बीजमिति हे पार्थ सनातनं नित्यं मां सर्वभूतानां सर्वेषां च-
राचरभूतानां बीजं सजातीयविजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्य-
महिभूतिं विद्धि बुद्धिमतां बुद्धिरन्तःकरणस्य विवेकशक्तिरहं ते-
जस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहं १०

तत्त्वदीपिकाटी॰

सर्वेषां चराचरात्मकानां स्फुटतया प्राकृतत्वेन भासमानानां भूता-
नां बीजं मूलमादिकारणं मामीश्वरं जानीहि सनातनं नित्यं न तु प्र-
तिक्षणिकं विनश्यत् न केवलं जगत्परिणामस्यैवाहं कारणं यावद्बु-
सर्वलाभस्यापीत्याह बुद्धिमतां प्रशान्तबोधशालिनां बुद्धिर्बुद्धिवृ-
त्तिरहमेव तथा तेजस्विनामप्यहमेव तेजसां सदाशिवभूमिकारूढा-
नां योगेश्वराणां प्रत्ययस्य भावकस्योज्जीवितमात्राधिष्ठानत्वमप्य-
वास्तवं तदहं १०

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

बीजमिति हे अर्जुन मां सर्वेश्वरं सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां प्रो-
क्तलक्षणानां भूम्यादितत्त्वानां सनातनं बीजं मूलकारणं विद्धि
जानीहि मय्येवैतानि पूर्वोक्तलक्षणानि भूम्यादीनि व्याख्यातस्व-
रूपप्रकृतिसाधनीभूतानि तद्विश्राणमर्थस्पष्टानीति भावमेते-
त्कार्यसाधनशक्तभावसंभावनां कुर्विति तात्पर्यं बुद्धिमतां
दृढनिश्चयात्मकधीविशिष्टानां बुद्धिस्ताहमेवास्मि तथा
तेजस्विनामिंद्रियपाटववतां तेजश्चाहमेवास्मि १० ॥

मधुभाष्य

१० ॥

भाषाअनुवाद

और हे पार्थ स्थावर जंगम जो कछु भूतमात्र है उस का सना तन
कहे उत्तरोत्तर समस्त कार्यो मे अनुगत कहे प्राप्त अनाशी बीज
रूप हमे जानो अर्थात् समान जातीय कार्य उत्पादन सामर्थ्य
रूप जो कारण सो भी मेरी ही विभूति जानो परंतु सामान्य बी
ज जैसी अंकुर होने पर नष्ट होते है तैसे मेरा विभूति रूप बी
न नाश नहीं होता इसीसे सनातन है और बुद्धि मानो की बुद्धि
कहे विवेक शक्ति मेंही हो और तेजस्वियों मे तेज कहे प्रगल्भ
ता प्रताप रूप भी मही हूं यह जानो १० ॥

दोहा

भूत सभी को बीज मोहि पार्थ सनातन जान प्रज्ञावंतमें बुद्धिहों
तेज तेजस्विमे मान १०॥

52

वलंवलवतांचाहंकामरागविवर्जितं धर्मावि
रुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ११ ॥

शांकरभाष्यं

वलमिति वलंसामर्थ्यमोजो वलवतामहं तच्चवलं कामरागवि
वर्जितं कामश्चरागश्च कामरागौ कामस्तृष्णा असंनिकृष्टेषु वि
षयेषुरागोरंजना प्राप्तेषुविषयेषुताभ्यांकामरागाभ्यां विवर्जितं
देहादिधारणमात्रार्थं वलंसत्वमहमस्मि नतद्यत् संसारिणां त
ष्णारागकारणं किंचधर्माविरुद्धो धर्मेणशास्त्रार्थेन अविरुद्धोयः
प्राणिषु भूतेषुकामोयथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिवि
षयः कामोऽस्मि हेभरतर्षभ ११ ॥

आनन्दज्ञानटीका

यच्चवलवतां वलंतद्भूते मयित्वेषांप्रोतत्वमित्याह वलमिति का
मक्रोधादिपूर्वकस्यापि वलस्यानुमतिं वारयतितच्चेति कामरा
गयोरेकार्थत्वमाशंक्यार्थभेदमावेदयति कामस्तृष्णेत्यादिना
विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्यं दर्शयति नत्विति शास्त्रार्थावि
रुद्धकामभूते मयि तथाविधकामतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वा
ह किंचेति धर्माविरुद्धं काममुदाहरति यथेति ११ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच वलमिति कामोऽप्राप्तेवस्तुन्यभिलाषो राजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपिपुनरपि
केऽर्थे चित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसः ताभ्यांविवर्जितंवलव
तांवलमहमस्मि सात्विकंस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमह मित्याह मित्यर्थः
स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहं ११ ॥

॥ पैशाचभाष्यटीका

वलंवलवतामिति कामरागविवर्जितं कामश्चरागश्चताभ्यांविव
र्जितं कामोऽहपणमानेषु तृष्णासमृध्यमानेषुरागइतिविशेषः धर्मावि
रुद्धोभूतेषुप्राणिषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ११ ॥

गी॰ टी॰ त॰

53

रामानुजभाष्यटीका

५४

एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः मच्छेषभूता मच्छरीरतया मय्येवाव
स्थिताः अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः किंविशिष्योतेभिधीयते ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंच बलवतां कामरागविवर्जितं बलमहमस्मि तत्र कामः प्राप्तेव
स्तुनि अभिलाषो रागस्तु रागः पुनरभिलषितेर्थे प्राप्ते अभिरंजनात्म
कस्तस्यापरपर्यायस्तामसानाभ्यां वर्जितं यद्बलवतां पुरुषार्थ
वतां वीराणां बलं शौर्यं कामेषु विजयेषु गुणाः प्रीतिस्तद्विवर्जितं निः
संगत्वेन स्वधर्माचरणरूपमित्यर्थः भूतेषु धर्माविरुद्धाः स्वदारेषु
पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामो मदनरूपेणास्मि ॥ ॥

वनमालीटीका

कामादिविवर्जितं बलं धर्माविरुद्ध अतत्कालिकः प्रजार्थकामश्चा
हं यद्वा रसयति रसं प्रेरयति रसनाति चेत्यादे रस इत्युच्यते प्रातिपदि
कसंज्ञायामन्यप्रत्यये सति णिचो लोपेन रस इति भवति एवं प्रभासयता
त्प्रभाप्रेरकत्वाद्वेति प्रभा घ्राणोति स्तौति स्तवकं प्रेरयति स्वयं व
क्ति णाहं प्रेरयति चेति प्रणवः शाह्व श्रा पुण्यगंधं करोति तदा च पुरु
ति पुण्यो गंधः तेजयति तेजः प्रेरयति वा तेजः जीवनं करोति प्रेर
यति वा जीवनं तनपति तपः प्रेरयति चेति तपः बीजं करोति तदा च प्रे
प्रेरयति वा बीजं स्वयं बुद्धत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाच्च बुद्धिः भोगनिरपेक्ष
ज॰५ बलयुणां कामविवर्जितं बलं अप्राप्ते अप्रयुज्यमानत्वाद्रागवर्जि
तं बलं रागिणोऽप्राप्ते बलं प्रयुक्ते रेवं समन्वयार्थो योज्ञरीत्या स्वक
ल वैदिकशास्त्रवाच्यो भगवांस्तथात्मनः मणाकस्वत्कतिपयशास्त्रवा
च्यत्वेन चिंत्य इति भावः ॥ ॥

जसमंवेजयंतीटीका

किंच बलमिति बलवतां बलिष्ठानां पुरुषाणां यद्बलं सामर्थ्यमोज

सामर्थ्यमोजस्तदहमस्मि कीदृशं कामरागविवर्जितं प्राप्तेषु विषयेषु
त्सक्तिरूपः कामः प्राप्तेषु विषयेषु पुनस्तत्तोऽधिकप्राप्त्यभिलाषो रंजन
रूपो रागः कामश्च रागश्च कामरागौ ताभ्यां विवर्जितं विषयाणां राजसता
मसरूपाभ्यां कामरागाभ्यां वर्जितं केवलं देहेंद्रियादिधारणमात्रार्थं
कं सात्विकरूपं बलमहमस्मि न तु संसारिणां तस्माद्रागकारणं न
दित्यर्थः किंच हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ त्वमनेन त्वयापि त्रैलोक्यविजयसा
मर्थ्यमस्ति तदप्यहमेवास्मि अतो भारत विजये संसारविजये च त्वं संदे
हं मा कुरु सर्वमहमेव त्वां कारयिष्यामीति सूचितम् भूतेषु प्राणिमा
त्रेषु यः कामः धनपुत्रकलत्रादिविषयाभिलाषः सोऽप्यहमेवास्मि की
दृशः स धर्मविरुद्धः धर्मशास्त्रेनात्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविव
क्षया तत्प्रतिपादकं शास्त्रमुच्यते धर्मोद्धर्णाश्रमादिधर्मप्रतिपादक
शास्त्रदविरुद्धः अप्रतिकूलः यद्वा धर्मात् सद्धर्मात् अविरुद्धः अप्र
तिकूलः सद्धर्मकामस्य सात्विकत्वेन संसारनिवर्तकत्वात् मोक्षहे
तुत्वम् अन्यधर्मकानां तु राजसतामसत्वेन संसारप्रापकत्वाद्बंधन
हेतुत्वमतः सर्वेभ्यो मदितरदेवोपासनादिरूपधर्मकामेभ्यो मद्धर्मका
मपवश्रेष्ठतरः सन्ममैव विभूतिरूपः स्यादित्यभिप्रायः ११ ॥

मधुसूदनीटीका

अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेऽपि प्राप्यतामित्याकारः चित्तवृत्ति
विशेषः कामः प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमा
कारः चित्तवृत्तिविशेषः रंजनात्मा रागः ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्व
था तद्कारणं रजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेंद्रियादि
धारणसामर्थ्यं सात्विकं बलं बलवतां नाहं यस्तात्विकबलयुक्तानां सं
सारपराङ्मुखानां तदहमस्मि न तु रूपं मयि सर्वे बलवंतः प्रोता इत्यर्थः
५ कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयं न तु संसारिणां कामराग
कारणं बलमित्यर्थः चशब्दस्तु पाठार्थो भिन्नक्रमः क्रोधाद्यर्थो वार
गणार्थो व्याख्येयः धर्मो धर्मशास्त्रेण नाविरुद्धो प्रतिषिद्धो धर्मानुकू
लो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविष
याभिलाषः सोऽहमस्मि हे भरतर्षभ एतच्चाविरुद्धकामभूते मयि तथा

गी॰
टी॰
स॰

54

विषकामयुक्तानांभूतानांयोनत्वमित्यर्थः ॥ [illegible] ॥

सदानंदीटीका

ग्रामिसामर्थ्यभावेपिप्राप्यत्वाभिनिवांछनं अप्राप्तविषयेकामोरागः
प्राप्तेत्रिरंजना १ नदीयनामी नैकास्यात्तत्वपिद्वयकारणो नाभ्याविव
र्जिनस्वीयधर्मानुष्ठानसिद्धये २ वलेदेहेंद्रियादीनांसामर्थ्यंयद्वथा
रणो नद्रूपेमयितंयोनावलवंनःशरीरिणः ३ धर्मशास्त्रे विरुद्धोयः
कामःप्राणिषुधर्मकत्व शरीरयात्रासिद्ध्यर्थेकामोवाभोजनादिषु ४
सोहंतस्मिन्मयियोनाःकामिनोधर्मतत्पराः ॥ ॥

नीलकंठीटीका

वलरूपेमयिबलवंनःयोनाः कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागः
रंजना नौहिप्राविषयकौ अतोनिरवद्यस्यवलंनद्वर्जितं यवंधर्माविरुद्धकामरूपेमयिईश्वराःकामवंनःयोनाः ॥ ॥

आनंदीटीका

वलंनत्वज्ञारणसामर्थ्यंकामेणविषयाभिलाषेण रागेणतेत्रेवासक्त्या
चविवर्जितं नथैवभूतेषुप्राणिषुधर्मेणधर्मशास्त्रेणाविरुद्धोदेशकाले
कालेपेक्षयानिषद्धःकामः कंदर्पोस्मि अथच कामशब्देनसंकल्प
विकल्पात्मकंमनः बुद्धिसाद्वादिवांतःकरणमपिरूपमित्यहंकारइत्यनदं
नःकरणत्रयमहमेवास्मीत्यर्थः अपिचात्रोक्तमाजगत्स्थितिहेतवः
परमेश्वरैक्यात्मायेक्षयापरमेश्वरात्मस्तावर्णिताः विभूत्याध्याये
कारणत्वाकारणत्वानपेक्षयासामान्यतउक्तःष्टानिमत्वानिदर्षणे
इतितात्पर्यं ॥ ॥

रामकंठीटीका

तथासर्वक्रियासतपोमयीक्रियाप्रधानंतनत्तपस्विषुवर्तमानंतपो
ऽहमेव कामरागविवर्जितंबलंबलवतांप्रधानंतदपिसर्वोक्तत्वाय।
नाःऽहमेव तथानेजस्विनांप्रभावातिशययुक्तानांतेजःप्रभावोस्म्य
त्वमेतदप्यहमेव एवमनेनक्रमेणसर्वभूतानांबीजंहेतुरहमेव
ति तदुक्तेनतभेदेनद्विधाप्रकृतिर्ममैवस्वभावः इत्यनेनप्रकारेण

विग्रहरूपसमन्वयैः पदैः प्रतिपादितमेवं सोहमित्यादिप्राधान्य
विवक्षयोपलक्षणमात्रत्वेन प्रतिपादितं परमार्थस्तु एवं ज्ञात्वा
येन तत्पदार्थज्ञाने किंचन न संभवति [illegible]
[illegible] ११ ॥

नासिकी टीका

नचैवं त्वमत्तवद्विग्रहाणांसौ वाह्रूवत्वं चापि चैवं धर्मलाभस्यापीत्या
म ॥ बुद्धिमतां मत्वेनैव वीर्यशालिनं बुद्धिबलिनामहमेव न
यावेबलिनां च महं धर्माणां बलिनां भूमिकारूपज्ञानायवेज
दवेनाप्यसमभावबलादेवाशीलितमाद्विविकल्पाविभास
वेत्सवद्वे बलवतां मत्रेश्वराणां ईश्वरभूमिकारूपज्ञानायद्वलंप्र
तिविकल्पतयाभाववर्गपरामर्शात्तदहं कीदृशं कामराग
विवर्जितं कामोभिलाषो रागश्चासक्तिस्ताभ्यां विशेषेण निरव
शेषतया वर्जितं तदुक्तं कस्यास्तीत्र ज्ञानं प्रशान्तं नवबोधवृत्ति
वैश्वर्यं स्वधर्मप्रसरापरेषां प्रकाशनं प्रत्यपियोगरूपाणां क्रिवे
हिः स्थैर्यवतीवलेसा उत्पन्नबाह्यप्रसरा तद्वीर्यं तेजस्त्ववाह्यान
वभासयंती शेषितमेकैवतत्वलशक्तिर्वीर्यावमर्पणात्मभवेदवि
घेति तथाभूतेषु कामस्कासंविन्मात्ररूपायस्यां घटपटादिभि
र्धर्मरूपैर्नास्तिविरोधः सोहं इच्छाहमेवं भगवच्छक्तितयानुया
यिनी न च विच्छित्तिरूपानैः धर्मैस्त्यागं तकैर्घटपटादिभिर्भिद्यते
इति तदुपासकतयाशुद्धसंवित्स्वभावत्वज्ञानिनः उक्तं च श्रि
वोपनिषदि इच्छायामथवाज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेदिति
ज्ञाने एव न तत्प्रसक्तेरित्यर्थः एवंव्याख्यानं तत्कायेपरस्पराव
पद्मातकं त्रिवर्गसेवनेत्याशयेन व्याचक्षते ते संप्रदायक्रम
मजानाना भगवद्रहस्यं च व्याचक्षाणा मनस्कार्यापव ११ ॥

पंचोलीटीका

किंच बलमिति हे भरतर्षभ भगवन्तः बलवतां तेजस्विनां का
मरागविवर्जितं बलं ऊर्जस्सामर्थ्यमहं भूतेषु धर्माविरुद्धोयः
कामः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोहं ११

गीं टीं सं

55

भावदीपिकाटी

बलंबलतां मेत्रेश्वराणामीश्वरश्रीकामरूपकार्यानुरस्तत्वान्मयि वीज
भूतेत्वमिश्रितत्वयाप्राकृतत्वेनभासमानसायिभाव दर्शितवत
यीनैवमतेत्याह ॥

रगावीरसमिश्रबोधिनी

तथा बलवतां यावीरस्य सामर्थ्यवतामहमेव बलमस्मि तच्चब
लं रागादिव पुत्रमित्रादिविषये प्रतिहतं सदधर्मायैव क
ल्पते इति तत्वं निषेधयति कामरागविवर्जितमिति काम्यंते इ
ति कामाः पुत्रमित्रादयस्तेषु विषये यो रागः प्रवृत्तिनिरोधकत्वे
नाधर्मजनकस्तेन वर्जितमित्यर्थः ननु यदि रागोधर्मजनक
स्तत्कृतं स्वर्गाद्यैषणया प्रयुक्तेन युद्धेनापीत्यत आह धर्माविरु
द्ध इति भूतेषु सर्वेषु पुत्रमित्रसपत्न्यादिषु विषये समदर्शित्वा
ततायित्वे समानमेव वध्यतायां प्रयोजकं विचारयतस्तु त्रिवि
प्रवरेषु विषयेदं धर्माविरुद्धः शास्त्रविहितत्वेन धर्मानुसारे
कामः शास्त्रानुयायि अभिलाषो हमेवास्मि येन देहनातिशोरेपि
पितृपुत्रादिषु वधकामस्तादृशासंकल्पात्मकः शास्त्रनिषिद्ध
त्वेनाधर्मजनकएवेति तस्य धर्मविरुद्धत्वमिति ११॥

मधुभाष्य

११॥

भाषाअनुवाद

और काम राग विवर्जित अर्थात् काम कहे अप्राप्त विषय मे अभिलाष स्वरूप जो रजोगुण का कार्य इच्छा और राग कहे अ मिलषित अर्थ पायके उस से भी अधिक के अर्थ जो चित्तका अनुराग कहे तमो गुण का कार्य लक्ष रूप इच्छा है इन दो नो को छोडि और यावत बल वानो का बल भी मैहों अ र्थात् सात्विक स्वधर्म्मानुष्ठान की सामर्थ्य मैहूं और हे भ रतर्षभ भरत वंशमे श्रेष्ठ अर्जुन धर्म अविरुद्ध अर्थात् स्वभा र्यामे पुत्र मात्र उत्पत्ति के अर्थ उपयोगी जो काम हो भो ग सो भी मैही धर्म अविरुद्ध कहने से वध आदि कामका निषेध आया ११ ॥

दोहा

मैहों बलबलवानमे कामरागबिन सोय धर्मअविरोधिभरत वर कामभूत मैहोय ११॥

56

येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये मत्तएवेति
तान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि १२ ॥

शंकरभाष्यं

किंचयेचैवेति येचैवसात्विकाःसत्वनिर्वृत्ताःभावाःपदार्थाराजसाः
रजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्चये केचित् प्राणिनांस्वकर्म
वशात् जायन्तेभावास्तान् मत्तएवजायमानानित्येवं विद्धिसर्वा
न् समस्तानेव यद्यपितेमत्तोजायंते तथापिनत्वहं तेषु तदधीनः
तद्वशोयथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशामदधीनाः १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

चिदानन्दयोरभिव्यंजकानां भावानां ईश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषा
मनदात्मत्वप्राप्तावुक्तं किंचेति प्राणिनां त्रैविध्यहेतुं दर्शयन् वा
क्यार्थमाह येकेचिदिति नहिपितुरिव पुत्राधीनत्वं ततोजाय
मानानां तदधीनत्वं तवापि स्यादिति विक्रियावत्वदुःखत्वप्रसक्ति
रित्याशंक्याह यद्यपीति ममपरमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वात्तद्गु
णदोषौ मयिस्यातामित्यर्थः तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासंभवा
त् किमिति कल्पितत्वमित्याशंक्याह तेषुतरिति त्रिविधानां भा
वानां नस्वातंत्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा चकल्पितस्याधि
ष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेव सत्वात्तन्मात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः १२ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच येचान्येपिसात्विकाभावाःशमदमादयःराजसाश्चहर्षदर्पाद
यः तामसाश्चयेशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंतेतान् त्रय
सर्वान्मत्तएवजातान्विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपितेते
ष्वहंनवर्तेजीववत्तदधीनोहंनभवामीत्यर्थः तेतुमयिमदधीनाःसं
तोमयिवर्तंतइत्यर्थः [illegible]
[illegible] १२ ॥

पिशाचभाष्यटीका

येचैवसात्विकाःसत्वगुणनिर्वृत्ताःभावाःप्राणिनांराजसाःरजोगुणनिर्वृ

त्ता

ते मत्तो जायंते तथापि

गी॰ टी॰ स॰

57

त्रामसास्तमोगुणनिर्वृत्ता अप्येते मत्त एवेश्वराज्जातानान्विद्धि यद्यप्यहं न त्व
हं तेषु तद्वशो हं न भवामि ते मयि मद्वशा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका

ये इति सात्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेंद्रियत्वेन भोग्य
त्वेन तद्धेतुत्वेन चावस्थिता ये भावास्तान्सर्वान्मत्त एवोत्पन्नान्विद्धि
ते मच्छरीरतया मयि स्थिता इति च न त्वहं तेषु नाहं कदाचिदपि तदा
यत्तस्थितिः अन्यत्रात्मायत्तस्थितित्वेपि शरीरस्य शरीरिणात्मनि स्थित्या
पि उपकारो विद्यते मम तैर्न कश्चित्तथाविध उपकारः केवलं लीलैव प्र
योजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीकाव्याख्यातं १२

परमार्थप्रपाटीका

किंच ये चान्ये सात्विका भावाः शमदमादयः राजसा हर्षदर्पादयस्ताम
साः शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वान्मत्त एव
जातान्विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् अथापि न तेषु तेषु प
दार्थेषु कारणात्मना तन्नरूपेण वर्तमानोपि असंगत्वेन तिष्ठामीत्या
ह न त्वहमिति तेषु पदार्थेषु नाहं तद्धर्मान्स्पृशामि अथवा तेषु भा
तिभासकत्वान्मयि न संति शुक्तिकायां रजतमिव ॥ १२ ॥

वनमालीटीका

न केवलं रसादीनां धर्मिणां व्यापकत्वेन प्रेरकत्वेन च तत्तत्पदवाच्यो
हमपि तु पृथिव्यादिधर्मिव्यापकत्वादिना तत्तत्पदवाच्योहमित्याह
ये इति सात्विका मनइंद्रियाधिष्ठातृदेवादयः सात्विकोहंकारश्च त
द्वत् राजसानींद्रियाणि अहंकारस्तद्वत् तामसा भूतमात्रादयः च शब्दा
त्प्रकृतिमहत्तत्वे सर्वे भावाः पदार्थाः मत्त एव तान्विद्धि तेषां मत्तः उत्पत्तिस्थि
तिलयमत्राधिकं मदधीनान्विद्धीत्यर्थः ननु भूधरयोरिवान्योन्याधीनत्वम
पि तदधीनः स्यात् नेत्याह न त्विति न मय्याधेयत्वेन स्थिताः न त्वहं तेष्वाधे
यत्वेन तिष्ठामि मणिषु सूत्रमिव तन्मते व हारपवनतनुदाधेयः भूतास
न विभ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो वजूर्थानिविष्टः तदाश्रितं न गगनासौ गुह्य त्सर्वं
विधाश्रितं दृश्यादिश्रुतेः इतरनिरपेक्षः सर्वजगज्जन्यादिकर्तासर्वाधारः सर्वप्रेर
कः सर्वव्यापक उदासीनो भक्तवत्सलः सर्वदा ह्यभिप्रायोज्जायमानो वस्तुदेवस्तु
न रज्जुनेत्युच्योहमिति भावः ॥ १२ ॥

ति

नन्वेते सर्वे भावाः प्रकृतिगुणोद्भूताः सन्तो नेषां त्वद्विभूतित्वं कथमुपपद्यते [illegible] यो यस्माज्जातः स तस्यैव विभूतिः स्यादिति नियमादिति चेत्तत्रा ह येचैवेति ये एव च सात्त्विकाः सत्त्वगुणोत्पन्ना मनोबुद्ध्यादिरूपाः श मदमादिरूपाश्च ये चैव राजसा रजोगुणोत्पन्ना इंद्रियादिरूपाः हर्ष दर्पादिरूपाश्च ये चैव तामसास्तमोगुणोत्पन्ना देहाद्याकाराः शोकमो हाद्याकाराश्च भावाः पदार्थाः प्राणिकर्मादिवशाज्जायन्ते तान्सर्वा न्मदर्थान्मत्त एव परमेश्वरादेव जायमानान्विद्धि त्वं जानीहि नन्व यद्येवं तर्हि त्वं किं विकारेण तद्वशश्चासीति तत्राह नत्विति नत्वहं तेषु यथा रागीति श्चयेवानेषु भावेषु तदधीनस्तत्तद्विकारयुक्तश्च भूत्वा संसा रीवाहं सन्नत्र सर्वेश्वरो नैव निष्ठामिश्रस्वतन्त्रसनाकत्वान्निर्विका रत्वान्निर्लेपत्वाच्च कर्मक्लेशविपाकाशयैरस्पृष्टस्याविलक्षणानुरि तिवचनात् मयि पुनरेतेन भाववर्तन्ते नेषां मदधीनस्थितिप्र वृत्तिकत्वादित्यर्थः ॥१२॥

मधुसूदनीटीका

किमेवं परिगणनेन॥

ये चान्येऽपि भावाः चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः ये च राजसा हर्षदर्पादयः ये च तामसाश्च शोकमोहादयः प्राणिनां विपाककर्मा दिवशाज्जायंते तान्मत्त एव जायमानानिति अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव इत्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव अथवा सात्त्विका राजसास्ता मसाश्च भावाः सर्वेऽपि न उद्वर्गाद्याख्येयाविशेषवहेतुत्वाभावात् एवका रश्च समस्तावधारणार्थः एवमपि न त्वहं तेषु मत्तो जातेष्वपि न तद्वशस्त द्विकारदूषितो रज्जुरिव कल्पितसर्पविकारदूषितोऽहं न भवामि सं सारीव ते तु भावा मयि रज्ज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मदधीनसत्तास्फू र्तिका मदधीना इत्यर्थः ॥१२॥ [illegible] बुद्ध
[illegible] कस्य संसारित्वमेवं विपरीत [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

भावाश्चित्तपरीणामाः सात्त्विकाः शमादयाः राजसा हर्षदर्पाद्यास्तामो हाद्यास्तामसाश्च ये १ विपाककर्मादिवशान्तोनायनेदेहिनां हितान् मत्तः सर्वेश्वरात्सर्वा जायमानान्वेहि भोः २ नत्वहं तेषु भावेषु म

गी॰ टी॰ स॰
58
व॰

ज्ञानतेपिसर्वतः नाहमस्मिनदायज्ञोमदायज्ञाभवंतिते ३ मन्त्रः एषपद्र
नेतंतिनेभ्योभिन्नोस्म्यहंसदा रज्ञोसपादयोयद्दकाल्पिनेथपिनङ्गमेः
ज्ञोनास्मिमनागलेपोनयाममनतङ्गमेः ५ ॥ १२

नीलकंठटीका

सात्विकाः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसाः लोभप्रवृत्त्यादयः ताम
साः निद्रालस्यादयः नात्सर्वात्मतएवरसतन्मात्रादिरूपाः तत्रात्म
नोनिर्गताइतिविद्धि नन्वेवंतवसर्वजगदात्मनोविकारित्वापत्त्या
कौटस्थ्यहानिरित्याशंक्याह नत्वहंतेषुतेमयीति येषवादयः
प्रोतास्तेषुसूत्रावयवभूतेषुरसादिषुअन्तनतदूपेषवाधितामचि
न्मात्ररूपोघटणावोदंचनादाविस्तनास्ति अन्तनस्यास्यसत्तास्फु
रणेयवस्वकीयेप्रयच्छामिनत्वन्तनात्माभवामीत्यर्थः नेतमध्यवा
ध्यस्तामदनत्याः यथारज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयोरज्जुवनत्याः नद
नन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात् अनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभा
वः नावल्वनन्यत्वमितिभेदभ्रमः किंतुभेदनिषेधमात्रः श्रुतः आ
रंभणशब्दात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिविकारस्यवागा
लंबणत्वेनस्वममायेंद्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः नह्यात्मनोवि
चित्रप्रपंचात्मत्वेनमयीत्यंशाविरोधोपिनत्वहंतेष्वित्यंशेनविरोध
परिहारोयुज्यते कार्यस्यकारणात्मकत्वावश्यंभवात् नस्माद्विव
र्तवादाश्रयेणैवब्रह्मणोनतज्जपादानत्वकूटस्थत्वेनिर्वहतइति
साधूक्तंनत्वहंतेषुतेमयीति १२ ॥

आनंदीटीका

उक्तैर्थनउपसंहरति ॥ नदेवंप्रोक्तक्रमेणपरमेश्वरात्संभूताः प्रकृतिवि
कृतिरूपाः सात्विकादयोभावाः परीक्षापर्वणिवक्ष्यमाणाः येभावाः
सर्वेस्मिन्वर्तनते अहंकृत्स्नस्यजगतः प्रभवः प्रलयस्तथेतीदृशात्ता
त्सर्वात्मत्वावात्देवादेवजाता इतिविद्धितेषुतदहंपरमेश्वरस्तेषु
भावेषुनास्मि स्वतंत्रत्वादहंतदधीनप्रवृत्तिर्नास्मीत्यर्थः तेमयिम
दाश्रितामदधीनप्रवृत्तयएवते एषचभावाभवंतीतिव्युत्पत्यासा
त्विकादेवादयो राजसामनुष्यादयः तामसाः सरीसृपासुरादयः

इतिसर्वोजीववर्गोमत्तएवसंभूतः तस्मात्तनीहंतेष्वाश्रितोस्मितेमयि तेनत्प्रलयेमय्येवलीयंते तथायोगाभ्यासात्सत्वशुद्धिक्रमेणमत्सा युज्यंचयांतीत्यर्थः अत्रायंवाक्यार्थः यथाघटशरावादयः परम कारणान्मृदःसंभूताअथस्तास्मदेवभवंति वर्तमानानांचतेषांभि न्नाकाराणांभिन्नवर्णानांमृण्मयमृण्णलिमाता संबधितथाकाश देसंबंधः परमकारणभूतायांमृत्तिकायांनास्ति तथासर्वेषांपरम कारणस्यापीश्वरस्यजीववर्गसंबधिकर्मफलादिसंबंधोनास्तीति ११ ॥

यत्राहमितिप्रतिपादयितुमाह॥ रामकंठीटीका

अथयंतेभावप्रपंचेप्रकृतिपरिणामरूपत्वात्सर्वभावस्य त्रैगुण्यस्थि तेकेचित्सत्वप्रधानागुणीभूतरजस्तमस्काःकेचिदेवमेवराजसःप्रधा नाः केचित्तमःप्रधानाइतितारतम्यभेदानंत्यमनपेक्ष्यत्रिविधत संगृहीतः इतियेकेचनसर्वेभावाह्रियात्संभवंतितान्सर्वान्कृत्वा योनमत्तएवमत्कार्यत्वात्मद्रूपाज्ञानाज्जानीहि किंतुतेषुमत्कार्यते यद्रूपतयालब्धात्मकेषुभावेषुमत्तस्तेनाहंभवामि नतत्सत्ताधी नसद्भाववानामसत्स्वभावसिद्धनित्योपलब्धिमात्रधर्मकस्यविद्यते तेनतथारूपामयिसंतिभवंति उक्तोपपत्त्यामत्सत्ताधीनसद्भावा भावाःसर्वेएवेत्यर्थः [illegible]

८ [illegible]

[illegible]

[illegible] ११ ॥

लास्यकी [illegible]तीटीका

एवंसर्वान्सतत्त्वान्मयिबीजभूतेसत्यपिस्फुटतयाप्राकृतत्वेन भासमानस्यापिभाववर्गस्यमदधीनैवसत्तेत्याह ॥ येचैवान्येसा त्विकाभावाराजसभावाश्चयादयःस्वभावावा घामदमादयः राज साभावा वाह्यादयोहर्षदर्पादयश्च तामसाभृम्यादयः शोकमोहादय श्च तान्सर्वान्मत्तएवजातानीतिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्ते जीववत्तदधीनोनभवामि तेतुमदायत्तस्थि तितयामदधीनाःसंतः मय्यपारेवर्तंतेसत्तांलभंते तदुक्तंस्यादे

गी॰ टी॰ स॰

59

गुणादिस्पंदनैः छिदाः सामान्यस्पंदसंश्रयात् लब्धात्मलाभाः सततं
स्वर्गास्था परिपंथिनः अप्रबुद्धधियस्तेन त्वयि निष्परागतो यतः
पातयंति च हन्तारे घोरे संसारवर्त्मनि अतएव भगवन्मयः सर्वं भ
गवद्भावेन संवेदयते न तु नानाविधपदार्थविज्ञाननिष्ठो भगव
त्तत्वं प्रतिपद्यते इति सकलमानसावर्जकपद्यक्रमः अनेनैवाश
येन वक्ष्यति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेन यो वा अज्जन्मोपभोगार्ज
ितकर्मसमतासमनन्तरसमुत्पन्नपरमाक्षिपातानुगृहीतांतः
करणो सौ प्रतिपद्यते भगवत्तत्वं सर्वं वासुदेव इति बुद्ध्या स महा
त्मा सुदुर्लभ इति ॥ १२ ॥

पंचोलीटीका

किंच ये चेति च। ये अन्येपि सात्विका भावाः सत्वनिष्पन्नाः श
मदमादयः यथा राजसा रजो निष्पन्नाः हर्षदर्पादयः तथा ता
मसास्तमोगुणनिष्पन्नाः शोकमोहादयः तान्मत्त एव विद्धि ता
ध्याप्यहं न तेषु वर्ते न तदधीनस्ते तु मयि मदधीनाः १२

तत्वदीपिकाटी

ये चैव चान्ये सात्विका भावा जडभावा अभ्यादयः स्वभावा वा शमद
मादयः राजसा भावा वा घादयो हर्षदर्पादयश्च तामसाश्च अमादयः
शोकमोहादयश्च तान् सर्वान् मत्त एव जातानिति विद्धि मदीयप्रकृ
तिगुणकार्यत्वात् एवमपि तेष्वहं न वर्ते जीववत्तदधीनो न भवामि
किंतु मदावर्त्स्फूर्तितया मदधीनाः स्तेते मय्याधारे वर्तंते सतां लभ
ते गडकेश्वरे गुणादिस्पंदनैः छिदाः सामान्यस्पंदसंश्रयात् ल
ब्धात्मलाभाः सततं स्वर्गास्था परिपंथिनः अप्रबुद्धधियस्तेन त्व
यि निष्परागतो यतः पातयंति च हन्तारे घोरे संसारवर्त्मनि इति अत
एव भगवन्मयः सर्वं भगवद्भावेन संवेदयते न तु नानाविधपदार्थ
विज्ञाननिष्ठो भगवत्तत्वं प्रतिपद्यते इति सकलमानसावर्जकपद्यक्र
मः अनेनैवाशयेन वक्ष्यते वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेन यो वा अज्जन्मो
पभोगार्जितकर्मसमतासमनन्तरसमुत्पन्नपरमाक्षिपातानुगृही
तान्तःकरणो सौ प्रतिपद्यते भगवत्तत्वं सर्वं वासुदेव इति बुद्ध्या स महा
त्मा सुदुर्लभ इति एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानाती
त्याह १२

किं बहुना सर्वमेव बुद्ध्यादिविषयकं मदुत्पादितमेवेत्याह ये चैवे॰
ति ये च भावाः भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्थितिको
पात् चेष्टाबुद्ध्यादिव्यापाराः सात्विकाः सत्वप्रधानाः सत्वेन धैर्ये
ण निर्वृत्ता वा तथा ये च राजसा रजःप्रधाना रजसा भजोवदावरके
ण कामेन निर्वृत्ता वा तथा ये च तामसास्तमः प्रधानास्तमसा॰
मोहेन निर्वृत्ताश्च भवंति हे अर्जुन तान्सर्वान्मत्त एव परमकार
णाज्जाताद्विद्धि जानीहीत्यर्थः मय्येवैते सर्वे बुद्ध्यापारविशेषा
त्मकास्थिविधाभावाबुद्धसमाधीभूताः स्रष्टा इति ननु भवतोपि वे
साधनापेक्षा कार्यसिद्धिस्तत्कीदृशं स्यात्तेष्वंत वेत्याशंक्याह न
त्विति न त्वहोवधारणे तेष्वित्यनेनान्वेति नच्छब्देन वभूम्यादयः
परामृश्यंते तथा चायमर्थः यद्यपि साध्यसिद्धिः साधनैरेव भ॰
वति तथापि तेषु साधनेषु सत्स्वेवाहं न प्रवृत्तो भवामीति शेषः
किंतु विनापि साधनं साध्यं साधयामीति भावः ते च भावाः साधन
रूपा मयि स्वतंत्र्ये कर्तरि सत्येव प्रवृत्ता भवंतीति शेषः मदंशानु
स्यूताः संतस्ते स्वकार्यं साधयितुं प्रभवंतीति भावः अस्मच्छब्दस्य
कर्तृमात्रोपलक्षकः तथा च यः कश्चिद्बुद्ध्यधिकारी स साधनेस
त्वेतदसत्वे वा प्रवर्तेत नियमेन साधयेत न चेत्स्यात्तदृयत्नवाहु
ल्येव विघ्नं प्रतियावेदितिभावः १२॥

मधुभाष्य

१२॥

60

भाषाअनुवाद

और जो सात्विक भाव अर्थात् शम दम आदि और राजस भाव
कहे हर्ष गर्व आदि औ तामस भाव जो शोक मोहादि ये सब
प्राणी मात्र को स्वकर्म वशते जैसेहै सो मेरे से उत्पन्न जानो
जिस हेतु वे मेरी माया की तीन गुणो के कार्य है किंतु
मै भी उन मे हम वर्तते नही अर्थात् जीव के समान इन गु
णों के अधीन होते नही वल ये गुण मेरी अधीन होय मेरे
मे रहते है सोई कहा कि वे मेरेमे है और मै उनमे नही
यह हो जैसी संसारी मेरी अधीनहै यह जानो १२ ॥

दोहा

सात्विक राजस तामस भावहिं मोसें होय जानहु तिनमें मो
हु नहि मोमे वर्तै सोय १२॥

61

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३ ॥

शंकरभाष्यं

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननीश्वरस्य स्वात्मत्वे नित्यशुद्धत्वादौ चोक्ते जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशंक्य तदज्ञानादित्याह एवंभूतमपीति यद्यप्येवं विश्वस्यात्मत्वं कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मत्वाशंकते तच्चेति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यत इति एभ्यः परमिति प्रपंचकत्वमुच्यते अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यं १३

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं ज(गुणमयैः) स्वामिकृतटीका नः किमिति न जानातीत्यत आह॥

त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति कथंभूतं एभ्यो भावेभ्यः परमेभिरसंस्पृष्टमेतेषां नियन्तारं अत एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः १३

[illegible] ॥

पिशाचभाष्यटीका

त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरेभिः सर्वमिदं जगद्वर्तते ममसायया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यो परं कारणत्वेनास्थितमव्ययं १३ ॥

रामानुजभाष्यं

तदिदंचेतनात्मकंकृत्स्नंजगन्मदीयंमत्तएवोत्पद्यते मयिप्रलीयते म
य्येवावस्थितंमच्छरीरभूतंमदात्मकंचेत्यहमेवकार्यावस्थायांचसर्वप्र
रीतयासर्वप्रकारोवस्थितः अतःकारणत्वेनशेषित्वेनचज्ञानाद्यसंख्ये
यकल्याणगुणाश्चाहमेवसर्वैःप्रकारैःपरतरो मत्तोन्यत्केनापिकल्या
णगुणेनपरतरंनविद्यते एवंभूतंमांतेभ्यःसात्त्विकराजसतामसेभ्यो
भावेभ्यः परंयदसाधारणैःकल्याणगुणैस्तद्विपरीतप्रकारैश्चपरउत्कृ
ष्टतमंमव्ययंसदैकरूपमपिनैरेवगुणमयैर्हीनतरैःक्षणविध्वंसिभिः
पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैःपदार्थैःमोहितंदेवतिर्य
ङ्मनुष्यस्थावरात्मनावस्थितंत्रिजगदिदंनाभिजानाति १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

एवंचत्वमेवोपधारय यदहंवासुदेवीभूतःसर्वस्यप्रभवःप्रलयश्च सू
त्रेमणिगणाइवयथातंतुरनवध्रियमाणरूपोप्यंतर्लीनतयास्थितए
वमहंसर्वत्रअवस्थितिसर्वत्राप्यमानेयोनाद्यन्तमध्यादिविभागःसा
मान्यःसोहं एवंप्रकारोमद्गतत्वंचैतन्यादिरहितः त्रिगुणाकारोयः
प्राहइतिसर्वस्यैवप्राहस्यनभोगुणत्वादत्रावधारणायः केवलगग
नगुणतयाश्रुतिः संयोगविभागादिसामान्यंतररहितोवाहितहृदये
व्रह्मगुहागहनगामीयोगिनांगणैःसंवेद्योनाहतनाख्यःसकलस्फूर्ति
ग्रामानुगामीतद्भगवतस्तत्त्वं पौरुषंयेनतेनसाधुहृषोहंमितिसर्व
भौमंप्रतिपद्यते योधरायाःकेवलधर्मतयागंधगुणःस्वस्वभावगुणः
सुरभ्यसुरभ्यादीनितुभूतांतरसंबंधात् उक्तंच हठंभूमिगुणाधिकाद्
गंधाम्रिगुणोदयादिति जडमस्युगुणोदार्यादित्यादि वीजेत्वहमा
दिकारणं कामरागविवर्जितंबलंसकलवस्तुधारणसमर्थमूर्जोरूपं
इच्छासंविन्मात्ररूपा यस्याश्चरूपादिभिर्धर्मरूपैर्नास्तिविरोधः इच्छा
°वि हिसर्वत्रभगवच्छक्तिनयान्यानीनकाचिद्धिरुध्यते धर्मस्त्वागंतुकैर्दे
हपटादिभिर्भिद्यतइतितदुपासकतयाशुद्धसंविस्वभावत्वज्ञानिनः
उक्तंचाशावोपनिषदि इच्छायामथवाज्ञानेज्ञातेविच्छेत्तिवेशयेदिति
ज्ञातएवतवाप्यप्रस्तनइत्यर्थः एवंव्याख्यातेऽन्यत्कार्यपरस्पराव्यपद्या

नकेत्रिवर्गसेवनेत्याशयेनव्याचष्टेनेनेसम्प्रदायक्रममजानानाभगवद्
हस्यंचव्याचक्षाणानमस्कार्याएव सत्वादीनिमन्मयानिनत्वहंतन्मयः
अतएवचभगवन्मयःसर्वभगवद्भावेनसंवेदयतेनतुनानाविधपदा
र्थवितानतिष्ठोभगवत्तत्वंप्रतिपद्यतइतिसकलमानसावर्जकपद्यक्र
मः अनेनैवचाशयेनवक्ष्यते वासुदेवःसर्वमितिसानेनयोवज्जन
न्मोपभोगजनितकर्मसमतासमनंतरसमुत्पन्नपरमाकृपातान्
गृहीतांतः करणोसौप्रतिपद्यतेभगवत्तत्वंसर्ववासुदेवइतिवुद्ध्यास
महात्मासचदुर्लभइति एवंहिवुध्यमानंप्रस्तुतसत्वादिभिर्गुणैर्मो
हितमिदंजगद्गुणातीतंवासुदेवतत्वंनोपलभते १३ कथंतर्हिसत्वा
दिमायामतिक्रम्यभगवत्तत्वमवगंतव्यमित्याह ॥

परमार्थप्रपाटीका

पृथ्येनदेवप्रकरणमुपन्यस्यन्नाह त्रिभिःइति ॥ एभिर्गुणैःसत्वरजस्तमोभिस्त्रिभि
र्भावैःप्रकृतैःस्वभावैः इदंसर्वंजगन्मोहितंभ्रान्तंसम्मायादिकं यतोमा
मेभ्यःगुणेभ्यःपरंअधिकं एनात्तद्रूपंवाधरहितंनाभिजानाति प्रातिभा
सिकरजतार्थंधावमानःशुक्तिकांनवेत्तीत्यर्थः १३

वनमालीटीका

ननुयद्येवंगुणमयानांनियामकत्वात्त्वंगुणातीतस्तर्हित्वांसर्वेजीवाः
कथंजनोनजानंतीत्यतआह त्रिभिरितिएभिस्त्रिभिर्गुणमयैःसात्वि
कराजसतामसैःकार्यकारणसंघातैर्मोहितंदेहगेहादावहंमम
तिवैचित्र्यंमयिसर्वेश्वरेजगद्रूपादिकर्तरिसंदर्शितवतान्यसाधारण
रूपवैचित्र्यंचप्रापितमिदंजगत्प्राणिजातं मत्प्रसादभाजनमदेकश
रणंभिन्नमेभ्यस्त्रिभ्यःपरंव्यापकत्वनियामकत्वादिनातत्कष्टमव्य
यस्वरूपेणधर्मतोदेहनश्वविकारशून्यंसदेकाकारं मांजगदुदया
दिकर्तारंवासुदेवंनाभिजानातिकिंतुप्राणात्मकब्रह्मादिदेहादृष्टां
नहृष्टांनेनदेहादित्वेनहेतुनाविसदेहादिरपिगुणमयइतिमन्य
ते कदाचिन्महज्जःश्रुत्वाप्यसंभावनाविपरीतभावनाग्रस्तत्वाच्छरण
प्रचयशून्यत्वाच्चाभितःसम्यगप्यात्मरूपमपरोक्षतोनजानातीतिभा
वः १३

उत्तमवैनयंतीटीका

गी॰
टी॰
स॰

इहमस्तं

63

एवं स्वस्य सर्वपरत्वं सर्वकारणत्वं च प्रतिपाद्येदानीं यदीदृशस्त्वमसि तर्हि त्व
त्त एवोत्पन्नं प्रत्यक्षानंदयात्मकं जगत्त्वां कुतो न जानातीत्याशंकायां तदज्ञा
नेबीजमाह त्रिभिर्गुणमयैरिति मत्त उत्पन्नं मदधीनस्थितिप्रवृत्तिकं म
द्रूपकं मदात्मकं मच्छक्तिं च इदयात्मकं मदीयं सर्वं सकलं ब्रह्मादिस्था
वरांतमिदं जगत्प्राणिजातं त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमःस्वरूपैरे
भिरुक्तप्रकारैरतिनीचनैः त्रिगुणभवैर्भावैः देहेंद्रियादिभोगोप
करणरूपैः पदार्थैर्मोहितं सत्तद्गतनरस्थावरादिरूपाभिमानेनापग
तविवेकं सन्नेवं तत्स्वरूपकर्त्तृतभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं निरवधि
कातिशयं चित्स्वात्मं तन्नापरिमितैः कल्याणात्मकैः स्वाभाविकैः स्वास
धारणैः स्वगुणगणैरतुल्यस्तमं सात्विकादिपदार्थैः कर्मज्ञैः पाविपा
कैश्च स्पृष्टमात्रात्म्यमव्ययं अप्रच्युतस्वरूपगुणशक्तिकं मां तद्दे
वं सर्वनियंतारं सर्वेश्वरं सर्वकारणं सर्वपरं मां देवकीनंदनं त्वत्मातु
लेयं त्वत्सारथिं स्वेनाभिजानाति अयमीश्वर इति सामान्येन न जानात्य २०
पि अभिसमंतात्तद्भावेनानन्यैश्वर्यवत्वेन न जानातीति प्रमत्तता हूयतीत्यर्थः
१३ ॥

मधुसूदनीटीका

न वेपरमेश्वरस्य स्वातंत्र्ये नित्यशुद्धत्व दुःखक्त स्वभाववत्वमपि अतो जगतस्त्व

कस्य संसारित्वमेवं विधम स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेवकृत इत्याह ॥

एभिर्मायागुणैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः
सर्वैरपि भवनधर्मभिः सर्वमिदं जगत् प्राणिजातं मोहितं विवेकायो
ग्यत्वमापादितं सदेभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परमेषां कल्पनाधिष्ठा
नमत्यंतविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रियाशून्यमप्रपंचमानंदघनमात्म
प्रकाशमव्यवहितमपि मां नाभिजानाति ततश्च तत्स्वरूपपरिचयात्
संसरतीवेति अहो दौर्भाग्यमविवेकजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भग
वान् १३ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥

सदानंदीटीका

एवंभूतं न जानंति मां वंदंति हि मां जनाः निर्गुणं गुणदाहार्थमित्याक्रो
शति माधवः । रागद्वेषप्रमादादिप्रकारैर्गुणजन्मभिः पदार्थैर्मोहितं

सर्वं प्राणिमात्रमिदं किल १ येभ्यो गुणमयेभ्यो मां सर्वाधिष्ठानमीश्वरं
समस्तविक्रियाशून्यं परं चातिविलक्षणं ३ आनंदघनमात्मानं स्वप्रका
शं निरंजनं न जानाति ततः स्वात्माज्ञानादेव कुसंसृतौ ४ भ्रमत्यहोह
दौर्भाग्यमविवेकिजनस्य च इत्याक्रोशेन कृपातिशयं दर्शयत्यपि भक्तये ५॥१३

नीलकंठीटीका

कथं तर्हि स्थूलं त्वत्प्रपंचव्याप्तेन जनेन आत्मानं नावगच्छंतीत्याशंक्या
ह त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमा
द्यैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं प्राणिजातं न गच्छेह
वाद्यमोहितं सत् एभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति यथा रज्ज्वां सर्पभ्रम
णव्याकुलः सर्पोऽयं रज्जुं न जानाति तद्वत् परत्वे हेतुः अव्ययं एतेभ्यो
वां परिणामित्वात् व्ययवंतः अहं तु न तद्विपरीतः साक्षीत्यन्वयः १३

आनंदटीका

नन्वेवं सर्वस्यामेकस्मिन् परमकारणे त्वयि परमेश्वरे प्रसिद्धे सति लोको
यत्त्वन्न तत्र कारणांतरमेव जानाति नत्र किंनिमित्तो व्यामोह इत्याशंका
गर्भीकृत्योपदिशति ॥ सर्वमिदं जगत् देवादिमशकांतं जीवलो
कः एभिरुद्दिष्टैस्त्रिविधमाणोस्त्रिभिः सात्विकादिभिः गुणम
यैर्भावैरन्योन्याभिभवजनकैस्त्रिभिः प्रीत्यप्रीत्यावरणात्मकैः मो
हितं विपरीतज्ञानवशीकृतं सत् मामुक्तप्रकारलक्षणमीश्वरमेभ्यो
गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परमतीतं अतएवाव्ययं निर्विकारं च नाभि
जानंति [illegible] सर्वकर्तृत्वेन न वेत्तीत्यर्थः १३

नन्वेवं स्वशक्तिमात्रोपादानतया सर्वकर्ता
व्यामोहायेदनेकारुणंतरलक्षात्मकं किं विदे

रामकंठीटीका

परमेश्वर एक एवायमात्मा तत्कोऽयं जीवानां
वस्तुविषयभूतं वस्तु जानंति कुर्वंति चेत्यत्र वक्ष्यमाणं स्वमा
याशक्तिवैभवं गर्भीकृत्योत्तर

माह ॥ सर्वं जगत्सकलो जीवलोकः एभिः सात्विकादिभिः पूर्वं प्रतिपादितैः गु
णमयैः सुखदुःखमोहपर्यवसायप्रतिपत्तिभिर्भावैः संवेद्यैः पदार्थै
यथाक्षितं स्वभावप्रत्यवमर्शाख्यव्यवधायकतया मोहितं जातं नातोऽन्यो
न्याभिन्नदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणात्तानतिमिरं सर्वभावेभ्यो वैधे क
स्वरूपत्वादांतरेभ्यः परं व्यतिरिक्तस्वभावमत एवाव्ययमविद्यमा
नयथाप्रतिपादितस्वरूपमच्युतलक्षणमद्वयं मां परतत्त्वं न जानाति न
प्रतिपद्यते
१३

गी॰
टी॰
स॰

64

[illegible] १३ ॥

लासिकी उत्तमाटीका

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह ॥ त्रि॰ भिः सात्विकादिभिस्त्रिभिर्गुणमयैः स्वावृतः स्वमोहादिपर्यवसायि वृत्तिभिर्गुणविकारैर्भावैर्भवनधर्मकैः सर्वैः पदार्थैरिदं जगत्सकलो जीवलोको मोहितं तत्स्वभावप्रत्यवमर्शाव्यवधायकतया देहाद्यात्माध्यासमापादितं सत् मामहंता प्रत्येयमीश्वरं प्रत्यगात्मानं च नाभिजानाति स्वात्मतया न प्रत्यवमृशति ननु सकलस्य भाववर्गस्य तवैव बीजभूतत्वात्समवायिकारणतया पतज्ज्ञानमेव तत्स्वरूपज्ञानमित्याशंक्याह एभ्यः परं सर्वेभ्यो भावेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं कुत इत्यत आह अव्ययं स्वस्वरूपप्रच्युतिलक्षणविकाररहितं वेद्योल्लासतोऽपि वेदकस्यैकरूपेणावभासमानत्वात् न नु कार्यदेजायदादिविभेदेऽपि तदभिन्नप्रसर्पति निवर्तने निजानैर्वं स्वभावाद्यनुपलब्धा नः १३ ॥

पंचोली टीका

एवंभूतं त्वां परमेश्वरं अयं जनः किमिति न जानातीत्यत्राह त्रिभिरिति इदं सर्वं जगत् गुणमयैः गुणविकारैः रागद्वेषादिप्रकारैः एवं त्रिभिर्भावैः मोहितं एभ्यो यथोक्तेभ्यः गुणेभ्यः परं पृथग्भूतमव्ययं जन्मादिषड्भावरहितं मां नाभिजानाति १३

तत्त्वदीपिकाटी

एभिः सात्विकादिभिस्त्रिभिर्गुणमयैः स्वावृतः स्वमोहादिपर्यवसायिवृत्तिभिर्गुणविकारैर्भावैर्भवनधर्मकैः सर्वैः पदार्थैरिदं जगत्सकलो जीवलोको मोहितं तत्स्वभावप्रत्यवमर्शाव्यवधायकतया देहाद्यात्माध्यासमापादितं सत् मामहंतापत्येयमीश्वरं प्रत्यगात्मानं च नाभिजानाति स्वात्मतया न प्रत्यवमृशति ननु सकलस्य भाववर्गस्य तवैव बीजभूतत्वात्समवायिकारणतया पतज्ज्ञानमेव तत्स्वरूपज्ञानमित्याशंक्याह एभ्यः परं सर्वेभ्यो भावेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं कुत इत्यत आह अव्ययं स्वस्वरूपप्रच्युतिलक्षणविकाररहितं वेद्योल्लासतो

त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तलक्षणैः सात्त्विकादिभिस्त्रिभिर्भावैर्बु-
द्ध्यादिव्यापारात्मिकाभिश्चेष्टाभिर्मोहितं मोहस्याविविच्यकारित्व-
स्य वशतां नीतं सत् इदं सर्वं जगत् जंगमवर्गो मां परमेश्वरमेभ्यो
भावेभ्यः सकाशात्परं दूरे वर्तमानं तथाव्ययं विनाशरहितं वि-
नाशाभावादेवोत्पत्तिरहितं च नाभिजानाति कीदृशैर्भावैः गुण-
मयैः शौर्यौदार्याद्याश्रितैः सत्त्वशौर्यसंख्यादिके गुणाः इति नामानु-
शासनाद्गुणाः शौर्यप्रभृतयो येषु तैरिति यद्वा एभ्यः अतिकर्मणि पञ्च-
मी च तदर्थीवाहुलकात् भगवदुक्तत्वेन छन्दस्तुल्यत्वादस्य ग्रं-
थस्य तथा च एषां भावानां परं पिपर्ति पूरयति पालयति वेति सृ-
ष्ट्यादिसृष्टारं संस्थापयितारं चेत्यर्थः अव्ययमिति विशेषणेन च
स्वयं विनाशरहितत्वेनान्येषां संहर्तारमिति व्यज्यते तथा चाय-
मत्राभिप्रायः शौर्यादिप्रायदर्पान्धाः सात्त्विकादिकं शौर्यप्रभृतं
प्रयत्नमेव कार्यसिद्धिहेतुत्वेन समर्थयंतो मां परमेश्वरं नाद्रियंते
क ईश्वरः स्वगुणाध्यायमाणा इति अत एव च तेषां साध्यसिद्धिः स्व-
गुणाध्यायमाणैव भवति यतो मद्वशमेव तत्तेषां शौर्यादिकं मदना-
दरेण निष्फलीभवतीति अत्र च भगवतोर्जुनं प्रति साक्षेपोपदे-
शोक्तिर्ध्वन्यते यथा एभिः समीपे प्रत्यक्षभूतैः गुणमयैः शौर्यादि-
गुणातिशयशालिभिस्त्रिभिस्त्रिसंख्यावच्छिन्नैर्भावैः भावो
विद्वानिति नामानुशासनाद्द्रावणाद्येन स्वोचितव्यापारतस्त्वमभि-
धीयते तथा चायमेवित्याद्युपवर्णितगुणोत्कर्षैः तेष्वायोनु भी-
ष्मद्रोणकर्णैः प्रतिपक्षीयसैन्याग्रणीभूतैरिदमस्मदीयं सर्वं ज-
गज्जंगमवर्गः सैन्यमिति यावत् सैन्यांतःपातित्वात्त्वमपि मो-
हितं किं कर्तव्यतायां विमूढं कृतं यद्वा भावशब्दस्येष्टाभिधायक-

65

एवं सतीयावकरणेर्थे गुणमयैरिति काकाक्षिन्यायेन कर्तृकर
णोभयविशेषणं तथा च गुणमयैः शौर्यादिगुणशालिभिरेभिः
प्रद्योतकलक्षणैस्त्रिभिर्वीरैः कर्तृभिः गुणमयैर्भावैः शौर्य
सत्त्वादिप्रचुरैः शास्त्रानुमोदनात्मकैः कायकव्यापारैः करण
भूतैरिदं सर्वमस्मदीयं सैन्यं मोहितं एतैरूपासादिस्तु तथाशो
कलक्षणमोहं वशतां प्रापितं एतद्दर्शनमात्रेण भवतां शासोज्ञा
तश्चेतिनास्मयं अत एवैभ्यो भीष्मादिभ्यः सकाशात्परमुत्कृष्टगु
णविशिष्टं मां नाभिजानाति न स्मरति विस्मरतीति यावत् कीदृ
शं मां अव्ययं निर्विकारं अयमत्राभिप्रायः दुर्योधनादीन्यविर
त्यभवतां संरक्षणार्थमेवमभवदभिमुखमागतं किमन्यत् नि
यमपि भवतां संरक्षणं स्वीकुर्वाणं सर्वेभ्यः निर्विकारं स्वतन्त्रं सर्वज्ञ
प्रतिहतेच्छं मां उरुबोधनं विज्ञाय मत्तेभ्यः कालानलपतितेभ्यो
स्वबलेभ्यो भीष्मादिभ्यो भेषीः किं तु धैर्यमालंब्य मां च सर्वेनः स
र्वदितारं विज्ञाय युद्धायैव सज्जो भवेति ॥१३॥

मधुभाष्य

त्रिभिरिति तादात्म्यार्थे मयट् तथोक्तं तादात्म्यार्थे विकारार्थे म
यट् विधेयेति न हि गुणकार्यभूता माया गुणमयीति वक्ष्यति सि
द्धं वे कार्यस्यापि तादात्म्यं तादात्म्यं कार्येषु मोदः संयोगो भिन्न
वस्तूनामिति व्यासयोगे भावैः पदार्थैः सर्वैर्भावादच्यपमाणगु
णमया एतदुत्तिष्ठापयति एभिरिति ज्ञानिव्याहृत्यर्थमिदमिति
गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा स्वदेहोपितादृश इति मायामोहितं इत्य
र्थः जगदिद व्यासयोगे गौणं च स्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विस्मेर
पीदृशः देहादिदिरिमन्यानो मादृतो जनो भृशामिति एभ्योगु
णमयेभ्यः गुणेभ्यश्च परामिति वक्ष्यमाणत्वात् केवलो निर्गुण
स्वत्यादिश्रुतिभ्यश्च रेगुणवर्जितमिति चोक्तं कथमनादिकाले
मोहानन्त्ययोबहूनामित्यत आह ॥१४॥

भाषाअनुवाद

जो कहो कि ऐसे परमेश्वरको किस कारण से लोग नहीं जानते है इस पर कहते है कि पूर्वोक्त यही तीनि प्रकार काम लोभ आदि गुण विकार स्वभाव वर्णते अविवेकता को प्राप्त प्राणी मोहित होय हमको नहीं जानते है और आपकैसे है इस अपेक्षा से कहते है कि हम ये तीन भाव से पर कहे संस्पर्श रहित और इन सब भावों के नियंता इसीसे अव्यय कहे निर्विकार मे हों १३ ॥

दोहा

गुणमय तीनों भावसें इनसें सब हि जगत मोहित मोहि न जानहे मे हों अव्यय चरत १३॥

66

दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया मामेवयेप्र
पद्यन्तेमायामेतांतरन्तिते १४ ॥

शंकरभाष्यं

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्य
ते दैवीति दैवीदेवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हियस्मात्
एषा यथोक्तागुणमयी ममभायादुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रम
णं यस्याःसादुरत्यया तत्रैवं सतिसर्वधर्मान् परित्यज्यमामेव मा
याविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना येप्रपद्यन्ते तेमायामेतां सर्वभूतचि
त्तमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबंधनात् मुच्यन्तइत्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तानादिसिद्धमायायाश्छिद्रपरिवर्जनायोगाज्जगतो नकदाचि
दपि तत्त्वबोधसमुदयसंभावनेत्याशंक्येति कथंपुनरिति भगवदेक
शरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेणमायातिक्रमः संभवतीति परिहरति उ
च्यतइति कथंदुरत्ययत्वेनतदत्ययः स्यादित्यतत्राह मामेवेति प्र
धानस्यैव स्वातन्त्र्य मायायाभुदस्यति देवस्येति स्वातंत्र्यमाया
त्वानुपपत्तिं हिशब्दद्योतितां हेतूकरोति यस्मादिति अनुभवसिद्धा
यानाकस्मादपलापमर्हतीत्याह एषेति जगतस्तत्त्वप्रतिबंधकी
भूतागुणाः सत्त्वादयः ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः संबन्धमनूद्य
विवक्षितं दुरत्ययत्वं विभजते दुःखेनेति मामेवेत्यादि व्याचष्टे
तत्रेति तस्मिन्मायारूपे यथोक्तरीत्या दुरत्ययेसतीतियावत् माम
वेत्येवकारेण मायायावेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्ष्यते सर्वात्मना
कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः मायातिक्रमे मोहातिक्रमो
भवतीति मत्वा विशिनष्टि सर्वेति मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेपि
कथंपुरुषस्य पुरुषार्थसिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति १४ ॥

किंतर्हि त्वांजानन्तिइत्याह ॥

स्वामिकृतटीका

दैवीअलौकिकीअत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्त्वादिगुणविकारात्मिका
ममपरमेश्वरस्यप्रकृतिर्मायादुरत्ययादुस्तराहियस्मादेतत् तथा

गी॰
टी॰
सं॰

61

येमामेवाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यंतेभजंतितेमायामेतांदुस्तरामपि
तरंतितेमांजानंतीतिभावः

पिशाचभाष्यटीका

दैवी हीति देवस्यममेश्वरस्यविष्णोःस्वभावभूतादैवीअघटघटनादियस्मा
द्गुणात्मिकाममामायादुरत्ययादुस्तरातस्मान्मामेवयेप्रपद्यंतेशर॰
णंगच्छंतिमायामेतांतरंतिते १४ ॥

रामानुजभाष्यटीका

कथंत्वनपवानवधिकातिशयानंदेनित्यसदैकरूपेलौकिकवस्तुभो
ग्यताप्रकारैरेवात्मस्थतमेत्वयिस्थितेऽत्यंतविहीनेगुणमयेषुस्थितेषु
भावेषुसर्वस्यभोक्तृवर्गस्यभोग्यत्वबुद्धिरुत्पाद्यतेइत्यतआह दैवी
ति ममैषागुणमयीसत्वरजस्तमोमयीमाया यस्माद्दैवीदेवेनक्रीडाप्र
वृत्तेनमयैवनिर्मितातस्मात्सर्वैर्दुरत्ययादुरतिक्रमा अस्यामायाशब्द
वाच्यत्वमसुरराक्षसशस्त्रादीनामिवविचित्रकार्यकरत्वेन यथाच
ततोभगवतातस्यरक्षार्थंचक्रमुत्तमंआजगामसमाज्ञप्तंज्वालामालिसु
दर्शनम् तेनमायासहस्रंतच्छंबरस्याशुगामिना बालस्यरक्षता
देहमेकैकशेनसूदितमित्यादौ अतोमायाशब्दोमिथ्यार्थवाची पं
इन्द्रजालिकादिष्वपिकेनचिन्मंत्रौषधादिनामिथ्यार्थविषयायाःपरमा
र्थिक्याःप्रवृत्तेःउत्पादकत्वेनमायावीतिप्राहुःप्रयोगः तथामंत्रौषधा
दिभेदेनमायाशब्दप्रयोगश्चतत्तस्यैवपाद्यार्थत्वात् तत्रमिथ्यार्थशुमा
याशब्दोमायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः मेघाकोणांतीतिवत्
एषागुणमयीपारमार्थिकीभगवन्मायैव मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायि
नंतुमहेश्वरमित्यादिकमभिधीयते अस्याःकार्यंभगवत्स्वरूपतिरोधा
नंस्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्चअतोभगवन्मायामोहितंसर्वंजगद्भगवंतम
नवधिकातिशयानंदरूपंनाभिजानाति मायाविमोचनोपायमाह
मामेवति मामेवनिसत्यसंकल्पंपरमकारुणिकमनालोचितविशेष॰
लोकशरण्यंयेशरणंप्रपद्यंते तएतांगुणमयींमायांतरंतिमायामु॰
त्सृज्यमामेवोपासतइत्यर्थः १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

कथं त्वत्सत्वादिमात्रास्थिता भगवत्तत्वंनविदुरत्याह दैवीति

देवः क्रीडाकरस्तत्प्रभवा दैवी क्रीडामयेयमित्यर्थः । तेन सत्त्वादीनां वस्तु
तः संविन्मात्रपरब्रह्मानतिरिक्ततायामपि यत्तदतिरिक्तभावगमनं
तदेव गुणात्वभोक्तृत्वपारतंत्र्यभोग्यत्वनत्वभेदात्मकं रूपं संसारिभि
रनिर्वाच्यतयातात्त्विमायारूपमतो ये परमार्थब्रह्मप्रकाशविदस्ते
तदनतिरिक्तं विश्वप्रपंचं पश्यंतो गुणानां सत्त्वादीनां गुणानां लक्षणाभेदा
वभासस्वभावां मायामतितरंतीति मामेवेत्येवकारस्याशयः येय
याश्रितं भेदावभासमात्रं विदुस्ते मायां नातिवर्त्तंते तदुक्तमस्मत्कृतेन
तत्त्वहेतोष्विति १४ ॥ परमार्थप्रपाटीका

कथं पुनर्मायामतिक्रामंतीत्याह दैवीमिति एषा नानाविधजगदुत्पा
दनकारणत्वेन प्रतीयमाना अनपवर्गणामयी दैवी अलौकिकसाम
र्थ्यवती यतो मम माया मदाश्रयवर्तिनी मदधीनत्वादन्येषां दुरत्यया
दुःखेनापि नातिपतितुमशक्या नहि मेहोपायप्रयासो व्यर्थः स्यादि
त्याह मामेवेति ये मामेवैकं नान्यं प्रपद्यते शरणं अनन्यतया वेता
मुक्तलक्षणां मायां तरंति नान्ये मदनुग्रहणमसाक्षात्कारस्तत एव
तरंतीत्यर्थः अथ दैवी मम मायेत्यत्र तैत्तिरीयकश्रुतिः दैवीमहेति
श्रुतिं वदमानः पितेव पुत्रं दस्यवचोभिरिति भाष्यं निरुक्तिर्हसी
मायां दैवीं सामर्थ्यवतीमहं वदमानः प्रवर्त्तमानः अनंतरवचोभिरु
पनिषद्विभागैः इत्ययेदासत्त्वेन नियोजयामि किंवत् पितापुत्रमि
व स्वाज्ञावशवर्तिनीं करोमीत्यर्थः अन्यंतरमपि तमस्तेनेतिस्तेन
विश्वरूपेः यस्य यं विहृत वपुमेतं पमतत्वयमस्यां संविदानोऽनमेनाक
मधिरोहयेमं भाष्यं भातिश्रुतेरतात्तमायेविश्वमेवरूपं यस्याः सा
तथाविधेन रूपेन हसेनमृशतमः किमर्थमयमुपक्रम इत्याह पतंतया
हृतेन अयस्ययं लोहमयं डर्भेयं वपुविहृतविचार यद्यरीकुरु यतस्त
तयमन यमेनयम्यानियस्यासंयमवनाडरूषणानियंतशाक्या
तथासंविदानात्ताने शक्यासि तदर्थं तु प्रार्थ्यसे किं तु इमं संयम ऋहि
तेजनं उत्तमं नाकं सत्यलोकं अधिरोहय प्रापयेत्यर्थः अथ तत्रैवान्या
अस्मकृपाणीयाश्रुतिः चतुःकपर्दायुवतिः सुपेशा घृतप्रतीकाव
युनानि वस्ते तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवादधिरे भागधेयं

68

एकः सुपर्णः समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे तं पाकेन मनसा
पश्यमंतितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरं । शावरभाष्ये चत्वारः कपर्दा उ
त्कर्षा यस्याः सा चतुःकपर्दा सैव उपक्रांता माया अथ तानेवोत्कर्षाना
ह युवतिरित्यादि युवतिः सदा तरुणी कदापि वार्द्धकं न प्राप्नोति अ
यमेक उत्कर्षः तथा सुपेशाः सुतरां पेशा पेशला उज्ज्वला अघटनघटना
पटीयसी तदुक्तं यथा स्वप्नमुहूर्तैः स्यात्संवत्सरशतभ्रमः तथा मायावि
लासोयं जायते जाग्रति भ्रम इति अविद्या च तथा विद्युजीवईश्वरएव
च तत्कृतौ बंधमोक्षौ च षडस्माकमनादयः इति अयं द्वितीय उत्कर्षः
तथा घृतप्रतीका घृतवन्मिष्टं प्रतीकमुपक्रमो यस्याः सा परिणामे वि
षोपमेत्यर्थः अयमेव तृतीय उत्कर्षः तथा वयुनानीति वयुनानि ज्ञा
नानि वस्ते छादयति तद्विपरीतस्वभावत्वात् नहि चतुरुत्कर्षवती
मायैवास्ति कथमीश्वरप्रसिद्धिरित्याह तस्यामिति तस्यामुक्तलक्षणा
यां मायायां सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ जीवेश्वरौ पक्षिणाविव वृ
षणौ सदसत्फलवर्षितारौ द्विवचनस्याकारश्छांदसः तौ त्वं निषेदतु
र्निषण्णौ स्थितौ कुतो ज्ञातमेतदत आह यत्रेति यत्र त्यभागधेयमंशं प्र
काशसामर्थ्यं येन यंत्यर्थान् प्रकाशयंतीति देवाश्चक्षुरादयो विभ
जंतः अनेन ज्ञानतिरोधानकर्त्री मायायाः सकाशादीश्वरस्य
वैलक्षण्यं द्योतितं अथ सुपर्णाविति द्विवचनेनेश्वरस्य द्वैविध्यमा
पन्नं तत्परिहरति एक इति वस्तुतः सुपर्ण एक एव स समुद्रं आविवे
श समुंदयति निरोधयत्येवं विधं प्रपंचमाविवेश तत्सृष्ट्वा प्राविश
दिति श्रुतेः स इदं भुवनं स्थूलप्रपंचरूपं विचष्टे ज्ञातवान् तं पाकेन
परिपक्वेन तद्रूपेण मनसा अंतितः अभ्यंतरतः यावदपरं ब्रह्म
दं तावत्सुपर्णो माता मायैरेळ्हि लिहात्वादेर्विसर्गो वि विस्तृजति तत्व
जति तथा उ घटेनाभिन्नं सुपर्णः मातरं विस्तृजति द्विवचनं तत्तादात्म्य
विषयकं अतएवाग्रतो वदति सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं संतं
बहुधा कल्पयंतीत्यादि अथ मामेव ये प्रपद्यंत इत्येतस्मिन्नर्थे तैत्ति
रीयकसंहितास्वपि यत्ते देवी निर्ऋतिराबबंध दाम ग्रीवास्वविचर्त्यं इदं
ते तद्विष्याम्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितुमद्धि प्रमुक्त इति भाष्यं भो

परमेश्वरत्वेदेवत्वेन ह्येतेनाभिमतापत्तिश्चपत्नी श्चाभवेत्तामितिश्रुतेः
उत्कर्षवज्जीवानिकृतिः एषैवमायागौवास्तस्मा देवेदामबंधनरज्जुग्रा
समंताद्वंधजीवानांबंधनंकृतवतीतत्तेश्रुनित्वपाशत्वाहिध्यामि
तुनैमिनाशायामीत्यर्थः अथतस्यदुरत्ययत्वमाह किंभूतंदाम आ
गुणोमध्याज्जीवनाद्रूपेण अविचार्य विचरणशीलेविचत्वंतयावि
यंनभवति अविचाल्यमित्यर्थः अथबंधन नाशानंतरंमितुआहये
तान्नर्पितमजीवः अन्नादिविषयासक्तोजीवः प्रमुक्तोभवतिमकृद
एांप्राप्नोति नकरोतिश्चयार्थः परमेश्वरानुसंधानेनमायाभिभवेमो
हेपायःस्वकरपवेत्यर्थः १४ ॥

वनमालीटीका

नन्वनादिसिद्धत्रिगुणमयमायावद्धानांजीवानांस्वातंत्र्याभावेनत
त्परित्यागसामर्थ्याभावेकदापिमुक्तिर्नस्यादित्यतआह दैवीति देव
स्येयंदैवीदेवोजगज्जदयादिक्रीडायुक्तः लीलैवहिहरेर्जन्मगात्सर्ज जन्
नादिकं लोकवल्लीलाकैवल्यमितिन्यायात् गुणमयीसत्वादिगुण
प्रचुरामममदधीनाअतएवदुरत्ययामहास्वामिकत्वात् नहिकस्या
पिसंसारगद्धीरोतस्यात्तआहमामिति मांमायास्वामिनंशरणागतव
त्सलम् परमकारुणिकंसर्वैश्वर्यंकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थमनंतसौंद मकर्तु
र्यमनंतसद्गुणालयमभिनवजलदशोभाहरणवर्णपरमानंदघन
मूर्तिमहाभीष्टदंसहस्रचिंतितपदारविंदवैरिंचप्रपंचवैभवमनवर
तमेवचिंतयंतोयेमांप्रपद्यंतेभगवानेवास्माकंसर्वस्वमितिधिया
मदेकशरणंगतास्तेमत्प्रेममहानंदसमुद्रमग्नमनस्त्वेनतुमलमा
याशुणविकारैरनभिभूतचित्ताःमत् प्रसादात्तन्मायांतरंति महि
लासविनोदाजलापनेमज्जन्मूलनसमर्थाइतिशंकमानेवमायाते
भ्योपसरतिवारविलासिनीवक्रोधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थमामी
यंसततंचिंतयेदितिभावः ननुमायातरणंतत्वज्ञानादेवज्ञानेनतुगत
दज्ञानंयेषांनाशितमात्मनःइत्यनुसारात्सत्वज्ञानाहितःशुद्धान्तःक
रणांवक्तीग्रताः स्वनंतीमितिश्रुतसिद्धायाः प्रकृत्ने नसंभवतिगौरना
यंतवतीत्यादिस्मृत्यानसाधनत्वनिनाशयोर्निरासादितिचेत् मायाया

गी॰
टी॰
स॰

69

हेनहि प्रवाहानादिकर्मरूपाविद्यैव विवर्त्तत्वात् ईश्वराधिष्ठितमायापदवा
च्यत्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्ये देहेंद्रियादौ जीवस्य प्रवाहेणाहंममेत्यभिमान:
स्तेन हि विविधानि कर्माणि ततस्तत्फलभोगाय विविधदेहा इत्येवं जीवस्याना
दिसंसृतिः निष्कामकामराधितेशप्रसादलब्धनिर्वेदादेः गुरूपसत्तदेक
शरणागतिरूपा भक्तिलतानंतगुणालयस्य सर्वोत्तमस्याखिलहेयरोधो हं
ततो मदनुग्रहः ततः स्वपरमानंदस्वरूपाच्छादकाविद्यानिवृत्तिः स्वस्व
रूपानंदाविर्भावरूपा मुक्तिः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इ
ति श्रुत्याः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुनेति स्वयंकर्मरू
पाविद्यार्थ्यप्रवेशज्ञानेन तत्त्वदर्शनेन ब्रह्मरूपत्वापत्तेः सत्यायाएव ना
शोक्तेः त्रिगुणमायाकार्यत्वात्रिगुणमायामायित्वाच्छक्तिरिति तत्त्वं १४

अथमेवजयंतीटीका

ननु नव माया मिथ्या तत्त्वावा मिथ्यात्वे तत्कार्याणां भावानामपि मिथ्या
त्वप्रसंगात्तैर्मिथ्याभूतैर्भावैर्जगतो मोहकत्वं न स्यात् न्मोहाभावे तस्य त्वज्ञा
नं स्यात् देवभावैर्मोहितं जगन्नैनामभिजानाति इत्युक्तिः कथं घटते न स्यादे
तत्कार्याणामपि सत्यत्वान्मोहितस्य ज्ञानतो ज्ञानाभावात्मो
हाभावस्यादित्याशंक्य स्वमायायाः सत्यत्वं प्रतिपादयन्तस्यास्तत्त्वगोपाय
मेह दैवीति मम सर्वेश्वरस्य सत्यसंकल्पस्य सत्यशक्तेः पुरुषोत्तमस्ये
च्छाकार्यां कारणरूपमाना देवी देवनक्रीडाप्रवृत्तेन सत्यकामेन म
यास्वक्रीडार्थं प्रकटीकृतात्माश्चर्यकार्यकर्तृगुणमयी सत्त्वादिगु
णत्रयात्मिका दुरत्यया मदन्यदेवैस्तज्ज्ञैः [illegible]प्यपि दुःखितमहत्त्व
दृढेनाप्युत्तरितुमशक्या मायाप्रकृतिः संरूपा भवति हि यतस्तस्यायम
ध्वः सत्यत्वरण पर्वतपक्षराद्य सविता चादीनामायैवेयं मदीया मायानमि
थ्या [illegible] यतोऽस्या मिथ्यात्वे तल्लक्षणप्रमाणाभावः तथाहि किंनाव
मिथ्यात्वस्य लक्षणं सत्वानधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति चेत्तन्निर्द्धर्म
केब्रह्मण्यतिप्रसंगात् नच निर्द्धर्मकत्वे देवतस्य सत्यानधिकरणत्वमि
तिवाच्यं निर्द्धर्मकत्वस्य हेतोः सत्यानधिकरणत्वसाध्येन भाव भावा
भ्यामनिरूपितत्वात् तेनाभावरूपधर्मविशेषाख्यारोपणात् प्रत्यक्षा

ःसत्वानधिकरणत्वस्यापि तत्र भावेन तस्याद्वैतस्यार्थमनिर्वाच्यलक्षणेः सत्वा
नधिकरणत्वरूपविशेषणायोगात् ननु प्रमित्यविषयत्वं मिथ्यात्वं निर्विशे
षेः प्रमेये ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः न च तस्य वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वान्नोक्तदो
षइति वाच्यम् शुक्तिरूप्यादेरपि व्यवसायद्वाराऽनुव्यवसाये प्रतिभा
साद्बाधकज्ञाने [illegible] प्रतिनिषिध्यत्वेन विषयत्वात् सत्व
'शू' ति॰ प्रकारकप्रमाप्रतिभासाद्विषयत्वमिति चेद्बाधकत्वात् सत्वाभाव
एव मिथ्यात्वं स्यात् सिद्धान्ते चापसिद्धान्तापत्तेः नापि भ्रान्तिज्ञानविष
यत्वं ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानत्वेन तद्विषयत्वात् नापि भ्रान्तिमात्रविषयत्वं
तत्त्वं तस्योक्तरीत्या शुक्तिरूप्यादावप्यभावात् अथ यत्तत्तया भ्रान्तिविष
यत्वमिति चेन्न विशेषणवैयर्थ्यात् विशेषणमात्रस्यातिरच्यमानमि
थ्यात्वानतिरेकात् नापि बाधकज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः ना
पि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तत्त्वमिति वाच्यं उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादावति
प॰ सत्वे नाव्युपपत्तेः नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
अव्याप्यवृत्तिसंयोगादावतिव्याप्तेः नाप्यविद्यातत्कार्ययोरेकतरत्वं
अनादिरूपजीवब्रह्मविभागादावतिव्याप्तेः तस्माल्लक्षणासिद्ध्या
सुतरां लक्ष्यासिद्धिः किंच नापि मिथ्यात्वे किंचित्प्रमाणमस्ति तत्र
न तावत्प्रत्यक्षं वर्तमानमात्रग्राहिणस्तस्य त्रैकालिकबाध्यत्वग्राह
कत्वायोगात् अतीन्द्रियत्वाच्च नाप्यनुमानं तस्य प्रत्यक्षमूलकत्वा
त् नाप्यागमः अप्रसिद्धत्वात् नन्वेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिरेव
द्वितीयमात्रनिषेधेन तस्य मिथ्यात्वप्रमाणमिति चेन्न अद्वितीया
दिश्रुतेः सामान्यतोनिषेधपरत्वेनाकरे ह्वैविस्तरेण व्याख्यातत्वा
द्वैतापरस्यानेकत्वलक्षणतर्कवादेस्तस्मान्मम माया सत्यरूपैवेति भगव
दाशयः ननु यद्येवं विधा तव माया भवेत्तर्हि केनोपायेन तस्यानिवृ
त्तिस्यादित्यपेक्षायां मत्प्रपत्त्येव नान्यैरनेकैरुपायैरित्याह मामेवेति
एवकारस्य कर्तृकर्मद्वितयाभिः सहसंबन्धः येनसत्संप्रदायाचार्यदेवादि
नलुब्धभक्तिज्ञानविरागात्मकसर्वपरिग्रहानिष्ठामापन्नजनास्सर्वे
श्वरं सर्वकारणं सर्वपरं सर्वदेववन्द्यं सर्ववेदवेद्यं शरण्यं योनिं सकल
लोकहितावतारमनन्ताचिन्त्यगुणगणार्णवं कृष्णमूर्तिं मामेव प्रपद्य

गी·
टी·
स·

70

तेषां रणांगच्छेपवतेयववपतांसत्यकूपामपि अपायापारावारमिवदुरत्ययाम
पिउत्तरामपिमरांतिपारंगच्छंतीयेयवेत्यनेनसर्वेषांब्रह्मणादिस्वपचां
तानामपिभगवत्प्रपत्तेरधिकारित्वमितिसूचितं सर्वेषामपिलोकानामि
त्यामानाचमाधवः गच्छधमेतंपारणांपारणपडूहस्वधधा इतिमार्कंडे
योक्तेः मामेवेत्यनेनभवविधिपुरंदरादीनांदेवानांप्रपत्यामदीयावैस
वींमायांनतरंतीतिसूचितम् मुक्तिप्रदातासर्वेषांविष्णुरेवनसंशयइ
तिद्वेदाकरणांप्रतिषिधवचनात् प्रपद्यंतएवेत्यनेनसर्वसाधनेभ्यो
भगवत्प्रपत्तेर्मुख्यत्वमितिचसूचितंसर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणं
व्रजेतिश्रीमुखोक्तेः नतुसत्प्रपायाः निवृत्तिर्नसंभवतीतिचेन्नज
लेतुसत्स्येवब्रह्महत्यादिपापस्यराजानुग्रहेणसत्यस्यैवचोरनिग्र
हादेश्चनिवृत्तिदर्शनात् अतःसत्यरूपायाएवनिवृत्तिसंभवतिनत
मिथ्यायावत्प्राग्रज्वादेःभूयस्तांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतिरपि
निवृत्तिंवदंतीत्यतएववादिप्रणीतमप्यपास्तमिति सर्वम् १४

यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्यजगतःसा तेन्याभावेन तत्पूर्विवर्जनासामर्थ्यान्नकदाचिदपिमा
यातिक्रमःस्यात् वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदा मधुसूदनीटीका ततस्त्वादित्याशंक्यभगवदेकशरण
तयातु तत्त्वज्ञानद्वारेणमायातिक्रमः

संभवतीत्याह ॥ दैवीपकोदेवः सर्वभूतेषुगूढइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेस्वतोद्योतन
वतिदेवेस्वप्रकाशचैतन्यानंदेनिर्विभागेतयानहिषयतयाचक तदाश्रय
य ल्पिताश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभागचितिरेवकेवलेत्युक्तेः
एषाभासाद्विप्रत्यक्तत्वेनापरोक्षायानहीहिप्रकाशात् भ्रमोपादानत्वाद
र्थोपस्थितिहेतुवगुणमयीसत्वादिगुणत्रयात्मिकात्रिगुणरज्जुवाति दृ
दृढत्वेनबंधनहेतुः ममवमायाविन्तः परमेश्वरस्यसर्वजगत्कारण
स्यसर्वज्ञस्यसर्वशक्तेः स्वभूतास्वाधीनत्वेनजगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका
मायानत्वप्रतिभासप्रतिबंधेनात्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपश त
क्तिद्वयवत्त्यविद्यासर्वप्रपंचप्रकृतिः मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनं
तुमहेश्वरमितिश्रुतेः अत्रैवंप्रक्रियाजीवेश्वरजगद्विभागश्रुत्योपप
देवेन्यतोः अनादिरविद्यासत्वप्राधान्येनस्वच्छादर्पणइवमुखाभासं
चिदाभासमादत्तानि तत्रबिंबस्थानीयः परमेश्वरउपाधिदोषा
नास्कंदितः प्रतिबिंबस्थानीयस्तुजीवउपाधिदोषास्कंदितः ईश्वराच्च

जीवभोगायाकाशादिक्रमेणशरीरेंद्रियसंघातः तद्भोगप्रपञ्चकृतस्तः
प्रपंचोजायतेइति कल्पनाभवति विंबप्रतिविंबभावानुगतस्तुव
वेणजीवानुगतंमायोपाधिचैतन्यंसाक्षीतिकथ्यते तेनैव
स्वाध्यस्तमायातत्कार्यंचकृतं संप्रकाश्यते अतःसाक्ष्यभिप्राये
णैवैवेति विंवेश्वराभिप्रायेणतममेतिभगवतोक्तं यद्यप्यविद्योपाय तो
कत्वात् प्रतिविंवःएकएवजीवः तथाप्यविद्यागतानामंतः करण
संस्काराणांभिन्नत्वात्तद्भेदेनांतः करणोपाधेस्तस्यात्रभेदव्यपदेशः
मामेवयेप्रपद्यंतेतदुक्तंतेनामूढाः प्रपद्यंतेचतद्विद्याभक्तंतेमामि
त्यादिश्रुतौ चतद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यत सएवतदभवत् तथार्षी
णांतथामनुष्याणामित्यादिअंतःकरणोपाधिभेदपर्यालोचनेनैत त
त्वादेक जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वेनैवात्रव्यपदेशः तेनसंचापिमांवि
भारत द्धिसर्वक्षेत्रेषु प्रकृतिपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ममैवांशो
जीवलोकेजीवभूतःसनातनइत्यादिश्रुतौचब्रह्मवाइदमग्रआसी
त् तदात्मानमेवावेदअहंब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् एको भ
त्मना देवःसर्वभूतेषुगूढः अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य वालाग्रशतभाग
स्यशतधाकल्पितस्यचभागोजीवः सविज्ञेयः सचानंत्यायकल्प
तइत्यादि यद्यपिदर्पणगतःचैत्रप्रतिविंवः स्वपरंचनजानात्यचे
तनांशस्यैवतत्रप्रतिविंवितत्वात् तथापिचित्प्रतिविंवस्यचित्त्वादेव
त्ता स्वपरंचजानातिप्रतिविंवपक्षेविंवचैतन्यस्यैवोपाधिस्थित्वमात्रस्यक
ल्पितत्वात् आभासपक्षेतस्यानिर्वचनीयत्वेपिजडविलक्षणत्वात्
सचयावत्स्वविंवैक्यमात्मनोनजानाति तावज्जलसूर्यइवजल
गतकंपादिकमुपाधिगतंविकारसहस्रमनुभवति तदेतदाहुउ
रुत्पयेतिविंवभूतेश्वरैक्यसंज्ञानाकारमंतरेण अन्यत्वेतनारित्नमपरोक्ते
तिजन्मपयाअतएवजीवोंतः करणावच्छिन्नैःसंवदृसेवाद्यादिज्ञा ना
नाभासयन् किंचित्सोभवति नतुसर्वज्ञानामिकर्मभुजेवत्पनर्थ्य
णतभाजनंभवति सचेद्दिंवभूतंभगवंतमनंतमणंकिमायानियंता
रंसर्वविदंसर्वफलदातारमानंदघनमूर्तिमनेकावतारा
नुभक्तानुग्रहायविदधतमाराधयतिपरमगुरुमेवबाधकर्मसमर्प

गी॰ टी॰ म॰

प्रति

णेन तदा विंबसमर्पितस्य प्रतिविंबे फलनात्सर्वानपि पुरुषार्थानासादय
ति यत्तदेवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनोक्तं नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं
जनादविदुषः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्म
ने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरिति दर्पणप्रतिविंबितस्य मुखस्य तिलका
+२ दिश्रीर्ये हि ना चेद्विंबभूते मुखे समर्पणीयास्त्वयमेव तत्र प्रतिफलति
नान्यः कश्चित्तत्प्रापणाभ्युपायोस्ति यथा तथा विंबभूतेश्वरे समर्पितमेव
तत् प्रतिविंबभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चित्तस्य पुरुषार्थलाभोपा
य इति दृष्टांतार्थः तस्य यदा भगवंतमनंतमनवरतमाराधयतोंतः
करणं ज्ञानप्रतिबंधकपापेन रहितं ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं
ति भवति तदा निर्मले मुकुरमंडल इव मुखमतिस्वच्छेंतःकरणे सर्वक
र्मत्यागशमदमादिपूर्वकगुरूपसदन वेदांतवाक्यश्रवणमनननि
दिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरूपदिष्टवेदांतवाक्यकरणिकाहं
ब्रह्मास्मीत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्मिका कारा
वृत्तिरुदेति तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषयाश्रयामवि
द्यामुन्मूलयति दीप इव तमः ततस्तस्या नाशात् तया वृत्त्या सहा॰
खिलस्य कार्यप्रपंचस्य नाशः उपादाननाशादुपादेयनाशस्य सर्व
तंत्रसिद्धांतसिद्धत्वात् तदेतदाह भगवान् मामेव ये प्रपद्यंते मायामे
तां तरंति ते आत्मेत्येवोपासीत तदात्मानमेवावेत् तमेव धीरो विज्ञा
य तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिश्च विहायापि मामेवैस्वका
रोऽस्मात्परं ज्ञात्वा प्रतिपद्यार्थः मामेव सर्वोपाधिरहितं चिदानंदसद
ये मानमद्वं प्रपद्यंते वेदांतवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्कार
रूपया निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफल
भूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वज्ञानतत्कार्यवि
रोधिन्या विषयीकुर्वंति ये ते एकं विदंतो दुरतिक्रमणीयामपि मायाम॰
म खिलानर्थजन्मभुवं नाशसेनैव तरंति अतिक्रामंति तस्य हतदेवाज्ञ
नाभूत्वा ईयाते आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः सर्वोपाधिनिवृत्तौ सच्चि
तद दानंदरूपेणावतिष्ठतीत्यर्थः बहुवचनप्रयोगो देहेंद्रियसंघातभेद
निबंधनात्मभेदभ्रांत्यनुवादार्थः प्रपद्यंतीतिवक्ष्यप्रपद्यंते इत्युक्तेः ॥

71

येमदेकशरणाः संतोमामेवभगवंतंवासुदेवमीदृशमनंतसौंदर्यसारसर्वस्व
माखिलकलाकलापनिलयमभिनवजलदशोभासर्वस्वहरणचरणपर
मानंदघनमयमूर्तिमतिवैरिंवप्रपंचमनवरतमनुचिंतयंतोदिवसान
तिवाहयंति तेमत्प्रेमपरमानंदसमुद्रमग्नमनस्तयासमस्तमायागुण
विकारैर्नाभिभूयंते किंतुमद्विलासविनोदाज्ञपालापनेमज्जन्मूलन
समर्थाइतिनिःशंकमानेवमायातेभ्यःप्रसर्पतिवारविलासिनीवक्रो
धनेभ्यस्तपोधनेभ्यः तस्मान्मायातरणार्थीमामीदृशमेवसततमनु
चिंतयेदित्यभिप्रेतंभगवतःअतएवस्मृतयश्चाग्रेऽर्थेप्रमाणतयाः प्रमाणी
कर्तव्याः १४ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

अनादिसिद्धात्रिगुणामायायातन्मोहितोजगत् वर्ततस्यततोमुक्तिःक
थंस्यादितिचेच्छृणु १ यथायंमोहितोलोकोमाययानैववेत्तिमां से
षादेवीस्वयंज्ञा निर्देवाश्रयतयात्मना २ कास्यितामादिप्रत्यग्गम्या
नाद्विषयतया गुणत्रयात्मिकाबंधहेतुस्त्रिगुणरज्जुवत् ३ ममभाया
विनःसर्वशक्तेःसर्वविदोविभोः स्वाधीनत्वेनसृष्ट्यादिनिर्वाहिकात
यास्यच ४ मायावरणविक्षेपशक्तिद्वयवतीजडा सर्वप्रपंचविकृति
रविद्याज्ञानदायिनी ५ अप्राकृतस्वरूपस्यतंनमस्साक्षात्कारमंतरा के
नोपायेनतवचसासाक्षात्कारोभवेन्नृणां ६ सवक्ष्यदृतोदानीमुच्यते
कृपयात्मना येमांमायानियंतारंभगवंतंजगद्गुरुं ७ समस्तफल
दातारंसर्वज्ञंसर्वशक्तिकं नित्यानंदघनात्मानंभक्तानुग्रहतत्परं ८
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंस्वप्रकाशंपरात्परं प्रपद्यंतेनरात्मानमनन्यशा
रणाजनाः ९ सदानुचिंतयंतोमांदिवसान्प्रापयंतिये तेमत्प्रेममहा
नंदवाद्धिमग्नमनस्तया १० स्वकामायागुणावबंधहेतुमायानिहंति
च मन्मुखारज्ञवीर्येनवाधेवानितरंनितं ११ मामेवत्वेवकारणभग
वत्करणंविना नमायातरणोपायःकोप्यस्तीत्यत्रसूचितं १२ मायाद
रत्ययांतत्रमानायासायदश्छति समांप्रपद्यःसौंदर्यसारसर्वस्वमीश्वरं १३

गी॰
टी॰
स॰

सदानुचिंतयेत्प्रमाणानाप्त्यां किंचिदपि चिंतयेत् इति श्रीवासुदेवस्य तात्पर्य
मिहागम्यते १४ चिदानंदाकारं नवजलदशोभास्पदपदं महामायाधारं
शुभगुणकलाग्रामनिलयं शरण्यं भीतानां जननिमृतिभयात्त्राणचरणं
प्रपद्येहं कृष्णं सांप्रतमपरवक्त्रं हृदिस्थितम् १५ ॥ १४ ॥

नीलकंठीटीका

72

लीलया

देवस्य जीवरूपेण क्रीडतो मम संबंधिनीयं दैवी हि प्रसिद्धा यद्वा स्वां
शरूपेण वितताप्यहं मम चिन्मात्रस्य माया महेनतानामीति साहं प्रत्य मा
त्वेनाय लापानहीं ग्रन्तस्य प्रपंचस्य इन्द्रजालदीवविप्रकाशिका गुणम
यी सत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा ये मामेव सर्वभूतस्थं
भगवंतं वासुदेवं प्रपद्यंते विषयीकुर्वंति तएवैतां मायां तरंति अधिष्ठा
नज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति न तु ज्ञानांतरेण वाधितेति
रोपनेवेत्यर्थः अयमर्थः जीवेश्वरविभागशून्यं शुद्धचिन्मात्रं कल्पितो
स मायादर्पणस्थितप्रतिबिंबरूपं जीवं वशीकृत्य बिंबचैतन्यमनुरूप्य प्र
वलति अयस्कांतमनुरूप्येव लोहशलाका इदमेव ईश्वराधीनत्वं मा
यायाः ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वज्ञत्वमपि तथा च श्रुतिः अस्मान्मा
यी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति तथा चैकैव मा
या जीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पण इव बिंबप्रतिबिंबयोः बिंबप्रतिबिंबभा
वानाक्रांतमभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं तत्रश्राव्यं जीवेश्व
रौ च उपाधिपरत्वात् तद्दशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशासितृत्वशासितृत्वादि
भावं भजेते ताविव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शिनौ उदासीनबोधरूपतया
जीवसाक्षीश्वरसाक्षीति शब्दाभ्यां व्यवह्रियेते एवं च जीवईश्वराराधना
तद्द्वारा वा मम प्रत्यक्त्वज्ञानेन मायायास्तत्कार्यस्यापि नाशे तु साक्षित्वाभावात्साक्षि
त्वमपि परित्यज्य बिंबप्रतिबिंबानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यमाप्नोतीति
तदिदमुक्तं दैवीमायेति मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबंधित्वं
जीवस्येश्वरभजनेन मायातरणमिति च १४ ॥

आनंदीटीका

अयंव्यामोहः कथमपयातीत्याह ॥ दैवीदेवात्परमकारणादीश्वरात्
क्रमेणाविर्भूता गुणमयी परस्पराभिभवजननतन्त्रात्सत्वरजस्तमो
ऽभिभवाद्युद्रिक्तेनावरकेण प्रकाशनिरोधायिना तमसा प्रवृत्तेषा
हंकारप्रकाशिनी लोकानां मम माया मद्विरोधानकारिणी मेघच्छायेव
सूर्यस्य निरोधानहेतुः दुरत्यया दुःखेनातिलंघयितुं शक्यते
यथा लोका मेघच्छायाच्छादितदृशः सर्वप्रकाशकं सूर्यं सदितम
पि न जानन्ति तथैवाहंकारेण तिरोहितज्ञानाः अत एव त्वमसि
न्कर्तेत्वमभिमन्यमानाः मां परमेश्वरं सकलकारणं न जानन्ती
त्यर्थः तथाचाम्नायैर्नाहं प्रकाशः सर्वस्य त्वत्रप्रकाशयति मम
मायेति कर्मणि षष्ठी मायाच्छायापरोहीभावकर्मणो ह्रणादिष्वमु
त्यादिनो ये पुनरात्मन्यंतरसंयमोपवृंहितज्ञानकर्मेतमप्रत्ययान्निष्टा
नेन रजस्तमसोरभिभवादुद्रिक्तसत्वाः सर्वेह्येयं प्रकृतिविकृतिजा
तं सक्ता मां परमात्मानमेव प्रपद्यन्ते सदा सर्वत्र सदाश्रितापवभ
ता४ वन्ति ते मायामुक्तलक्षणामतितरत्यतिक्रामन्ति प्रकृतेः पृथग्वा
स्थिता त्वात्मालोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः तथाचाहंकारविमूढात्मा
कर्ताहमिति यस्य तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोरित्यस्य
चोद्दिष्टस्य लक्षणं निर्दृष्टं तथा शिवसूत्रेष्वीश्वरप्रत्यभिज्ञा
यां मायालक्षणविस्तरः तस्यैश्वर्यस्वभावस्य पशुभावे प्रकाशि
काविद्याशक्तिस्तिरोधानकरी मायाभिधा पुनः अस्यार्थः पशु
भावे ग्राह्यग्राहकविपर्यासो भयात्मति याप्यायोगलक्षणे स्थिते
पि तस्य प्रमातुः परमार्थरूपस्यैश्वर्यलक्षणस्य स्वभावस्यापि प्रका
शिका भगवतः शक्तिः सा विद्या तस्यैश्वर्यस्वभावस्य तिरोधानक
री पुनर्मायाभिधाना शक्तिः तिरोधानस्वरूपाप्रकाशनं प्राग्विद्रूपे ३०
सूत्यादौ प्रमातृताभिमानं प्रवृत्तं दयतीति विकल्पयातनपि भावाभेद
नावभासयन्ती सर्वत्रैव स्वरूपं तिरोधत्ते विमोहिनी हि सा भेदेनैक
रसे भाने हि तथा नाम निर्दिते सूत्रेषु हेयशरीरेवा मायाशक्ति वि
स्तंभने अस्यार्थः स्वपु सुप्तप्रलयेनेत्यभावसमाधौ च पशुत्वमा
काशकल्प तत्र न स्मरणात्तेन वेधेसदपि अहमित्यात्मत्वेना
भिमन्यते अथवा कुसुमविधौ प्राणः शून्यं वा पु कल्पमहमस्य
स्तिमितिः सुप्तमीत्यहं तथा भासते तथा बुद्धिः सत्यसलिलाया

गी॰
टी॰
स॰

13

यमहंशीर्षप्रतिबिंबवती अहंदेवोमनुष्योवा द्विजोमूढोहमितिचिंता
एवंछायायामहमित्यात्मत्वेनमन्यतेस्थूलः स्थूलोगौरोहमितिपृथि
वीप्रायंशरीरमहमित्यात्मतयाभातिसर्वमिदंशून्यादिकंवस्तुतः
चिन्मात्रसारमपिमाययैवतावत्संकोचादिविरूपतयासंपादितमि
तिमायाशक्तिर्विजृंभते एवंविधानिदुश्चेष्टवस्तुसंपादनमोहन
व्यापारसंपत्त्ययतिचानंरूपेणविलसंति वाशब्दाहेतुरूपेणमे
वपारस्तुतपनरश्म्यादीनांगाढमहत्तांसूचयति [illegible]
[illegible] ॥१४॥
नत्प्रपंचयतोयथाप्रतिपादितप्रकारे रामकंठटीका एतत्वमेवपरमेश्वरःपरमात्मैकतत्वविजृंभसे तत्व

यतेगुणानामयन्मयैर्भावैर्मोहितंजगन्नाभिजानातीत्युक्तमत्राह ॥

यद्वाबीषिकयेनगुणानाम प्रवाहिगुणमयीदेवीमाया इत्थंदेवना
स्त्रीऽनाहंवस्यसतोममसंबंधिन्यःसत्यापिसत्यवदाभासयंतीम
दीयाशक्तिर्ममकिलपारमार्थिकीपराशक्तिरेकैवसाहमिति य
थोक्तं ममस्वरूपंपरामस्पर्शयंतीविद्येत्युच्यते इदमितिव्यपरामृ
शंतीममभायेतिव्यवह्रियते इदमितितत्परामृशंतीव्यतिरिक्त
वेद्यार्थोद्भावनेनस्वरूपलभते तच्चवेद्यंजडचेतनभेदेनसंगृह्य
तोहिप्रकारकमेवाऽवानभेदकल्पनयाःतेनमपिसत्त्वरजःस्व
मोहभयात्रिविधप्रत्ययरूपतयावेद्यत्वेनपर्यवस्यत्त्वात्त्रिगुण
त्रयात्मकतयासर्वसंगृहीतं अतोविश्वभावमयीगुणमयीम
मामायेत्युक्तं अतःभोगैकप्रयोजनस्यापिममैकयैवगुणमय
त्वेनविजृंभमाणानकेनचित्परेणातिक्रमितुंशक्येतिदुरत्यये
त्यर्थः नतयैवमेवानकेनचित्सत्पथाकर्तुंपार्यतेतत्सर्वथा
संसारविभ्रमान्नपरमेश्वरसत्तोनिरर्थकमेवाऽपमपवर्गप्राप्नुपा मार्ग
योपदेशाद्दत्याह मामेवैकंयथोक्तस्वरूपंपरमेश्वरंपरमात्मा
नंमदनुग्रहेच्छाप्रबोधिताः संतोयेप्रपद्यंतेमदभेदसमापत्ति
पर्यवसायिनायथोक्तेनज्ञानेनसमाश्रयंतेतयनामायति तरंत्य
तिक्रामति अहमेवैकः सततंविकस्वरपरप्रकाशात्माप्रभाक
रइवतमिस्रयानया माययानकदाचित्संस्पृष्टःशक्यस्तेनाम
त्स्वरूपसमापत्त्याज्ञानिनदृढाध्यहंप्रत्ययतयाहमेवसंपन्न
एवपरमार्थतःस्वभावभावभेदाभासमस्तमसमयीमायामति
लंघयितुमलं नतुतस्यास्त्वादिनोमोहनिद्रानिमीलितनिज

दृष्टयः स्वरूपमपि संवेदितुं शक्ताः (१४ [illegible]
[illegible] ॥

लासिकी [illegible]टीका

१नव ननुस्फुटं भासमानस्यापि जीवो न विमुच्यते इत्यत आह ॥ यथा परि
दृश्यमाना गुणमयी सत्वादिगुणविकारात्मिका जगद्विवर्तहेतुः
न बंधनहेतुः मायात्वस्वरूपमाच्छाद्यासत्यमपीदं नानारूपं सत्यवदा
भासयंती मदीया भेदावभासप्रापणशक्तिः दैवी देवस्य क्रीडाकर
स्येयं दैवी मम श्रीपरमेश्वरस्य माया विनाशस्वभूता क्रीडेत्यर्थः कीदृशी
दुरत्यया दुरतिक्रान्ता ननु यद्येवं पश्चात्के नापि दतिक्रमितुं शक्या
न हि संसारभ्रमाच्च परमात्मस्यायमुपदेशाक्रमः इत्यत आह मामेवे
ति मामेवैकं परमेश्वरं ये व्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यंते भजंते तप
२ तादृक्तराम पितरंति मामीश्वं जानंतीति भावः सत्वादीनां वस्तु
नः संविन्मात्रपरब्रह्मानतिरिक्ततायामपि यत्र दनिरिक्तभावना
मनंतदेवगुणत्वं भोक्तृपारतंत्र्यं भोक्तृत्वतच्च भेदात्मकं रूपं संसा
२ रिभिर्निर्वाच्यतया तात्मतिमाया रूपमतो ये परमार्थं ब्रह्मप्रका
शिक विदस्तेतदनतिरिक्तं विषयपर्यंतोगुणानां सत्वादीनां गुण
त्वालक्षणं भेदावभासस्वभावां मायामतितरंतीति मामेवेत्येव
कारस्यायमाशयः ये यथा श्विनं भेदावभासमात्रं विदुस्ते मायां
नातिवर्तंते १४ ॥

पंचोलीटीका

कथं पुनः [illegible]तो त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां अतिक्रामंतीति ।
तेप्रकारमाह दैवीति हि यस्मात्मम एषा दैवी परमेश्वरी गुणम
यी गुणत्रयात्मिका माया दुरत्यया दुःखेन अतिक्रमणं यस्याः सम
सर्वधर्मान्परित्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्य
ते ते एतां सर्वभूतमोहिनीं मायामतिक्रामंति संसारबंधनान्मुच्यं
ते इत्यर्थः १४

गी॰
टी॰
स॰

74

द्रष्टव्यमिदं दृश्यमाना गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका दुरि-
त्यतिरूपत्वेन बंधनहेतुः माया बलवत्तरा साचाया सत्त्वमपि दुरत्ता
रूपत्वेन सदा मामनीयमीदीयामेदावमायामात्मशामिति दैवीदेवा
ख्यानीयकस्यैव दैवीमम श्रीपरेश्वरस्य मायाविभावस्य दूतास्त्री
वेतुर्गः कोप्यपीडुरत्यया दुरतिक्रान्ता नतु यद्येवं मेयानवेनाविद
तिकर्षितं सावरणतित्सासाध्यमानमपरमात्मा हृदया पतदेवाक्त
सादृश्याह मामेवेति मामेवैकं परमेश्वरमेव मामि याविवासा
मपत्येवेभक्तं ते तरन्तं तामपि सर्वधर्मानीश्वरं तत्वीतिर्ता
वः सत्त्वादीनां वत्सत्संविन्मात्रपरब्रह्मातन्तिरिक्ताया
यत्कदाचिदतिरिक्त माददमन्ततद्वेशवर्णाश्रमोत्तकुमारत्वसमोत्तले
ताश्रममवामलेपानामनीयीवितीर्विताम्यायानामितिरेततार्थाना
मनेत्ये परमार्थब्रह्मप्रकाशकविदस्तेतदनाविदितकायि येपरयं

रणवीरसंमिद्धायिनी ॥

दैवीति एषा प्रत्यक्षभूता दैवी देवेषु राजस्वपि कृता तथा गुण-
मयी गुणगोन्याहृवतं तु भ्ररजो सत्त्वादी यो यदी वलवे भीम इदि
येहूपाद्रावप्रथानेच दोषान्यस्मिन्विषोषणा इति नो मानुपाम
नाद्रुरणे मावी तत्सुरात तस्यया नावागुणाः योयी द यस्तस्यति
पायी वा मममाया विनष्टमायात्तर्णा वस्थिति मान्यामायेव
दुहवयाडुरत्ययाडुःखेनात्येतुमतिक्रमितुं शक्लेयथितुसमाप
यितुं वा शक्या भवति माया मा हूं न चैतत्तद्युज्यते यतः सर्वैरभय-
सैन्यस्याया यो धामयासर्वे षुरेगा कालहूपे गो वशुराना तद्गुनमेव
तामप्यपेत्तते तेषां हन्तनेस्ति किन्तु भवानुपाकीत्यादिस्यायना-
र्थविनाशर्यवेतुहि इच्छनमात्रमिति ये च नमामेव परमकारुणं
परमेश्वरं प्रपद्यन्ते शरणीकृत्य प्रवर्तन्ते इति यावत् त एतां मा-
यां दुरत्ययामवलक्षणां तरति तत्पारं व्रजन्ति जयशालिनो भवन्ती-
ति यावत् १४

देवीति अयमाशयः मायाह्येषामोहिका सा च स्वस्यादि
क्रीडमहदेवसंबंधित्वादिति पाके दैवस्यया तथाहि देवश
ब्दार्थपठंति दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोद
मदस्वप्नकांतिगतिषु इति कथं दैवीमदीयत्वात् अहं हि दे
व इति अब्रवीच श्रीर्भूर्दुर्गेति याभिन्ना महामायाह्वैष्णवी
तच्छक्तिरनंतांशादीनाऽधापितस्याप्रयात्मभोः अनेनतप्रस
कृष्णदेर्नोस्याः शक्तिकलापिहि तेषांदुरत्ययाप्येषाविनाव
स्वप्रसादन इति व्यासयोगे तर्हि न कथंविदत्येतद्भाकान इ
त्यत आह मामेवेति अन्यान्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यते
ऽवादिवदनेच मध्येवसमर्पयंति स एव तच्चस्थित्वाद्गवोदि
मि भवतीत्यादिपद्यपाति आह च नारदीये मत्सपत्याच्चग
वीदीन्भजंते मत्यमानुजाः मद्पायितयातांश्च सर्वभूतानि
वोतमा इति आचार्यचेत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्तीति च तर्हि
किमिति सर्वे नात्यायनित्यत आह १४॥

75

भाषाअनुवाद

जो कहो कि तुम को फेरि कौन जानने पावे इस पर कहते है कि देवी कहे अद्भुत औ सत्व आदिगुणविकारात्मक मेरी शक्ति जो दुस्तर मायाहे इसकोजो अव्यभिचारिणी भक्तिसे हमे भजे सोई हमारी माया के पार होके हम को जानिपावे है १४ ॥

दोहा

यह मम मायागुणमयी देवी दुस्तर जोय मोकों प्रापतहोत जो माया इहतरें सोय १४ ॥

76

नमांदुष्कृतिनोमूढाः प्रपद्यंतेनराधमाः माययापहृ
तज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः १५ ॥

शंकरभाष्यं

यदित्वांप्रपन्नाःमायामेतांतरंति कस्मात्त्वामेव सर्वेनप्रपद्यन्ते इत्युच्यते
नमामिति नमांपरमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणोमूढाः प्रपद्यंतेनरा
धमाः नराणांमध्ये अधमा निकृष्टास्तेच माययापहृतज्ञानाआसुरंभा
वं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः १५ ॥

आनन्दगिरीकृतटीका

भगवन्निष्ठाया मायानिवृत्तिहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमि
ति पृच्छतियदीति पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वा
द्भूयसां जन्तूनां नभगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह उच्यतइति मोढ्यं पापका
रित्वे हेतुस्तएव निकृष्टाः संभावितामेव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वतत्त्वरूपं चैत
न्यमेषामिति नेतव्या १५ ॥

किमिति तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्यन्तेन मेव न भजं

स्वामिकृतटीका

ति तत्राह॥ नरेषु ये अधमास्तेमांनभजंतिअधमत्वेहेतुः मूढाविवेकशून्याः तत्कृतःदुः
ष्कृतिनः पापशीलाः अतोमाययापहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यां
ज्ञानमपिज्ञानंयेषांतेअतएवदंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधः पारुष्यमेवच
भावं इत्यादिनावक्ष्यमाणंआसुरंस्वभावंप्राप्ताः संतोनभजंति मां [illegible]
[illegible]
[illegible] १५ ॥

पिशाचभाष्यं

[illegible] ॥
नमांदुष्कृतिनःपापकर्माणः मूढाः प्रपद्यंतेनशरणंगच्छंतिनराधमाः मा
ययामदीययाअपहृतज्ञानाः अपहृतंतिरोहितंज्ञानंयेषांते अपहृत
ज्ञानाः आसुरंभावमाश्रिताः १५ ॥

रामानुजभाष्यं

किमितिभगवदुपासनापादिनोभगवत्स्वरूपज्ञं सर्वेनजानंतीत्याह नमामिति
मांदुष्कृतिनःपापकर्माणोदुष्कृतत्वात्तस्मात्शास्त्रविधानप्रपद्यंतेमूढानराधमाः
मायायापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताइति मूढाःविपरीतज्ञानाभगवत्स्वरूप
परिज्ञानान्याक्रांतेष्ववविषयेष्वासक्ताः एवंविधप्रकारेणभगवत्कृपातत्स्वकारस
मात्मनेभोगपनातेचस्वर्णाभनयामन्यमानाः नराधमासाम्येनज्ञानेपिमत्स्व
रूपमदीयैश्वर्यानहंत्वात् मायायापहृतज्ञानैस्त मद्विषयंमदैश्वर्यविष
यंज्ञानंप्रकृतमव्ययंतदसंभावनादनीभिः कपटापत्त्यार्थयुक्तिभिरपहृतंते
तथोक्ताः आसुरंभावमाश्रिताः मद्विषयंमदैश्वर्यविषयंचज्ञानंतदुद्ध
मर्पत्रंयेषांतेषांयैवभवंतितथाउक्तरीत्यापापिष्टतमाः १५ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यटीका

येचमांसत्वाधिकारिणीकायेनाश्रियंतेतेदुष्कृतिनोनराधमामूढाआसुरा
स्तांसाद्दृतिमायामहिमैवायम् १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथमदप्रापितिमित्तंमायैवेत्याह नमामिति नेत्युभयेअधमास्तेमांनप्रप
द्यंतेनभजंतितत्रहेतुःमूढाविवेकशून्याःतत्रापिदुष्कृतिनःपापशीलाअ
तोमाययाअपहृतज्ञानाःसंतःआसुरंभावमाश्रिताः संति शास्त्राचार्यो
पदेशानःप्राप्तज्ञानाअपितदावरकीभूतमायातोदंभदर्पाभिमानपारुष्या
दिभिनिवेशवंतोमांनभजंतीत्यर्थः तदुक्तं दुःसंकल्पविकल्पकूलसुग
गलायैर्दुर्मोन्मूलिनीकल्लोलैरभिमानमत्सरमुखैःषड्भिःपरीतोर्मि
भिः आवर्तैर्ममतादिभिःपरिवृताद्दुर्वारपाराद्विनाद्दृष्णामोहपयोधि
जीवनिमग्नंचेतःस्थितिर्मांश्रितो १५ ॥

वनमालीटीका

ययेवंतर्हिसकलानर्थप्रहाणिविधानिदुःखंतेयसर्वेश्वरंकरुणाभिःशरणाग
तवत्सलंतमेवसर्वेजनोनप्रपद्यंतेचिरसंचितप्रबलदुरितप्रतिबंधादि
त्याह नमामिति पापनाशनत्वाच्छास्त्रविधानुःकृतिनोमूढाःनराधमाः
मायायापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रितामांनप्रपद्यंते गृहेणाखापासना
भावेनमत्स्वरूपापरिज्ञानाद्विपरीतज्ञानादेहगेहादावहंममेत्यभिमाना

देहविषयेष्वासक्ता मूढाः पामरा अन्ये नराधमाः अन्यसाधारणतया
मंदा मत्स्वरूपेण ज्ञानेपि मदधीनं देहगेहादिकं स्वाधीनं मन्यमानाः अ
न्ये माययापहृतज्ञाना मदनंतालौकिकगुणवैभवालयस्वरूपविषय
कं ज्ञानं असहमानास्तत्तमपि तदसंभावनाविपरीतभावनापटकयाने
त्रावष्टंभेन स्वर्याक्षोदकांगल्पेवनोवंचतिमत्त् स्वरूपाक्षादिकयापा
पकर्मजनितज्ञेवीसतपापहृतं येषां ते अन्ये आसुरंभावमाश्रिताः
मदनंतविभूतिमत्तामसत्तानस्वरूपपत्रमपि येषां द्वेषायैव भवतिते
उग्रोग्रपापिष्ठाः अपापास्त्रयः कदाचित्मदनुग्रहादिना साध्या
अंतिमस्त्वसाध्य एवेति भावः १५ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

ननुत्वन्मायातरणोपायभूतां त्वद्भजनसंपादितां त्वत्प्रपत्तिं किमिति
सर्वेपि न कुर्वंतीति चेत्तत्राह नमामिति दुष्कृतिनः दुष्टं पापं कर्मणी
लं येषां ते तथा यद्वा दुष्कृतिनः शास्त्रज्ञाः अपि यन्मायाविपरीतज्ञा
नत्वे माहिमत्वत्तया जरामरणादिना याथात्म्यमत्स्वरूपगुणादिज्ञाना
भावात्कुपंडिता अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्य
मानाः दंद्रम्यमाणाः परियंति मूढाः अंधेनैव नीयमाना यथांधा
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्वभावा नो सर्वनियंतारं सर्वशास्त्रप्रतिपा
द्यपुरुषोत्तमं न प्रपद्यते न भजंतीति नन्वनेकानि विधाः संतीत्यपेक्षायां
तेषां न्यूनाधिकपापत्वेन चतुर्विधत्वमाह मूढा इति माययेति पदं
स्य चतुर्भिर्विशेषणैः संबंधः मायया अविद्यया मूढाः विपरी
तबुद्धयः भुक्तिमुक्त्यादि सर्वकामप्रदं परमेश्वरं मां विहाय धनपुत्रा
दिप्राप्त्यर्थमितरदेवाराधनेषु सक्ताः यद्वा मां त्यक्त्वा प्राकृतेषु देह
पुत्रकलत्रादिविषयेषु सक्ताः यद्वा मायया मूढाः कर्मभिर्निविष्टा
मीमांसकादयः वेदादिजीववन्मां सर्वेश्वरमपि कर्माराधकं कर्माधी
नं च मन्यमानाः मायया नराधमाः शास्त्रद्वारा मां ज्ञात्वापि दुर्जयमहे
णे नरदेवसामान्यबुद्ध्या महिमन्यावाः यद्वा मायया नराधमास्तिर्यक्
पश्वादिषु नेकास्तधमास्तयोनिषु चिरकालं भ्रममाणाः संतः केनचि

गी॰ टी॰ स॰

78

स्वकृतेन सहकृतेन यामहत्कृपया ब्राह्मणादिकुलजन्म प्राप्यापि कुतर्कजल्प
वितंडादिवादेषु सक्का व्यादिभ्रचात्यंताभिनिवेशेन पुनः पामरताभाजो
नैयायिकालंकारिकादयः नूनं देवो न हतोऽयं चाद्भुतकथास्तथामू
हितास्त एवन्मतज्ञाथाः पुरीषमिव विड्भुज इति वचनात् मायया पहृ
ताः पहृतज्ञानाः प्रकृतिरेव जगज्जन्मत्यादिकर्त्री ईश्वरस्तत्र च भोगदात्री
मोहप्रदा चेत्येवमज्ञयास्याभवनीश्वरेणाकिमित्येवं मायापहृतयाऽप
हृतं नष्टप्रायं मत्स्वरूपगुणासक्त्यादिविषयकं ज्ञानं येषां तेऽपहृतज्ञा
नाः सांख्या मायया आसुरं भावमाश्रिताः स्वाभाविकं सर्वेषां स्वप्रतिपा
द्यमैश्वर्यविग्रहनामरूपगुणशक्त्यादिकं मद्विभूतिरूपं जगच्चेदं स
र्वं मायिकमित्येवमासुरवन्मन्यंते न त्वासुरभावमापन्नाः युद्धा
इ॰ महेषात्मकृपालोकर्णां वणादिवन्मत्स्वदेवं परं मन्यमाः स्वतर्णामेते ना॰
षामज्ञरोज्ञरेणापिष्टनमाहृष्वमात्राहतेनोमां न भजंत्यभिप्रायः १५

यद्येवं तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायो इ॰ मूलनायती॰ वासुदेवं भगवंतमेव न
प्रपद्यंते सर्वे चिरसंचितदुरितप्रतिबंधादित्याह भगवान् ॥

मधुसूदनीटीका

ये दुष्कृतिनः दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः अतएव नरेष्वधमाः
धमाः इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृ
तमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वंतीत्यतो मूढाः इदमर्थसाधनमिदमनर्थसा म
धनमिति विवेकशून्याः सति प्रमाणे कुतो न विवेचंति यतो मायया
पहृतज्ञानाः शरीरेंद्रियसंघाततादात्म्यभ्रांतिरूपेण परिणतया मा
यया पूर्वोक्तया पहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा अ
तएव दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव चेत्यादिना ग्रंथेन वक्ष्यमा
णमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रिताः मत्प्राप्तियज्ञायोग्याः
ते नो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यंते न भजंते प्रह्लादो भीष्मनेषामित्यभिप्रायः
१५ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

मायासागरमुत्तर्तुं श्रीहरेः शरणं भजं पोतभूतं पारणं ये श्रितास्ते मो

त्वभागिनः १ साधनं कर्मयोगादि हरिभक्तिमपेक्ष्य तत् मद्भक्तैः सांगहरिभक्ति
स्तु निरपेक्षैकसाधनं २ हरिभक्तिं विना यज्ञसाधनं दुष्कृतं नरैः क्रियते तद्
ध्यानस्मात् हरिं सर्वात्मना श्रयेत् महापुण्यफलं ह्येतत् सभक्तो विश्वासश्चाव
गत् न हि हीनानां तन्नियं न पापिनो हरेर्गुणा लयं ४ मनस्त्वपापरिज्ञाना
न्मूढास्तु भोगलंपटाः नतः पापसमाचारा अप्रहृताः स्तुतनराधमाः ५
ततो मायापहृतज्ञानाः शाठ्येऽप्यनधिकारिणः ततस्तेप्यासुरं भावमापन्ना
पश्वादिभिः समाः ६ मामीश्वरं न जानीयुस्त्वपापोपहितशुद्धयः शरणं न
प्रपद्यंते देहाद्यध्यासमाश्रिताः ७ न तेऽधिकारिणः कृष्णचरणांबुजसे
वने न हि हीनानराकार्यपशुभ्यो ह्यधमाः खलाः ८ मायया छादितं ज्ञा
नं येषां विषयरागिणां हिंसादिभावनाक्रांतानां गोविंदं नाश्रयंति ते ९ १५

नीलकंठीटीका

ननु त्वां हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां तरंति इत्याशंक्याह न मामिति यतो दु
ष्कृतिनः अत एव दुष्कृतिनः अशुभाचारा मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अत
एव नराधमाः मां न प्रपद्यंते कुतो दुष्कृतिनः यतो मायया अपहृतं तिर
स्कृतं ज्ञानं प्रविष्टं सत् चिद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः एतेन मायया
आवरणशक्तिरुक्ता किंच आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं चि
त्ताभिप्रायं आत्मैव हि महयन् इत्यादिना श्रुतेन देहेंद्रियसंघात एव सम्य
क् संतर्पणीय इत्येवंविधं आश्रिताः एतेन मायाया विक्षेपशक्तिरुक्ता
तदेवं मायया स्वरूपानंदमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमाना
द्देहादिपुष्ट्यर्थं दुष्कृतं कुर्वंतीति न च मूढाः संतो नराधमाः मां न प्रप
द्यंते सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः १५ ॥

मायाहृतभावं प्रपंचयति ॥

आनंदीटीका

मायया प्रोक्तरूपया अपहृतात्मबोधा नराधमा आसुरं भावं सत्त्वरजसोर
भिभवात्केवलं तामसत्वमाश्रिताः अत एव दुष्कृतिनः प्रवृत्तिनिवृ
त्त्यादेरज्ञानाद् दुःखितकर्मचर्वाणाः मूढा अहंकारविमोहिता मां न
प्रपद्यंते मां परमेश्वरं न यान जानंति अत एव न मह्यं शरणीभवंति सर्व
मेतत्परीक्षापर्वाणि देवासुरसर्गे विस्तरयति

गी॰
टी॰
स॰

79

[illegible] ॥

रामकंठीटीका

नत्रकस्मात्सर्वेत्वांकश्चिन्नप्रपद्यन्तइत्याह ॥
मदितरेयेवाःस्वरंजन्मत्मोवक्रलेभावमज्ञासर्गमापन्ना अतएवमायया
यथोक्तस्वरूपयाऽविषयाऽपहृतज्ञानाआदिमपरमार्थबोधास्तनदुष्कृ
तिनःसंसारश्वभ्रपातपर्यवसायिज्ञानशून्यदुष्टक्रियावंतोनएवमू
ढाविवेकसोनराधमाः गुरुवेद्युमध्येतिकृष्टामांपरमात्मानंनप्रपद्यं
ते येतुमदिच्छावशादेवदेवसर्गभाजःसंतोमदनुग्रहेच्छाविभावित
विद्याशक्तिप्रबोधिताः कैवल्यप्राप्तिफलेक्रियायोगेणयुक्तामप्रबुद्धास्ते
१५ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननुकस्मात्त्वांसर्वःकश्चिन्नप्रपद्यतइत्यतआह ॥ नेत्यधिमध्येसत्या
धिकारिणोकार्येयेथमानिकृष्टास्तेमामेश्वरंनभजंते अथमत्वेहेतुः
मूढाविवेकशून्याः तत्रहेतुःदुष्कृतिनः पापेनसहतित्ययोगितः अ
तोमाययापहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्योपदेशजानमपिज्ञानंपरमार्थबोधो
येषांते अतएवदंभोदर्पोभिमानक्रोधादिनाबध्यमानआसुरंस्वभा
वमाश्रिताःसंतोनभजंते येतुनरोत्तमाः पुण्यकर्माणस्तेमांभजंते
१५ ॥

पंचोलीटीका

यदित्वांप्रपन्नापतंमायांतरंतितर्हिकस्मात्त्वामेवसर्वेनप्रपद्य
न्तइत्यत्राह नमामिति नराधमाःदुःकृतिनःपापकारिणःमूढा
माययापहृतज्ञानाआसुरंभावंहिंसात्मकसान्तनादिलक्षणमा
श्रिताःमांपरमेश्वरंनप्रपद्यंते १५

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननुकिमितिनसर्वएवभवंतंशरणीकृत्यैवप्रवर्तंते येनतेषां
सर्वेषामुक्तलक्षणमायापारप्राप्तिःस्यादित्यतआह नमामिति
दुष्कृतिनःआजन्मार्जितपापकर्मवकृष्टा अतएवमूढामोहेनाहृ
ताननराधमाः नरेषुधमाः क्षत्रियवैश्यवदिति यावत् मांनप्रपद्यंते

न मां शरणं कुर्वंति अतएव मायया ममैव मायया पहृतं ज्ञानं
एषास्त्वाचार्योपदिष्टेर्थे निश्चयो येषां ते तादृशाः संतः आसुरंभा
वं दैत्यसंबंधिनं स्वभावमाश्रिता भवंति अस्तु नाहि प्रबलतरे
प्रतिवीरं दृष्ट्वा पाताले निलीयंते यद्वा अस्मत्प्राणत्रातेतीत्यव
ताः प्राणरक्षणतत्परास्तेषामसंभावस्तं सर्वेषां बध्वादीनास्वा
त्मनश्च विच्छेदकोयं दुष्टमार्गः कथं हितः स्यादित्येवंरूपेणा
यासेन पलायनपरत्वमाश्रिता भवंतीत्यर्थः आगमे पापक
र्मार्जनेन मरणाद्यपराणस्यापि धर्म्यो युद्धान्निहतेः पापस्यैवो
त्पत्तेर्निरयगतिस्तेषां सनातनीतिभावः १५॥

मधुभाष्य

नमामिति दुष्कृतवान्मूढाः अतएव नराधमाः अपहृतज्ञा
नत्वाच्चमूढाः अतएवासुरंभावमाश्रिताः मत्त्ववत्यंते प्रह
तिं च निहंति चेत्यादिना अपहारोभिभवः उक्तं चेतदध्यात्म
योगे ज्ञानंस्वभावोजीवानां माययाचाभिभूयत इति असुर
भा असुराः तच्चोक्तं नारदीये ज्ञानप्रधाना देवास्त्व असुराः स्वर
ता असाविति एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः तच्चोक्तं गारु
डे मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यत इति बहूनां जन्म
नामंते ज्ञानवान्भवति तच्चोक्तं ब्राह्मे जन्मभिर्बहुभिर्ज्ञानवान
तो मां प्रतिपद्यत इति प्रकृत्यास्वभावे स्वभावः प्रकृतिश्चैव
संस्कारो वासनेति चेत्यभिधानात् यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुं उ
क्तं च नारदीये अंते ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनंततेति ब
हुस्वकां गतिं गच्छेमो तत्रैव किमात्मक इत्यादेः परिहार
संदर्भावमोत्तयमेषु अवतारे मत्स्यादिसो भक्तः ऊच च मुच्यत
इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्तेको विशेषस्त्वावान्येभ्य इत्यत आह १५॥

80

भाषानुवाद

तो फेरि सब मनुष्य तुमको काहे नहीं भजते है तो यह कहो
तो उत्तर सुनो कि मनुष्यो के मध्यमे जो अधम है तेई मेरी भ
जन नहीं करतेहै कारण यह कि वे लोग पाप परायण आमा
यासे अपहृतज्ञान अर्थात् शास्त्र या आचार्य के द्वारा ज्ञान होने
से भी मै उनको निरस्त कर्ताहूं और सोरहें अध्याय मे चौथी
स्लोक से कहेंगे जो आसुर भाव उस को प्राप्त होय मेरी भक्ति
नहीं करते है १५ ॥

दोहा

मिलत न पापी मूढ मोहि जो अधम नर होहि मायाहृतो ज्ञान
जिह असुरभावास्थित जोहि १५॥

8)

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ ॥

शंकरभाष्यं

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्वं ज्ञातुमिच्छति यः अर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्ववित् च हे भरतर्षभ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

केषां तर्हि त्वच्छरणता सुकरेति तत्राह ये पुनरिति ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायां तरन्ति नेत्याह चतुर्विधा इति आपन्नस्तन्निवृत्तिमिच्छतीति शेषः प्रार्थनावैचित्र्यादि तत्वविदिति आत्मज्ञानवानात्मतत्वसाक्षात्कारमात्रार्थी मुमुक्षुरित्यर्थः १६ ॥

स्वामिकृतटीका

सुकृतिनस्तु मां भजन्तीति च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनाः ते मां भजन्ति

ते च चतुर्विधाः आर्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यः तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं जिज्ञासुः आत्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानी च आत्मवित् [illegible] १६ ॥

पिशाचभाष्यं

चतुर्विधा भजन्ते मां चतुष्प्रकाराः भजन्ते मां सुकृतिनः अर्जुन आर्तो दुःखी ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुः अर्थार्थी ज्ञानी आत्मवित् भरतर्षभ १६ ॥

रामानुजभाष्यं

सुकृतिनः पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्तीत्यर्थः आर्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः

अर्थार्थी अग्रामे सर्वकामः तयोर्गुणभेदमात्रेणैश्वर्यविषय एवाधिकारः
जिज्ञासुः प्रकृतिविमुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः ज्ञानमस्य स्वरूपमिति जिज्ञासु
रित्युक्तं ज्ञानी यतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितं भगवच्छेष
तयैकरसात्मस्वरूपं चित्प्रकृतिवियुक्तं केवलात्मना पर्यवस्यन् भगवंतं प्रेप्सु
भगवंतमेव परमप्राप्यं मन्वानः १६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकाव्याख्यानं १६
एकोनविंशतावुक्तार्थः

परमार्थप्रपा टीका

अथ भजतां सुकृततारतम्येन चातुर्विध्यमाह चतुर्विधा इति पूर्वजन्म
निकृतसुकृतसमूहाः सुकृतिनो मां भजंति तदुक्तं अनेकजन्मसाहस्रै
स्तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति
अथो दुःखं चातुर्विध्यमाह तत्रार्त्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्य
पुंजस्तदा मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवोपासनेन संसरति ननु भगवतो
मोक्षैकदातृत्वप्रसिद्धात्क्षुद्रफलार्थं भजनमसंभावितमिति चेन्न ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति प्रतिज्ञातत्वात् श्रूयते च यः
दितनायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरंतिकं नीत एव तमाहरामि निर्ऋते रु
पस्थादस्पार्षमेनं शतशारदायेति भाष्यं हतायुरयं रुग्णः स्वत्सुमातृगजेन्द्रा
दिवरेन इहलोकाल्लोकांतरं नीतः स्ववंधुरादिम्रत्योरंतिकं यमसमीपं नी
तः गृहवालकादिः एवकारेण बुद्धिपूर्वकं नीतो न प्रमादेन तमपि प्राणे
न निर्ऋतेरुपस्थाद्यमसमीपतोपि आहरामि गृहवालकवद्बलात्का
रेण आनयामि अथ स एव नरः पिमरिष्यतीति चेत्तत्राह एनं मृत्योर्मोचितं पु
रुषं शतशारदाय शतवर्षपर्यंतं जीवनाय यद्वा प्राणन प्रदेनं तसंख्या
वाची अनंततया आस्पार्षं अभयकरेण स्पृशामि तथा जिज्ञासुरात्मस्वा
तेप्सुः तथा अर्थार्थी अर्थमिहामुत्र फलभोगमर्थयते स तथा ज्ञानी आत्मवि
त् तत्त्वात्मविदः ज्ञानकृतपुत्रत्वात्मनः भजनं जगत इति चेन्न यत्प्रसादा
दात्मतत्त्वोपकारः स कथं ज्ञाततेन विस्मर्यते तदुक्तं विस्मर्यते कृतवि
दा कथमार्तवंधोरित्यादि १६ ॥

वनमालीटीका

येनासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्वि
धाः सन्तो मां भजन्ते क्रमेण च कामनारहितेन मत्प्रसादात् मायां तरंतीत्याह
ये सुकृतिनः पूर्वोक्तेन ज्ञानमहत्त्वेन उपसंचया जनाः सफलजन्मानस्त एव
ते^v नाम ये मां भजंते सेवंते तत्रैको कामत्रयः सकामः आर्तो हि पराङ्गव्याध्यादि
पदार्थस्तत्स्त्रिहंतिमिच्छन् यथा जरासंधकारागारवर्तिराजन्ति च योषु
न सभायां वस्त्राकर्षणे द्रौपदी च यथा हस्ती ग्राहेण गजेंद्रस्य जिज्ञासुरात्मज्ञाना
र्थी मम स्वरूपं यथा मुचुकुंदो जनकः श्रुतदेव उद्धवस्य अर्थार्थी इहामुत्र भोगो व^v
२न पकरणेषु यथा सुग्रीवो विभीषणस्य परत्र यथा ध्रुवः एतेत्रयोपि भग ए^v
वद्भजनेन मायां तरंति तत्र जिज्ञासुरार्तो नोत्यन्तासक्तादेव मायां तरंति आ
र्तोर्थार्थी च जिज्ञासुस्तत्प्राप्त्यैव निविशेषः आर्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासु
त्वसंभवाज्जिज्ञासोश्चार्तत्वं ज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जि
ज्ञासुरुक्तः ज्ञानी च ज्ञानेभगवत्तत्वसाक्षात्कारेण नित्ययुक्तोय
थासनकादिर्नारदः प्रह्लादः शुकश्च शुद्धप्रेमयुक्तो यथा गोप्यादिर
क्षि^v क्रूरो युधिष्ठिरादिश्चकं सार्थ्योपालादयस्तु भयात् द्वेषाच्च भगवच्चिंता
पराश्रपि न भक्ताः अनुरक्तेरभावात् १५ ॥

ॐ सप्तमे वैजयंतीटीका

एवं ज्ञानेनान्येन भजनार्हाणामपि चतुर्विधतामाह चतुर्विधा
इति हे अर्जुन भरतर्षभ मेनेन त्वमपि सुकृती भवसीति सूचितम् सु
कृतिनः पुण्यकर्मवन्तः स्वपाण्डित्याज्जनाः अदेकशरणाः मत्कारणं
प्रपद्य मामेव भजन्ते सेवंते च न्यूनाधिकसुकृतत्वेन आर्तजिज्ञास्वर्थार्थि
ज्ञानिभेदाच्चतुर्विधाः सन्ति तत्रार्तः व्रह्यिवलयोत्पद्यमाने सर्वप्रति
ष्ठादिभ्रष्टः स न जनस्त्राणं मे कुर्गजेन्द्रादिः अर्थार्थी इहामुत्र
चाप्राप्तभोगैश्वर्यः स न जनस्तत्प्राप्तिकामो ध्रुवादिः जिज्ञासुः केव
लं प्रकृतिसंबंधरहितात्मज्ञाने कुः शौनकविदुरोद्धवादिः ज्ञानी प्र
नि^v पंचात्मकजगद्भिन्नाभिन्नं परब्रह्मस्वरूपं भगवंतं सर्वपरं सर्वकार
णं सर्वैश्वर्यं सर्वप्राप्यं मामेव मन्वानः प्रह्लादादिः येषु चतुर्विधेषु
मध्ये आद्यास्त्रयः सकामाः अत्यन्तनिष्कामः आत्मार्थिभ्यां सका

नः४

माभ्यांनिज्ञासोर्मेप्रहेतोर्ताभ्यांपरंव्याख्यानंपाटक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्वात्

गी॰ संगतिर्बोध्येत्यर्थः १६ ॥

टी॰ येत्वासुरभावरहिताःपुण्यकर्माणो **मधुसूदनीटीका** विवेकिनःतेपुण्यकर्मतारतम्येनचतुर्विधाःसंतो मांभजंतेक्रमेणचकामनारहिताश्चेन्मत्प्रसादात्मायांतरंती

सं॰ त्याह ॥ येसुकृतिनःपूर्वजन्मकृतपुण्यसंचयाजनाः सफलजन्मानस्तएवना

न्येतेमांभजंतेसेवंतेहेअर्जुनतेचत्रयःसकामापकोकामइत्येवंचतुर्वि

ˆआर्त्ता धाःकेतइत्याह आर्तःशत्रुव्याध्याद्यापदाग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन् यथा

मखभंगेनकुपितेइंद्रेवर्षतिव्रजवासीजनः यथावांजसंधकारागारव

र्तीराजनिचयः यूतसभायांवस्त्राकर्षणेद्रौपदीचग्राहग्रस्तोगजेंद्रश्चˆ

जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थीमुमुक्षुर्यथामुचुकुंदः यथावामैथिलोजनकः ˆवा

ˆप श्रुतदेवश्चनिवृत्तेमौसलेयथाचोद्धवः अर्थार्थीइहवापरत्रचयद्भोगोप

करणंतल्लिप्सुः तत्रेहयथासुग्रीवोविभीषणश्चयथाचोपमन्युः पर

त्रयथाध्रुवः एतेत्रयोपिभगवद्भजनेनमायांतरंति तत्रजिज्ञासुर्ज्ञानो

त्पत्त्यासाक्षादेवमायांतरति आर्तोर्थार्थीचजिज्ञासुत्वंप्राप्येतिविशेषः

आर्तस्यार्थार्थिनश्चजिज्ञासुत्वसंभवात् जिज्ञासोश्चार्तत्वज्ञानोपकर

णार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्येजिज्ञासुरुद्दिष्टः तदेतेत्रयःसकामाˆ ˆतत्त्व

व्याख्यातानिष्कामश्चतुर्थइदानीमुच्यते ज्ञानीच ज्ञानेन भगवत्साक्षात्

कारेणनित्ययुक्तोज्ञानीनीर्णमयोनिवृत्तसर्वकामः चकारोयस्यक

स्यापिनिष्कामप्रेमभक्तस्यज्ञानिन्यंतर्भावार्थः हेभरतर्षभतमपिजिज्ञा

सुर्वाज्ञानीवेतिकतमोहंभक्तइतिमार्गेकिहाइत्यर्थः तत्रनिष्कामभ

क्तोज्ञानीयथासनकादिः यथानारदोयथाप्रह्लादोयथापृथुःयथावा ˆगोपिकादिर्या

शुकःनिष्कामःशुद्धप्रेमभक्तोयथावाक्रूरयुधिष्ठिरादिःकंसादिस्तु

पालादयस्तुभक्ता॰स्वरूपसाधनभेदाः तथाभक्तानामपिभगवद्भक्ति ˆविधा

रसायनेस्माभिःसविशेषंप्रपंचितइतीहोपरम्यते १६ [illegible]

[illegible] ॥

ˆभयात्द्वेषात्तुसतंतं
भगवद्विंतापराअपि
नभक्ताभगवदनुरक्ते
रभावादुगवदनुरूपायाः
ˆरक्ते

सदानंदीटीका

येजनाःपुण्यकर्माणोमांपरात्मानमीश्वरं भजंतेतेमहात्मानःसंतिलो

केचतुर्विधाः १ आर्तोव्याध्यादिनाग्रस्तस्तन्निवृत्तीच्छयात्सुधीः याहय

83

तोयथाहनूमान्यथाचद्रुपदात्मजा १ जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थीजनकश्चोद्ध
वोयथा परत्रेहभोगार्थमर्थार्थीसाधनेच्छुकः ३ विभीषणस्तुग्री
वोयथाध्रुवश्चयथा सकामास्त्रयोप्येतेभगवद्भजनेनच ४ नरंति
मायांतत्रापिजिज्ञासुर्ज्ञानलाभतः द्वावेवजिज्ञासुस्तंत्राप्यज्ञानीत्वेमांत
रंगमी ५ आर्तस्यार्थार्थिनश्चापिजिज्ञासुत्वस्यसंभवात् जिज्ञासो
र्ज्ञानोपकरणार्थार्थितानाभवेत ६ अनंतयोर्द्वयोर्मध्येजिज्ञासु
र्हरिणेरितः निष्कामोभजनेज्ञानीविस्मृतत्वावबोधवान् ७ तोज्ञा
माधोयथाव्याससनकादिशुकादयः वेप्राकेवलनिष्कामोयथाक्रू
रोयुधिष्ठिरः ८ ॥ १६ ॥

नीलकंठीटीका

येतस्त्वपिदेहायासेमनोविक्षेपनिमित्तीत्यर्थस्तत्कृतमेवाचरंतिते
पिचतुर्विधाः नकेवलंसर्वेमदेककामाइत्याशयेनाह चतुर्वि
धाइति आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थी जिज्ञासुःस्वस्वात्मज्ञाना
र्थार्थी अर्थार्थीधनाद्यर्थी ज्ञानीचेतिचतुर्विधामांभजंते १६ ॥

येतस्यचोद्रेकाःशरणीभवंति तानह

आनंदीटीका

तहूकृतिनोदमदानयत्नास्वाध्यायतपःप्रभृतिषोभजंतेसात्विकंक
र्मजन्मस्तोः तर्पणार्थंप्राकृतवंतो ६ यचउवोणाः चतुर्विधाः
चतुस्त्रः आर्तेजिज्ञासामहपदेशात्तुशीलनतत्त्वावबोधरूपाः
विधाः ब्रह्मप्राप्तिसाधनप्रकाराः येषांईदृशाजनानांमांपरमेश्वरं
भजंतेउपासनाविषयीकुर्वंति तानेवगणयति आर्तःदुःखेनया
भिघातवेदनावान् १ जिज्ञासुःवेदनांतरंतदूपणामहेतुज्ञाना
यगुरुंसमेपेतः २ अर्थार्थी गुरुणोपदिष्टस्यार्थस्यज्ञःखोपण
महेतोःवस्तुनः अर्थीप्रेप्सुः सदुपदेशामनु शीलयन्नित्यर्थः
अर्थार्थिनायाः सदुपदेशानुशीलनंपर्यायः ३ ज्ञानीयवंक्रमेण
प्राप्तपरमात्मतोपश्चेतिचकारः समुच्चयेउः खेउयाभिघातवेदना
वत्वात्प्रभृतिसमुदितोपायोपेयत्वेपरमात्मावबोधप्राप्ताः सा
त्विकादैवभावभाजोमांपरमात्मत्वेनअपंतीत्यर्थः तदेवमार्त्ता
दीनांचतुर्णामपिप्रकाराणांब्रह्मप्राप्तिसामस्त्येनैवोपायत्वंतत्र

गी॰ टी॰ स॰

84

च्छलत्वेन दृष्टमार्तादिभेदस्वत्वेन तथाचोद्देशपर्वणि तहि द्विप्रणिपाते
नपरिप्रश्नेन सेवयेत्यत्रा[illegible]यमेवाभिप्रायः तथाहि लोके यथा वै
रोगार्त्तः स एव रोगोपशमोपायं वैद्यं पृच्छति वैद्योपदिष्टं रोगोपशम
नमर्थम् अनुशीलयन् अरोगः संभजते [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

रामकेलीटीका

अनुगृहीतत्वेसाम्यविषन्नगृहेकातीव्रतादितारनम्यास्मत्तविंधाः
प्रस्तुतविभागेन चतुष्प्रकाराजना मां भजन्ते मद्भक्ताभवन्त्यत एव
ते सुकृतिन स्तेषां चतुर्विधत्वं कथयति आर्तइत्यादिना तत्रार्त्तो मां
भजते योग्न्तुतरमदनग्रहमहोग्रपेनविशीर्यमाणः संसारमोह
नसत्तविहविभिक्षुत्सकललोकप्रसिद्धतत्तत्ताकारादिहृष्ली
पायसमाश्रयणेनमद्भक्तो भवति १ ततः क्रमेण वर्धमानसंवेग
रः संकोहं किमिदं देहेन्द्रियविषयादिमयमहामोहजालकय
मतो बंधनात्परिमुच्येयेतितत्वंज्ञातुमिच्छुर्नीनाशास्त्रशुश्रूषाश्र
वणादिभिर्युक्तमतिः संशयायनत्वपवमत्सपर्यायरोभवति २
अनपवनवजितास्त्वभिनिवेशप्रकर्षोदाविर्भवद्विवेकवासनालो
कविलीयमानविपर्ययप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वात्प्रथमानयथास्थि
तहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मां भजते यः शास्त्राभ्यासवशा
त्सत्वनिश्चयः सन्निदमेवपरमं फलं रम्यादेयनयात्मतत्वल
क्षणमर्थं वस्तुयत्नेनाभिकाङ्क्षयति ३ ततो ज्ञानी मां भजते यः
सकलविचिकित्साविच्छेदविशदमतिः स्वीकृतयथोक्ततात्तल
क्षणपरमोपायः सन्नयथाक्तस्वरूपमव्यवधानेन मामेवोपास्ते [illegible]
[illegible] ॥

लासिकी [illegible]टीका

तेचसुकृतनतारतम्येनचतुर्विधाइत्याह ॥ येपूर्वजन्मसुकृतपुण्याज
नास्तेमांभजंते येतुमांभजंतेतेसुकृतिनइतिवा तेचचत्वारः आर्तो
रोगाद्यभिभूतो मत्त्वभगेन ज्ञापिते ईश्वरजवासीजनोयथा सयदि
पूर्वकृतपुण्यस्तर्हिमांभजते अन्यथाक्षुद्रदेवताभजमानःसंसर
ति एवमग्रेऽपिद्रष्टव्यं जिज्ञासुरहैनलक्षणज्ञानार्थीमुमु
क्षुर्यथामुचुकुंदादि अर्थार्थी अत्रवापरत्रवाभोगसाधनभूत
धनलिप्सुर्यथाविभीषणध्रुवादिः ज्ञानीभगवत्तत्त्वसाक्षात्कारवा
न्यथानारदशुकादिः १६ ॥

पंचोलीटीका

येपुनःसुकृतिनोभजंतितेषांचातुर्विध्यमाह चतुर्विधेति हे
अर्जुनचपुनःचतुर्विधाःसुकृतिनोनरोत्तमाःमांभजंतिहेभर
तर्षभतान्निबोधजानीहिआर्तःअधिदैविकादिदुःखत्रयपरिप्लुत
जिज्ञासुःआत्मस्वरूपंज्ञातुमिच्छुःअर्थार्थीधनकामःज्ञानीवि
द्वांस्तत्त्ववित् १६

रसवीरसमिद्बोधिनी ॥

केपुनस्त्वांप्रपद्यंते ततोऽस्मात्गुरुमायायास्त्वाच्चोत्तीर्णाभवंती
तितानाह चतुर्विधाइति सुकृतिनःप्राग्जन्मार्जितपुण्यराशि
शालिनोजनामांभजंतेशरणंकुर्वंते तेच सुकृततारतम्या
च्चतुर्विधाः चातुर्विध्यमेवदर्शयति आर्तइत्यादिना आर्तःप्रा
कृतविप्रकाराभिभवेनातुरःजिज्ञासुःशुद्धतत्त्वोपायतत्त्वानवि
षयेच्छावान् अर्थार्थी उरुपार्थवसुप्रियाकांक्षी ज्ञानीप्राक्सा
वार्योपदिष्टेर्थेदृढनिश्चयवान् १६ ॥

मध्वभाष्य

१६ ॥

85

भाषाअनुवाद

तत्कर्मकारी मनुष्यही मेरी भजन करते हैं और वे भी आपके न्यून अधि वर्णते चारि प्रकार के हैं सोई कहते हैं कि हे अर्जुन जो पूर्व जन्म अवधि पुण्यवान हैं तेई हम को भजते हैं चारि प्रकार भक्तये हैं प्रथम आतर कहे रोगग्रस्त दूसरा जिज्ञासु कहे आत्मज्ञान की इच्छाहै जि से तीसरा अर्थार्थी अर्थात् लोक यापर लोक का भोग साधन अर्थीकांद्री चौथा ज्ञानी है पर ये चारो पूर्वपुण्य के प्रभाव होनेसे भजते हैं नहीं तो और और देवता कीभक्ति करि अपना काम निकारलेते पर वहकाम काम नहीं है १९ ॥

दोहा

चारविधि मोहि भजत जन हे पार्थ सुकृती सोय दुखी जिज्ञासु प्रयोजनी ज्ञानी भरत वर सोय १९॥

86

तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते प्रियोहि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः १७ ॥

शांकरभाष्यं

तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्ये ज्ञानीतत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभ
क्तिश्चान्यस्यभजनीयस्यादर्शनादतः सएकभक्तिर्विशिष्यते विशेष
माधिक्यमापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः प्रियोहि यस्मादहमात्मा ज्ञा
निनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हिलोकेआत्मा प्रियोभवति
इतितस्मात् ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियोभवतीत्यर्थः सचज्ञा
नीममवासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थंप्रियः १७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका:

चतुर्विधानांतेषांसुकृतिनो भगवद्भजनवतां तुल्यत्वमाशंक्याह
तेषामितितस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह प्रियोहीति नित्ययुक्तत्वं
भगवत्यात्मनिसदासमाहितत्वं तच्चेतत्त्वं असारेसंसारेभगवानेवसारः
सोहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यंतमभिन्नेभगवति भक्तिः
सेहविशिष्योस्येत्येकभक्तिः तस्याधिक्ये हेतुंविवृणोति प्रियोहीत्या
दिना भगवतोज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वं प्रसिद्धंप्रमाणयति प्र
सिद्धंहीति आत्मनोज्ञानिनंप्रति प्रियत्वेपिभगवतो वासुदेवस्यकथं
तं प्रति प्रियत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति अहंज्ञानिनो निरुपाधि
कप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेनचशेषहीनत्वादित्यर्थः ज्ञानि
नोपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति सचेति १७ ॥

तेषांचमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह ॥

स्वामिकृतटीका

तेषांमध्येज्ञानीविशिष्टः तत्रहेतवः नित्ययुक्तः सदामन्निष्ठः एकस्मि
न्नेवभक्तिर्यस्यतः ज्ञानिनोदेहाद्यभिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावा
त् नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तिश्चसंभवति नान्यस्य अतएवाहितस्याह
मत्यंतंप्रियः सचममतस्मादेतेनित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः
सउत्तमइत्यर्थः ।। १७

गी॰
टी॰
स॰

पैशाचभाष्यं

तेषांमध्येज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतेश्रेयान् प्रियोहिज्ञा
निनोत्यर्थं अतिशयेनअहंसचममप्रियः १७

87

रामानुजभाष्यं

तेषांज्ञानीविशिष्यते कुतः नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति च तस्यहिम
देकप्राप्यस्य मयायोगोनित्यः इतरेषांतुयावत्स्वाभिलषितप्राप्ति
मयायोगःतथाज्ञानिनोमय्येकस्मिन्नेवभक्तिः इतरेषांतुस्वाभिल
षितेतत्साधनत्वेनमयि च अतःसएवविशिष्यते किंच प्रियोही
ति अत्रात्यर्थशब्दोनभिधेयवचनः ज्ञानिनोहंयथाप्रि यात् प्रि
यस्तथामयासर्वज्ञेनसर्वशक्तिनाप्यभिधातुंनशक्यतइत्यर्थः प्रि
यत्वस्येयत्तारहितत्वात् यथाज्ञानिनामग्रेसरस्यप्रह्लादस्यसत्वास
क्तमतिःकृष्णेदश्यमानोमहोरगैः नविवेदात्मनोगात्रंतत्स्मृत्या
ह्लादसंस्थितइति सोपितथैवममप्रियः १७ ॥

8

अभिनवगुप्तकृतटीकाउपलब्धं १७

एकोनविंशा तातुकार्थः

परमार्थप्रपाटीका

तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्येज्ञानीतत्त्ववित् एकभक्त्याव्यभिचारि
ण्याभक्त्यायुक्तोविशिष्यतेविशेषंप्राप्नोतियावत् पर्यंतंजीवःसका
मोभवति तावत्पर्यंतंसिद्ध्यादिविघ्नाभावनहिएकभक्तिःनत्वज्ञानीत्य
[illegible]र्थः अथतस्यप्रेमातिशयमाहप्रियइति हीतिनिश्चयेनज्ञा
निनःपुरुषस्यअहमत्यंतंप्रियः निरतिशयप्रेमास्पदं श्रुतिरपि तदे
तत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मातथा
आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीतिस्पष्टार्थः अपरंसोपिममप्रियः
अवश्यात्मत्वात् [illegible] तस्यांतिनंनहिमहीतापद्
[illegible] १७ ॥

वनमालीटीका

निष्कामतयामय्यतिप्रेमयुक्ततयाचज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति

चतुर्विधानां मध्ये ज्ञानी मत्साक्षात्कारवान् नित्ययुक्तो मयि रागिणां विषये
ष्वितरेषां नराविद्यमसमाहितचित्तवृत्तिः एकभक्तिः सर्वेषां मत्तः अर्थी एवं
दुया कार्विचित्राक्षेह प्रवाहरूपेकाम्यत्वा मयि भक्तिर्यस्य सः यद्वैकस्मिन्नेवम
यि ताडशी भक्तिर्यस्य सः विशिष्यते नितिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः हि
न यस्मात्त्यक्तसमस्तैहिकपारत्रिकभोगानन्तर्यप्राणादिनोपाति प्रेमतया मयि
तैलधारावदव्यवच्छिन्नवृत्तिर्ममातिप्रियः अहमपि परमानंदतयाति
स्नेहतया न तस्य प्रियः प्रतियोगी नाभिधेयस्य परः ज्ञानी यथा मम ना
मयि प्रियोहं च तस्य प्रियस्तस्य मया सर्वं तेन वक्तुं न शक्यते नतथ्यमात्रस्य
ज्ञायामभावेन ज्ञानं मम सर्वं तस्यापि नास्तीत्यर्थः १७ ॥

उदारमेवैतमयंनीटीका

नत्वेतेषां चतुर्विधानां भक्तानां मध्ये कश्चिदपि विशेषोस्त्यथवा सर्वेऽपि
समाना भवंतीत्यपेक्षायां त्रिविधेभ्यो ज्ञानिनो वैशिष्ट्यमाह तेषां ज्ञा
दिः नीति तेषां मार्ग्राचतुर्विधानां मध्ये ज्ञानी जीवस्वरूपस्वरूपाश्रयादिया
थात्म्यज्ञानवान् विशिष्यते विशेषो भवति कस्मादेवं यतो नित्ययुक्तः
नित्यमेव सत्त्वस्थः सयोगप्राप्तो सर्वस्मिन्काले एव परमपुरुषेण मया
सह युक्तो योगवान् यथा भक्तादस्तरूक्तं परापरेणासत्वासक्तमतिः
कस्मिन्दर्शमानो महोरगैः नविवेदात्मनो गात्रं तन्नस्मृत्याह्लादसंस्थितः
इति श्रुतिस्तस्तः सर्वकालेषु मां स्मरतीति न तु सर्वकाले तत्प्राह्लादयं
श्रेष्ठतमः नदेवकृतो यत एकभक्तिः एकस्मिन्नेव सर्वेश्वरे मयि भक्ति
सेवा यस्य स तथा जिज्ञासुस्तु मां ज्ञातुमिच्छामेव करोतीति न तु जिज्ञास
या सर्वोत्तममेकं मां निश्चित्य सेवते ततो जिज्ञासोः सकाशाद्वयमसौ श्रेष्ठः
नदेवकृतो यस्मात् ज्ञानिनः स्वपरस्वरूपज्ञानवतो जनस्यात्यर्थमति
रतिप्रायं यथा स्यात्तथाहं सर्वेश्वरः प्रियः सर्वसंबंधावच्छिन्नेनात्मा
नीयादिभावेन साधनसाध्यादिरूपेणातिरातिशयसाम्यभूतत्वेन
सर्वशरीरकत्वेन चाहमेव प्रियः प्रेष्ठतमोऽभवामि अर्थार्थीनां यावद
र्थप्राप्तिस्तावमैदेवं स्मरतीति न त्वाप्यनन्तरं तत्कृचित्तमाविनस्यार्थवद
हमत्यर्थं प्रियो न भवाम्यतो ऽर्थार्थिनस्सकाशात् ज्ञानी श्रेष्ठ इत्यर्थः
हि यस्मादेवं तस्मादेव मम सर्वेश्वरस्यापि स च ज्ञानी सततं प्रियो भव

गी॰ टी॰ स॰

88

तीति चेत्तथापि तत्कामनासमय एव मम प्रिया भवंति न तु सततमित्यर्थः १७

मधुसूदनीटीका

चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियते पि सुकृततोधिको न निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् ॥

चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान् निवृत्तसर्वकामो विशिष्यते स र्वतो तिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभि न्ने सदा समाहितचेता विक्षेपकाभावात् अत एवैकभक्तिः एकस्मि न्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा तस्यानुरक्तिविषयांतराभावा त् हि यस्मात्प्रियो निरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यंतातिशयेन ज्ञानि नो हं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा चतस्मादत्यर्थं समप्रमेश्वरस्य प्रियः आ त्मातिशयेन प्रियो भवतीति प्रसिद्धमेव लोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः १७

[illegible] ॥

सदानंदीटीका

तेषां चतुर्विधानां च मध्ये तत्त्वविज्ज्ञमः निवृत्तसर्वकामत्वात्सुकृता धिक्यहेतुना प्रेमाधिक्यात्सर्वोत्कृष्टः सर्वतः श्रेष्ठो मम यतो भगवत्प्र त्यगभिन्नेभ्रांतिहानतः १ समाहितमना नित्यं विक्षेपाभावतो बुधः एकस्मिंश्चिद्घने शुद्धे भगवत्येव यस्य हि २ सदानुरक्तिरत्यंतापरप्रेमा स्पदत्वतः विषयांतरबाधाच्च नास्त्यन्यविषया रतिः ४ निरुपाधिप्रेमा स्पदत्वेन प्रियो स्य च ज्ञानिनः परमात्माहं प्रत्यगभिन्न आंतरः ५ ततो त्यर्थं स च ज्ञानी प्रियो भगवतो मम प्रियाह्यात्मास्ति सर्वस्य लोक वेदप्रसिद्धितः ६ ॥ १७ ॥

नीलकंठीटीका

किं सर्वेपि समा पते न सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणान्न इत्याह तेषा मिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तादयो हि कामि नः कामदृष्टौ न मज्जने युक्ता भवंति अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैक भावेन भजनं करोति तथाहि आर्तो रोगिणः स्वर्गभजंते जिज्ञासवः स रस्वतीं अर्थार्थिनः कुबेरादीनिति तेषां नानाकामार्थित्वेनानेकभक्तित्व दृष्टेन तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुः हि यतः ज्ञानिनो हम त्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात्

नदेनत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरंयदयमात्मेतिश्रुतेश्च सचज्ञानी
ममप्रियः भक्तानांज्ञलभत्वादितिभावः १७ ॥

तेदेवमार्तादीनांचतुर्णामपिविधानां समुदितानामेकपुरुषाश्रयनोहकृतित्वेन्तलेसत्यपिसर्वे
षामुपायानांपराकाष्ठाब्रह्मप्राप्तादय वहितमुपायेज्ञानप्राप्तिंमत्वाज्ञानिनमेवसर्वोत्कर्षं

आनंदीटीका

णस्तौति ॥ ज्ञानीपरमात्मबोधवान् ज्ञाननिष्ठांप्राप्तोनएवैकस्मिन्परमेश्वरेएवभक्तिः
संप्रेम ज्ञानेनतत्वार्तादिवृत्तित्राससाद्यस्य सनित्यमविच्छेदेनयुक्तः परमे
श्वरेएवसमाहितचित्तः तेषामार्तादीनांमध्याद्विशिष्यतेहियस्मादहं
ज्ञानिनोत्यर्थंप्रियः सर्वसंसारप्रपंचंपुत्रदारधनादिकंइंद्रियवर्गा
दिकंचपरिहृत्यमद्भक्तावेवपरत्वत्वात् अतएवंभूतोज्ञानीममप्रियः
[illegible]

रामकंदीटीका

इत्येत [illegible] चतुर्णांमध्येज्ञानिनःप्रकर्षं प्रतिपादयितुमाह ॥
तेषामार्तादीनांमध्येज्ञानीयथोक्तबोधवान्विशिष्यतेयतोसौसर्वतःस्थ
लात्स्थूलात्सूक्ष्मविनिवृत्तोपादेयप्रतिपत्तिः परामुपायकाष्ठामधिरूढ
नएववेदैकैकस्वभावएकस्मिन्नपिपरस्मिंस्तत्वेभक्तिमाननएवनि
त्ययुक्तः सर्वावस्थास्वविच्छिन्नसमाधानोयस्मात्तस्यैवविधज्ञानिनो
हमत्यर्थमखिलपदार्थसार्थपरिहारेणप्रियः प्रीतिकारणंसचापित
थैवममप्रियः इतिव्यतिरेकप्रतिपादनपरमेतत् [illegible]
[illegible] १७ ॥

नासिकी [illegible]टीका

तेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह ॥ तेषामार्तादीनांमध्येयथोक्तज्ञानवान्विशि
ष्यतेश्रेष्ठोभवति तत्रहेतवः नित्ययुक्तोनित्यंप्रतिगात्मनिसमाहितः त
थैकभक्तिरेकस्मिन्परमेश्वरेवभक्तिः रतिरासक्तिर्यस्यसः ज्ञानिनोदेहाद्यभि
मानाभावेनचित्तविक्षेपकाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तिश्चसंभवतिना
न्यस्य यतस्तस्यज्ञानिनोहंप्रत्यगभिन्नः परमात्मेश्वरोत्यर्थंप्रियोनिरुपा
[illegible] प्रेमास्पदं सचममेश्वरस्यप्रियः १७ ॥

पंचोलीटीका

तेषांचतुर्णांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्येज्ञानी
तत्ववित् नित्ययुक्तःसदामत्परःमय्येकभक्तिर्विशिष्यतेअधिकोभवा
ति हियस्मादहंज्ञानीनोआत्मानस्मादत्यर्थंप्रियःसचज्ञानीममात्मेति

रत्नावीरसमिद्धोपिनी ॥

एतेषांचतुर्णामपिमध्येज्ञानीश्रेष्ठःस्यात् तेषामिति तेषांचतुर्णा
मपिमध्येज्ञानीश्रेष्ठःस्यात् तेषामिति तेषांचतुर्णामध्येज्ञानीदृ
ढनिश्चयवान् नित्यंसर्वास्ववस्थासुयुक्तः स्वोचितकर्मणिप्रवृ
त्तिमान् एकभक्तिःएकस्मिन्मयीश्वरेभक्तिर्यस्यसः परमेश्वरए
वास्मिन्नपारेदुःखसागरेमत्कूलःकर्णधारइतिनिश्चयवानित्यर्थः
विशिष्यते आर्तादित्रयात्मकाणांहिविशिष्टोभवति हियतःज्ञानिनः
पूर्वोक्तलक्षणस्यदृढनिश्चयात्मकबुद्धिविशिष्टस्याहमत्यर्थंप्रियः
परमप्रेमास्पदमस्मि मत्प्रीणनार्थमेवेदंपोषोरेकर्मणिप्रवृत्तत्वादि
तिभावः सचज्ञानीममप्रियः परमप्रेमास्पदमस्ति दुःसाध्यमपि
कार्यं तस्यसाधयामीतिभावः ॥१७॥

मधुभाष्य

१७॥

भाषाअनुवाद

परंतु इनके मध्यमे ज्ञानी भक्त श्रेष्ठहै सोई कहते है कि ज्ञानी पुरुष नित्य युक्त अर्थात् सर्वदाही मेरेमें निष्ठ रहता है और केवल हमारा ही एक भक्त और ज्ञानी को शरीर आदिमे अहं बुद्धिका अभाव रहने से मनकी विक्षेप शक्तिके अभावसे नित्ययुक्तत्व उसकोहै और इस ज्ञानी को हम अत्यंत प्रिय है और वहभी हमको अति प्रिय है इन कारणों से ज्ञानी भक्त उत्तम है १७ ॥

दोहा

ज्ञानी तिनमें युक्त नित है एक भक्ति विशेष मेहौंज्ञानी कोप्रिय अतिप्रिय मोहि सोलेष १७॥

90

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं आस्थितः स हि
युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८ ॥

शांकरभाष्यं

न तर्हि आर्तादयस्त्रयो वासुदेवस्याप्रियाः न किं तर्हि उदारा इति उदारा
उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोपि मम प्रियाः एवेत्यर्थः नहि कश्चिन्मद्भक्तो ने
मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशे
षः तत् कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निः
श्चयः आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्
वासुदेवो नान्योस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं
ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषा
मप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते नन्विति नेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वम
ह त्र विवक्षितमित्याह नेत्य त्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोज
नमिति पृच्छति किं तर्हीति सर्वेषां भगवद्भक्तत्वाविशेषेपि ज्ञानि भि
त्वं तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति किं तत्र प्रमाण
मित्याशंक्य ईश्वरज्ञानमित्याह मे मतमिति ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतु
माह आस्थित इति सर्वपदस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह त्रयो
पीति ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवद्भक्तत्वेपि ज्ञानाभावापराधान्न
भगवत्प्रीतिविषयतेत्याशंक्याह नहीति कस्तर्हि ज्ञानवति सति
विशेषस्तत्राह ज्ञानी त्विति तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति क
स्मादित्यादिना सर्वमात्मानं प्रपश्यतोपि प्रपञ्चयातिनः तस्य तव क
थं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशंक्य आस्थित इत्येतद्व्याकरोति आरोढु
मिति आरोहे हेतुं सूचयति स च ज्ञानीति आरोढुं प्रवृत्तमेव स्फुट
यति मामेवेति १८ ॥

स्वामिकृतटीका

तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः किं संसरन्ति, नहि नहीत्याह ॥
उदारा इति सर्व एवैते उदाराः महान्तो मोक्षभाज एवेत्यर्थः ज्ञानी तु पुनरात्मै
ने

गी॰ टी॰ सं॰

91

वेनिमेमतंनिश्चयः हि यस्मात्सज्ञानीयुक्तात्मामदेकचित्तः सन्ननविद्यतेउ
त्तमायस्यास्तामनुत्तमांगतिंमामेवाश्रितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तम
न्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः [illegible] १८ ॥

पैशाचभाष्यं

उदाराउत्कृष्टाःसर्वएवैतेआर्तादयःज्ञानीतुआत्माअहमेवेत्यभिप्रायः
आश्रितःसंप्राप्तःसहिज्ञानीयुक्तएकाग्रचित्तःमामेवानुत्तमांगतिं १८

रामानुजभाष्यं

उदाराइति सर्वएवैतेमामेवोपासतइत्युदाराः वदान्यायेमत्तोयत्किं
चित्फलंतिहिममसर्वस्वदायिनः ज्ञानीत्वात्मैवमेमतः तदायत्तधार
णोहमितिमन्येकस्मादेवंयस्मादयंमायाविनात्मधारणासंभावनया
मामेवानुत्तमंप्राप्यमास्थितः अतस्तेनविनाममात्मधारणंनसंभ
वति ततोममात्माहिसः १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका[illegible] १८ एकोनविंशतावुक्तार्थः

नह्निकिमितरे नयस्त्वदुक्ताः संसार परमार्थप्रपाटीका न्नि नह्नि नह्नि इत्याह उदारा इति

आर्तादयस्त्रयोपिउदाराःमदर्पणपरास्ततोमोक्षभागिनएवभवंति ज्ञा
नीतुआत्मैवमत्स्वरूपएवेतिममतंसर्वविज्ञानांमूर्धिपदंदत्वामज्ञा
वमागतइत्यर्थः श्रुतिरपिएतत्पश्यन् यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइद
ंसर्वंभवतीतस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषां संभवतीति
भाष्यं यःब्रह्माहमस्मीत्येवंवेदसइदंसर्वंभवतिसर्वात्मकोभवती
त्यर्थः हीतिनिश्चयेनतस्यपुरुषस्यअभूत्यैअनैश्वर्यायपराभवनायदेवा
इंद्रादयोपिनईशतेसमर्थानभवंति अतःएषामिन्द्रादीनामपिसआ
त्मान्तर्यामित्वेनभवतिकोभवतीत्यर्थः एवंसयुक्तात्मापुरुषःमामेवअ
नुत्तमांगतिंआर्तिनिकगतिस्वरूपंआस्थितः आश्रितः १८ ॥

वनमालीटीका

किमार्तादयस्त्वनप्रियाइत्यतआह उदाराइतिएतेआर्तादयःसकामा

अपिमद्भक्ताः सर्वेऽप्युदारा एवोत्कृष्टा एव पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतरा
शित्वादन्यथा हि मामेव न भजेयुः रार्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च महिम
द्विस्पद्दृष्टदेवताभक्तस्यापि वैफल्यनुपलंभात् अतो ममप्रिया एवैतेन
हि स योग्या यो वस्तानवान् वाज्ञो वा कश्चित् अपि भक्तो ममाप्रियो भवति
किंतु यस्य यादृशी मतिरुदासीनस्य सर्वत्र समस्यापि मम तादृशी प्रीति
रिति स्वभावसिद्धमेतत् तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानं प्रियमहं
च प्रियो ज्ञानिनः प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रियो ममानं
तब्रह्माण्डादिसर्जनादिष्वासक्तस्यापि स एव निरतिशयप्रियः क्षणम
पि स्वक्रमणाकोन्यथा ममकृतज्ञता न स्यात् यथा हि यदेव विद्यया क
रोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यत्र तरवर्थस्य विवक्षित
त्वाद्विद्यादिकं विनापि कृतं कर्म वीर्यवत् भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी
भक्तो ममाप्रियस्तदन्ये यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोपि प्रिय इति प्रयोगव.
स्यैव प्रागुक्तात्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा
मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति ज्ञानी त्वात्मैवात्मवत्सममप्रिय
इति मतं सम्मतं हि यतः सयुक्तात्मा मय्येव समाहितचित्तः सन् मामेव सर्व
रंपरमानंदमूर्तिमनंतमात्मानमेवाक्तं गतिं गंतव्यं परमं फलमास्थितः प
रमफलत्वेन स्वीकृतवान् मद्भिन्नं किमपि फलं न मन्यत इत्यर्थः १८

उतमवैजयंतीटीका

ननु यद्यर्थार्थो ज्ञानी न न तव प्रियाः स्युरार्तादयो न स्युर्नहि तेषां त्रयाणां त
त्प्रियत्वाभावेऽगतिरपि न स्यादिति चेन्मैवमाशंकेथाः सर्वेपि मोक्ष
भाज इत्याह उदारा इति एते आर्तादयः सर्वेऽप्येव उदारा दातारो महान्तो
वा उदारो दातृमहतोरिति निर्देशात् मम मद्भक्तानां वाराधनार्थं स्वदेहाप
त्यादिपालनार्थं वा यथा किंचिद्द्रव्यादिकं मनो ग्राह्यपात्रे स्थानि निरंतर.
सर्वस्वं ममैव प्रयच्छंति स्वं न त्वाभिमानशून्यात्तेपि ममाप्रिया वालिप्रभ
नयो भवंतीत्यर्थः स्वस्यात्यर्थं ज्ञानी मे ममात्मैव प्राण एवेति मे मतं निश्च
यः यथा लोके प्राणाधीनं शरीरधारणं तथाहमपि तदधीनधारणोऽस्मि
एतल्लादस्याधीनो भूत्वास्तम्भेप्यहमाविर्भूतवानित्यर्थः यद्वा ज्ञानी मे
आत्मा मतः यथा लोके मनसैव प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्राप्नोति तेनाहं तथाच.

गी॰ टी॰ स॰

92

व्याकुलो भवति तथाहमपि यद्वा ज्ञानी मे आत्मा शरीरं यथा जीवः शरीरेण
हन्तस्तत्त्वरूपसाक्षात्कारं किं प्रकटयति तथाहमपि तस्मिंस्थितेन्वेव स्वैश्वर्या
दिकं प्रकटयामि नान्यथेत्यर्थः नन्वेवमेवकृतज्ञस्तस्य पदस्यामाह आस्थि
त इति हि यस्मात्स युक्तात्मा मयि युक्तमनाः मामेव तेरुणाव्याकुलो भूत्वा तृणम
पि धारयितुमसमर्थः नदेवकुन्तोऽनुत्तमानामनुत्तमायस्यासान
त्तमानां गतिं प्राप्यरूपं मामास्थितः निश्चयं कृत्वाश्रितवान् मदन्यद्न
मफलं न किंचिन्मन्यते यतस्तं विनाहमपि लवमात्रमपि स्थातुं न श
क्नोमि तस्मात्ममात्मैवेत्यर्थः केचित्तु ज्ञानी त्वात्मैव न मतो न्यः किं त्व
हमेव सः इति व्याख्यां कुर्वन्तु युक्तात्मा मामास्थितः इति विशेषणयो
वैयर्थ्यात् इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतामित्याद्युक्तविरोधा
च्च जीवेश्वरभेदकप्रतिपादकवाक्यसहस्राणां अज्ञो ह्येकोऽजुषमाणो
ऽनुशेते द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि
त्यादीनां व्याकोपाच्च नचाभेदवाक्यानां का गतिरिति वाच्यं परमेश्व
राज्जीवस्वरूपस्य पृथक्स्थित्यभावादभेदकथनमपि घटत एव यथा गं
गायां यमुनादीनामपृथक्स्थितत्वात् गंगात्वकथनमुपपन्नमेव यथा
च मनुष्यत्वाद्ब्राह्मणत्वक्षत्रियादीनामपृथक्स्थितत्वान्मनुष्यकथ
नमुक्तमेव तथा परमेश्वरस्तु सकाशात् जीवानामपृथक्स्वरूपस्थितिम
त्त्वनिकत्वात्तदभेदकथनमुपपन्नमेव स्यात् न तु ज्ञानानां केवलाभेदोऽपि
नानयोर्भेदस्तु तस्य ज्ञानानान्तर्हिता भेद एव स्वरूपस्यादित्यर्थः १८

तत्किमार्तादयस्तव न प्रियाः न **मधुसूदनीटीका** इत्यर्थमिति विशेषणादित्याह ॥

यतेप्यार्तादयः सकामा अपि मद्भक्ताः सर्वे त्रयोऽप्युदारा एवोत्कृष्टा ए
व पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतराशित्वात् अन्यथा हि मां न भजेयुरेव आ
र्तस्यापि जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्भजनस्य स्वदाद्देवतान्तरभक्तस्यापि व फलम
पलम्भात् अतो मम प्रिया एवैते नहि ज्ञानवान् यो वा कश्चिदपि भक्तो
ममाप्रियो भवति किन्तु यस्य यादृशी मयि प्रीतिः ममापि तत्र तादृशी प्रीति
रिति स्वभावसिद्धमेतत् तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियम
हमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिवि
षयः अतः सोऽपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः अन्यथा हि

ममकृतेनतज्ज्ञानस्यानतिकृतत्वाच्चास्यात् अतएवात्यर्थमिति विशेषणम्
पात्रप्राक् यथा हि यदेव विषयीकरोति अहं योपासितं तदेव वीर्यव
त्तरं भवतीत्यत्र न तस्यैव विवक्षितत्वात् विषयादिव्यतिरेकेणाकृत
मपि कर्मवीर्यवत्तरं भवत्येव तथा सर्वं ज्ञानी भक्तो मम प्रिय इत्युक्ते यो
ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय इति पर्यवस्यत्येवातोऽत्यर्थमिति
विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहमिति अतो ममात्मैवेतज्ज्ञानवान् ज्ञानी आत्मैवेत मम नाभि
न्नः किंत्वहमेवास्मीति मम मतं निश्चयः तथा हि सकामभेददर्शि
त्वेनापेक्षया निष्कामत्वभेददर्शित्वविशेषयुक्तत्वार्थः हि यस्मा
त् स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् भगवन्तमनन्त
मानन्दघनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमफ
लमास्थितः अङ्गीकृतवान् तत्तमाद्भिन्नां किमपि फलं समन्यत इत्य
र्थः १८ [पुलादेवंतस्मात्] ॥

सदानंदीटीका

एते आर्तादयः सर्वे सकामा अपि मे प्रियाः पूर्वजन्मार्जितानेकपुण्य
पुण्यानयोत्तमाः १ अन्यथा न भजेयुर्मां सर्वपुण्यफलावधिं हृद्दे
वाभ्मनंतोऽपि दृष्ट्यैनेव हि तौ जनाः २ आर्तादयस्त्रयो ये ते मम भक्ता
मम प्रियाः तथैतेषामपि मे भक्तः कश्चिदप्रियो मम ३ किंतु यस्य
मयि प्रीतिर्या हृष्टा मे पिनाहृणी प्रीतिरस्तीति स्वाभाव्यात्त्रयस्तेन ये
त्रयो मम ४ भक्तास्तेषां त्रयाणां च काम्यमानमपि प्रियं प्रियोऽहम्
पि तस्माद्यो ज्ञानी तस्य तु सर्वतः ५ अहमेव प्रियोऽत्यन्तप्रेमास्पदतमो
ऽतः अतः सोऽपि ममात्यन्तप्रेमास्पदतया प्रियः ६ अन्यथा मे कृत
ज्ञत्वेन स्यान्स्याच्च कृतघ्नता अतो मामात्मभावेन ज्ञानवान्स्वानुभू
तितः ७ साक्षात्कृत्य स्थितो नित्यचिदानन्दैकमात्मनि स आत्मैवे
वनमाद्भिन्नः किंत्वहं सर्वथैव सः ८ यतः समाहितमना मयि ज्ञा
नी निरन्तरं भगवन्तमनन्तमामानन्दघनमद्वयं ९ आत्मानं पर
मोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यमादरात् फलत्वीकृतवान्नैव मद्भिन्नं मन्य
ते फलम् १० ॥ १८ ॥

गी० टी० स०

९३

नीलकंठीटीका

उदाराइति सर्वएवैतेउदाराउत्कृष्टएव ज्ञानीतुममआत्मैवेतिममतंनि श्चितं हियतःसयुक्तात्मा अहमेवभगवान्वासुदेवइत्यभेदेनमयि समाहितचित्तोमामेवअनुत्तमांश्रेष्ठांगतिमास्थितःनतुमत्तोन्यदा रोग्यादिकंकामयतेमय्यात्मबुद्धिंकरोति किंतर्हिमत्स्वरूपमेवसंभ जतइत्यर्थः १८ ॥

आनंदटीका

तवसर्वेश्वरस्यसर्वेषुसमस्यकथं ज्ञानवानेवप्रियोनार्तादय इत्याह ॥

एतेसर्वएवार्तादयः उदाराः उत्कृष्टाः परमात्मापरमेश्वरः अर्थ्यतेप्रा र्थ्यतेएभिःपुमर्थैरितिव्युत्पत्त्या सर्वएवममप्रियाः तथापिज्ञानिनः प्रियत्वविशेषमित्याह तुशब्दः एभ्योविशेषाज्ज्ञानीममात्मैवमतः मत्स्वरूपंपरमः इदंहितच्छब्दः पुत्रात्प्रियोभवतिआत्मनेएवशब्दः प्रियइतिश्रुतिः तीर्नितरार्तादीनांतानप्राप्यापायोपाधिकंप्रियत्वं ज्ञा निनितुममात्मभूतत्वात्साक्षादेवप्रियत्वं ज्ञानिनःस्वाभिन्नात्मत्वेयुक्ति माह हियस्माज्ज्ञानेनयुक्तात्मा ज्ञानेनयुक्तःसंयमेनपरमात्मनिसंयो जितआत्मायेनसः ममैवानुत्तमांगतिंस्वरूपमभेदमास्थितः [illegible] ॥

रामकंठीटीका

ननुज्ञानिनएवप्रकृष्टत्वेसत्या नीदयःकिंबहिष्कृताएवेत्यत्रा ह ॥ तत्रार्तादयोयद्यप्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वेनान्योन्यभिन्नरूपास्तथा पिभक्तिमूर्तीकृतोदययापरयैकयामहत्त्वाधिष्ठिताःसन्तःसर्व एवोदाराउदारचेतसः औदार्यलक्षणेनैकगुणेनयुक्ताः किंत्वार्ता स्तावत्तार्थार्थिनादयस्तथैवंतेनैतद्व्यतिरिक्तार्थालंबिनोतान वान्तराहमित्यभेदेनमत्स्वरूपैकालंबनइत्यात्मैवासौममाभि प्रेतः एतदेवप्रकटयति यस्मात्सज्ञानीममैवनान्यस्यव्यतिरिक्त वस्तुनस्तस्मात्तूत्तमांनिरतिशयांगतिंप्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षणं ध्यानमास्थितः समाश्रितः [illegible] १८ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननु ज्ञानिन एव प्रकृष्टत्वे सति आर्त्तादयः किं वहिष्कृता एवेत्यत्राह ॥
एते सर्वे आर्त्तादयस्त्रय उदारा उत्कृष्टा मोक्षभागिन एव यतोन्येह्न
यणा तु दुःख्य आर्त्तिनिवारणमर्थादिकं च तत्तल्लयणागिपादोदरणीरस
तेभ्योधिकतरं वा सम्पन्नेभ्यो मार्गयन्ते एतत्तु उदारा अपि ज्ञानी त्वे
दयात्तदन्तःसत्वायतस्तेषां नावत्यपि भेदोस्ति भगवत इदमहं
मभिलषामीति भेदस्य स्फुटप्रतिभासनात् तद्व्यतिरेके ज्ञानी
तु तन्मां मिवाभेदेनालंभत इति ततो मदभिन्न एव स इति मे स्थि
रमतं निश्चयः हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा युक्तो मदभिन्न आत्मा
स्वस्वभावो यस्य स मामेवेश्वरं नत्वन्यत्फलमनुत्तमां गतिं गन्तव्यं प
रमं फलमाश्रित आश्रितवान् मद्भिन्नमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः
१८ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानिनो भगवत्प्रियत्वप्रतिपादनेन इतरेषां त्रयाणां तदप्रियत्वं प्रा
प्तं निराकरोति उदारा इति एते सर्वे त्रयोप्युदारा उत्कृष्टाः मे म
म प्रियाः एव न हि कश्चिन्मद्भक्तो ममाप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं
मम प्रियो भवतीति विशेषः ज्ञानी तु आत्मैव नान्यो न मे इति मे म
तं निश्चयः हि यस्मात्स ज्ञानी आस्थितः आरूढः अहमेव भगवान्
वासुदेवो नान्योस्तीत्येवं युक्तात्मा समाहितचेताः सन् मामेव परं ब्र
ह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः १८

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु यदि ज्ञान्येव त्वत्प्रियस्तदितरे तवाप्रियत्वेन किं मय्य एव मज्जं
तीति रेत्याहोदाराः सर्व एवैत इति एते सर्व एवार्त्तादय उदारा भ
क्तिलक्षणोदार्यरूपेणैकेनैव गुणेन युक्ताः कोर्थः यद्यप्युत्तरो
त्तरं विशिष्टत्वेन विभिन्नलक्षणा एते तथापि भक्तिलक्षणेनैके
नैव गुणेन सर्व एव तरंतीति महद्वनाभिप्रायः परं तु ज्ञानी ममा
त्मैव मतः मदभिप्रायानुरूपचेष्टत्वात् हि यतः स ज्ञानी युक्तात्मा

94

युक्तः स्वोचितकर्मसि समाहितः सज्जीकृतो वात्मा चित्तं यस्य ये
नवा मत्ताहृपाः मामेव गतिं प्रत्यर्थे द्वितीयाममेवेति पाठांत
रंवा मत्संबंधिनीमेव गतिं पद्धतिमास्थितः येनैव मार्गेण तु
व्रजामि तेनैव सोपि व्रजतीति भावः द्विविधाता यैव द्दिम मा
वतारगः प्रसिद्धाः इति तेनापितप वद्वन्यंते इति तात्पर्यं कीट
यीगतिं सर्वमार्गमध्ये श्रेष्ठामित्यर्थः १८॥

मधुभाष्य

१८॥

भाषानुवाद

तो ख्यावाकी तीनि प्रकारके भक्त संसार गतिको प्राप्त होतेहे ऐसे शंका को वारंवार निषेधकरि कहतेहे कि नही नही भक्तभी उदार कहे महान हे अर्थात् मोक्षपावने के योग्यहे परंतु मेरी इह अभिप्राय कि ज्ञानी भक्त मेराही स्वरूप है जिस हेतु वह मदेक चित्तहे इससे सर्वोत्तम गतिरूप हमको ही आश्रय करके औरकोई फल की इच्छा नही रखता है १८

दोहा

है सो सभी उदार यह ज्ञानी मोर स्वरूप युक्तहृदयस्थितमोहि
मे सो लहे गति अनूप १८॥

95

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः १९ ॥

शांकरभाष्यं

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणां अंते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्विति ह्युक्तम् १९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तं श्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति ज्ञानीति ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तदन्तानामनन्तानां जन्मनामिति यावत् ज्ञानवत्त्वे प्राप्ते तस्यापि जन्मसंभवितमित्याशंक्याह प्राप्तेति ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमिति यथोक्तज्ञानस्य महतस्तस्य दुर्लभत्वं सूचयति य एवमिति महतः सर्वोत्कृष्टमात्मत्वेन विजानतस्येति महात्मत्वे फलितं हेतुमाह अत इति तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति मनुष्याणामिति १९ ॥

एवंभूतो भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह ॥

स्वामिकृतटीका

बहूनां जन्मनां यत्किंचित्पुण्योपचयेनान्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान् सन् सर्वमिदं चराचरं वासुदेव एवेति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः [illegible] भूताः [illegible] देवताः सर्वे [illegible] १९ ॥

पैशाचभाष्यं

बहूनां जन्मनामन्ते अवसाने ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति प्रतिपद्यमानः स च महात्मा दुर्लभः १९ ॥

गी॰
टी॰
स॰

96

रामानुजभाष्यं

बहूनामिति नाल्पसंख्यानां पुण्यजन्मनां फलमिदं यन्मच्छेषतैकरसा
त्मयाथात्म्यज्ञानमेवं कं मत्प्रदर्शने अपितु बहूनां पुण्यजन्मनामवसाने
वासुदेवशेषतैकरसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च सचायमसंख्येयैः
कल्याणगुणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्रा
पकं चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम सर्वमिति मां यो प्रपद्यते मामुपा
स्ते स महात्मा महामना दुर्लभतरो लोके वासुदेवः सर्वमित्यस्यायमेवा
र्थः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां
गतिमिति प्रक्रमात् ज्ञानवांश्चायमुक्तलक्षण एव अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानि
त्वात् भूमिरापइत्यारभ्य जीवभूतामितीत्यचेतनचेतनप्रकृतिद्वयस्य
परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता अहं कृत्स्नस्य जगतः इत्यारभ्य ये चैव सा
त्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते म
यि इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूप
स्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तं
अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

येऽत्र मां भजन्ते ते सुकृतिनः ते च चत्वारः सर्वे चैते उदाराः यतोऽन्ये क्षुद्रपूर
तुष्टयः आर्त्तिनिवारणमर्थादि च तत्स्वल्पफलाभिप्रायेदत्वादीश्वरात्तेभ्योऽपि
कतरं वा आत्मनस्तेभ्यो मार्गयन्ते ज्ञानी पुनस्तु यतोऽनन्यमनस्त्वात्तत एषां ना
वस्थापि भेदोऽस्ति भगवत इदमहमभिलषामीति भेदस्फुटप्रतिभासत्वा
त् ज्ञानी तु मामेव भेदतया लभते इति ततोऽहमभिन्न एवास्य चाहमेव
प्रियोऽनन्तफले अत एव स वासुदेवः सर्वमित्येवं दृढप्रतिपत्तिपवित्रीकृ
तहृदयः १९ ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवंभूतो भक्तो दुर्लभ इत्याह बहूनामिति बहूनां शुभाचारवतां जन्म
नामन्ते चरमजन्मनि वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सर्वात्मकदृष्ट्या मां
प्रपद्यते भजति स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः स च दुर्लभः अयमर्थः
वासयत्याच्छादयति मायया विश्वमिति वासुः तथा स्वप्रकाशेन देव्य

मीतिदेवस्तथाविधः सुज्ञात्मा स एव सर्वमिति ज्ञानवान् तदुक्तं
ग्रहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एव
वान्यथा भवेदिति तदेवं कामिनोऽपि संतः कामप्राप्तये परमेश्वर
मेव ये भजंति ते कामान् प्राप्य पानैर्मुच्यंत इत्युक्तं प्रथमतादितप
नाहु १९ ॥

वनमालीटीका

नाहमेवं ज्ञानी दुर्लभ इत्याह बहूनां जन्मनां किंचित् किंचित्पुण्यो
पचयहेतूनामंते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेवः
सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां निरुपाधिप्रेमणा प्रपद्यते स महात्मा म
हाशयो नितरां ज्ञाविजनयाजीवन्मुक्तः दुर्लभो मनुष्याणां सहस्रे
ष्वपि दुःखेनापि लब्धुमशक्यः सर्वव्यापकत्वात्सर्वं समाप्नोषि ततो
मा॰ सि सर्व इति वचनात् वासुदेवं सर्वं सर्वस्याहं प्रभव इति निमित्तानो
पादानत्वात् ब्राह्मणोऽस्मि त्वमिति वद्वासुदेवज्ञानत्वाद्वा
सर्वं वासुदेवः यान्यामासि येन हि देवानीति धात्वर्थानंतरं लेपा
नपाह्नमयोगवद्वा वासुदेवाधीनत्वात्सर्वं वासुदेवः यद्वा वासुदे
व एव सर्वफलप्रापकः अंतर्यामितया सोऽनुष्ठानकारयितेंद्रिया
दिप्रेरकः स्वहृत् स्वामी होता नदीपयत् किं चित्र इन्नतो ये गोवर्त्त
त्सर्वं सर्वस्वं वासुदेव इति धियामां यः प्रपद्यते स दुर्लभ इत्यर्थः १९

जनमवैजयंतीटीका

ननु पद्यार्तादिभ्यो ज्ञानिनो वैशिष्ट्यः स्यान्नहि ते पितृयोज्ञानोपलब्धे
धां॰ यत्नं कुर्वतो नाकुर्वन्तीत्यपेक्षामेवंभूतोऽमन्यपन्ना ज्ञानी तेनेक उपपु
ञ्जैर्जन्मभिर्भवति नाल्पैरिति वदं लस्यातिदुर्लभत्वमाह बहूनामि
ति बहूनामपरिमितकोटीनां जन्मनां श्रीमत्कुचिस्रोत्रियस्त्वधर्मोचा
रति शुभेच्छादिजनवरमलेषु जनतानामन्ते तत्र तत्र जन्मनि बहूनां ना
विधान् विषयान्स्वतः पुनर्भुक्त्वानेकानि शास्त्राणि च भूयो भूयो वि
चार्य वारं वारं सवर्णाश्रमोचितानानेकान्धर्मानाचरित्वा मदाराधने
नैव प्राकृतविषयवासनारहितान्तःकरणं कृत्वानंदेतेन देवमाने

गी॰
टी॰
स॰

97

चरमेजन्मनिभूमिरापोनलोवायुरितिद्वाभ्यांपरापराभिधानेचेतनाचे
तनरूपंप्रकृतिद्वयंममैवतत्स्वरूपाश्रितंप्रवृत्तिमदेकस्यैवाधीनाइ
त्युक्त्वाएतद्योनीनीत्यनेनमत्प्रकृतिद्वयस्यसर्वभूतयोनित्वंचोक्त्वा अहं
कृत्स्नस्यजगतः प्रभवःप्रलयस्तथेत्याद्यैर्येचैवसात्विकाभावाइत्यन्तैः
सार्द्धषड्भिःश्लोकैःममसर्वस्यप्रकृतिद्वयात्मकाखिलजगत्कार
णत्वंसर्वात्मत्वंचकार्यकारणरूपेणावस्थितंचेतनाचेतनरूपंस
र्वंजगन्माहिभूतिरूपंमदात्मकंमदधीनस्थितिप्रवृत्तिकंमदपृथक
सिद्धंमत्सत्ताधीनसत्ताकंचेत्युक्तप्रकारेणसर्वंकारणावस्थंका
र्यावस्थंचमत्प्रकृत्याद्यणुपर्यन्तंब्रह्मादिस्थावरान्तंवाचेतनाचेतन
रूपंदृश्यादृश्यंवस्तुमात्रंसकलंवासुदेवः तत्रचेतनाचेतनव
स्तुष्वन्तर्यामित्वेनतत्तन्नियन्तृत्वेनच[illegible]नतत्त्वेन
पितृत्वेनतत्तच्छुभाशुभकर्मकारयितृत्वेनतत्तत्साक्षित्वेनतत्त
दधिष्ठानत्वेनतत्तद्व्यापकत्वेनतत्तदभिन्ननिमित्तोपादानरूपका
रणत्वेनचवसतीतिनिवासः सचासौदेवश्चवसुदेवः वसुदेवएवा
वासुदेवःस्वार्थेऽण् यद्वावसन्तिसर्वाणिभूतान्यस्मिन्नितिनिवसः
सचासौदेवश्चवसुदेवः सएववसुः यद्वावसुदेवस्यापत्यंवासुदेवः
यद्वावसुषुसृष्टासुदीव्यतिक्रीडतिभगवत्यिन्द्रत्वाभिमानेनविजि
गीषतिवाद्योततेवास्तूयतेवातैःसहमोदतेवेत्यादिनिरु
क्त्यावसुदेवोनन्दसूनुस्तस्यापत्यंवासुदेवः इत्येवंविधप्रकारकं
स्वाभाविकासंख्येयकल्याणगुणगणरत्नाकरोऽ
नन्ताचिन्त्यशक्तिकःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनेकधर्माश्रयोऽहमेवाभिन्न
स्वरूपः सविशेषोवासुदेवपदवाच्योऽहं श्रीकृष्णः एवेतीत्थंप्रका
रकंसर्वात्मकंसर्वव्यापकंभूमविषयकामपरिच्छिन्नंसत्संप्रदाय
प्राप्तंज्ञानंविद्यतेयस्यसएवज्ञानवान्भवतिसएवचमांसर्वात्मरू
पंपरमपुरुषार्थरूपंपुरुषोत्तमंप्रपद्यतेउपास्तेनान्यआनादयस्तेषामेव
मद्भक्तानांज्ञानाभावात् एवंभूतः सज्ञानवान्महात्माप्रल्हादसदृशो
ऽत्युदारमनाःसुदुर्लभःकोटिष्वपिनिरतिशयेनदुर्लभःप्राप्यएवेत्यर्थः
१९

मधुसूदनीटीका ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥

बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयहेतूनामंते चरमे जन्मनि सर्व
सत्कर्मविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्मां निरुपाधिप्रेमा
स्पदं प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च
वासुदेव इति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मय्येव पर्यवसायित्वात् अतः स एवं
ज्ञानपूर्वकमद्भक्तिमान्महात्मा स्वेन सुदुर्लभः कल्याणाज्जीवन्मुक्तः
सर्वोत्कृष्टो न तत्समोऽन्योस्त्य[illegible]धिकस्तु नास्त्येव अतः स दुर्लभः
मनुष्याणां सहस्रेष्वितिवद्विनापि लब्धुमशक्यः अतः स निरतिशय
मत्प्रीतिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थः १९ तदेवमा[illegible]तादिभक्तत्रयापे
क्षया ज्ञानिनो मद्भक्तस्योत्कर्षः तेषां ज्ञाने निष्पन्नैकभक्तिविशिष्ट
तरत्वादन्यत्रयस्य ज्ञानिनो व्याख्यातः अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेपि
देवतांतरभक्तापेक्षया आर्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्षः उदाराः स
र्व एवैत इत्यत्र अज्ञानिनो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति
समानेप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ता भूमिकाक्रमेण सर्वो
त्कृष्टमोक्षाख्यं फलं लभंते क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुनः पुनः
संसरणरूपं फलं अतएव सर्वेप्यज्ञानिनः सर्वोर्थार्थिनस्मामेव प्र
पन्नाः समानायासेन सर्वोत्कृष्टमोक्षाख्यं फलं लभंतामित्यभिप्रा
यः परमकारुणिकस्य भगवतः तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगव
द्भजनमपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेष एवासा
धारणो हेतुरित्याह ॥

सदानन्दीटीका

पुण्योपचयहेतूनां बहूनां जन्मनामंततः पुण्यपुंजविपाके तु चरमे ज
न्मनि स्वयं १ वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्स तदार्थीः परप्रेमास्पदं
मां च सर्वदानन्यमानसः २ सर्वप्रेमास्पदत्वेन भजते मद्रूपश्च सन्
अतः स एवं मज्ज्ञानपूर्वकप्रेमवानपि ३ महात्मा स्वेन सुदुर्लभोनर्मना
ब्रह्मात्मनत्वहक् सर्वोत्कृष्टो न तत्तुल्योऽधिको वान्यो न कश्चन ४
मनुष्याणां सहस्रेष्विति वा पि समाप्यकैः अशक्योपलब्धुमेतस्मा
न्ममातीव प्रियो मतः ५ ॥ १९ ॥

गी॰
टी॰
स॰

नीलकंठीटीका

किंच वासुदेवःसर्वमितिज्ञानवान्योबहूनांजन्मनामंतेचरमजन्मनि
मांप्रपद्यतेसम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति समहात्मात्रसभूतःसुदु
र्लभइतियोजना १९ ॥

आनंदटीका

अथपरांज्ञानकाष्ठामनवाप्योपायं तत्प्रयत्नेपवमततत्त्वज्ञस्यकावस्थेत्याशं
क्याह ॥ प्राप्यपुण्यकृतांल्लोकानित्यादिप्रागुक्तयोगसिद्धिनयत्नाभ्यासात् अतीत
जन्मसुवासनानवच्छेदात् बहूनांजन्मनामंतेउत्तरोत्तरंसत्त्वशुद्धिसंप
त्त्यावासुदेवःसर्वमितिज्ञानवान्वसंत्यस्मिन्नधिष्ठानेसर्वाणिभू
98 तानिवसतिचांतर्यामित्वेनसर्वेषुभूतेष्वितिवासुदेवः दिवुक्रीडावि
जिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्वित्यतोद्युत्य
त्याक्रीडनादिमदर्थकः वसुश्चासौदेवः वासुदेवःसर्वकार्यकारणा
दिप्रपंचतयास्थितइतिपरमांज्ञानकाष्ठांप्राप्तःमांप्रपद्यतेमय्येवायु
ष्यमाप्नोति यस्त्वेवंमांप्रपन्नःसमहात्मा ब्रह्मीभावेनमहत्त्वंप्राप्त
आत्मायस्येदृशःसुदुर्लभः तज्जन्मयोगानुष्ठाने तद्विपाकानुगुणा
नामेवाभिव्यक्तिर्वासनानांजातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंत
र्यंस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादिति अस्यार्थः यथानुभवास्तथासंस्का
राश्चकर्मवासनानुरूपाः यथाचवासनास्तथास्मृतिरिति जातिदे
शकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यःस्मृतिःस्मृतेः पुनःसंस्कारइति
तेषामनादित्वमाशिषोनित्यत्वादिति इहहिनिजप्रकृत्यनुरूप
ज्ञःस्वस्यप्राप्ताभावस्याप्राप्यानुभयरूपानवधारणेनवर्तीति
तासांदियरोभवतिततोवधारितंतत्त्वरूपस्याद्विज्ञसत्त्वस्यायंप्रकारो २४
दर्शितः १९ ॥

रामकंठीटीका

यतोयुक्तात्मामय्येवसमाहितांतःकरणोयमतः ॥
अनेनत्वादवस्थान्तवाभूयसाजन्मनांशरीरपरिग्रहाणामंतेपरिक्षये
सर्वमिदंचराचरभावजातंपरमार्थसततनिर्विकारसामान्यसंविद्रू
पोभगवान्सर्वत्रवसनात्सर्वस्यवात्रवसनाद्वासुदेवइतिसर्वोहृय
त्वनिश्चयेनमांपरमकारणंप्रतिपद्यते सचैवंविधःसर्वोत्कृष्टस्वभा

वः सततं दुर्लभो दुष्प्रापो मनुष्यकोटिष्वपि कदाचिन्नादृशो महानुभा
वो लभ्यते न वा [illegible]
[illegible] १९ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननु भगवता तादृशार्थिनस्तु सकाशाज्ज्ञानिनो विशेषो जिज्ञासोः स
काशात्तु न युक्तः ज्ञानप्रथमभूमिकाधिष्ठानादित्यत आह ॥
बहूनां जन्मनां बोधनात्तत्पाणिलिंगशरीरपरिग्रहाणामन्ते मो
क्षाधिष्ठाने चरमे जन्मनि यत उत्तरं तु शरीरपरिग्रहाः तस्मिंज
२ न्मनि श्रेष्ठेन लक्षणज्ञानवान् जीवन्मुक्तो मामीश्वरं प्रतिपद्यते स
र्वात्मभावेन प्राप्नोति शुकादिवत् कथं वासुदेवः सर्वमिति स
र्वत्र वसनात्सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेवः श्रीभगवानहं सर्वमि
दं चराचरभावजातमित्येवं यदुक्तं श्रीकाण्ड्यां शिवाय वत्तिपर्य
न्तं भावाभावोपबृंहिते सर्वे शिवमयं ध्यात्वा भूयो जन्मन चाप्नुया
दित्यनेन श्लोकेन पुरुषसमदृष्ट्यपरुद्धविधापरपर्यायज्ञानयोगल
क्षणमुक्तं एवंवेत्यात्मस्वरूपत्वस्य जीवन्मुक्तस्य प्राणा नोत्क्राम
न्ति तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते
इति तत्तल्लब्धबुद्धिरपि जिज्ञासुरेवं मां प्रतिपद्यते तस्माद्धैतलक्ष
णज्ञाने क्वोरेव सर्वथा भेदाविगलनात् इत्यतो जिज्ञासोः सकाशा
त्तस्यैव विशिष्टं अतः स महात्मा महान्सर्वव्यापी आत्मा यस्य सोऽप
रिच्छिन्नदृष्टिर्जीवन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टतनतत्समोऽन्योऽस्ति अधिक
स्तु नास्त्येव अतः सुदुर्लभः योगिष्वपि मध्ये तादृशो महानुभावो
लभ्यते न वेति १९ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानिनं पुनरपि स्तौति बहूनामिति ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानः
बहूनां जन्मनामंते बहुजन्मोपार्जितात्मज्ञानसंस्काराणां समा
प्तौ मां वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यते स महात्मा सुदुर्लभस्तत्समो
धिको नास्ति १९

एतादृशस्य कर्मयोगी अतिदुर्लभ इत्याह बहूनामिति यः कर्म
योगी बहूनां जन्मनामंते अवसाने ज्ञानवान् स्वोचितकर्मणि दृढ
निश्चयरूपज्ञानविशिष्टो वासुदेवः सर्वगः सर्वाश्रयश्च परमेश्व
रः सर्वसाध्यं सिद्धं संपादयिष्यतीति बोधः इत्यनया बुद्ध्या मां प्रप
द्यते शरणीकुरुते स सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेना
पि लब्धुं न शक्यते इत्यर्थः बहूनां जन्मनामंते इत्यनेन चैतद्ध्व
न्यते बहुजन्मार्जितपुण्यपरापुञ्जोदयात्तादृशस्वजात्युचितशुद्धा
दिकर्मविषयकनिश्चयदार्ढ्यमुत्पद्यत इति १९ ॥

मधुभाष्य

१९ ॥

भाषाअनुवाद

ऐसे भक्त अति दुर्लभ यह कहते हैं कि अनेक जन्मसे कछु कछु उपाए संचित कहे इकट्ठी होने से शेष जन्ममे तत्वज्ञानी होयकर यह जो चराचरात्मक कहे स्थावरजंगम रूप ब्रह्मांड सो सम्पूर्ण एक वासुदेवमात्र है इस प्रकार सर्वत्र आत्म दृष्टिके द्वारा हमको भजता है अपरिच्छिन्न कहे अबाधित दृष्टिसे ऐसा महात्मा ज्ञानी दुर्लभ है १९ ॥

दोहा

बहुतजन्मके अंतमोहि ज्ञानी प्रापत होय वासुदेव यह सर्व
है दुर्लभ महात्मा सोय १९॥

100

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः तं तं नि
यममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २० ॥

शांकरभाष्यं

कामैस्तैस्तैः

आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते कामैरिति पु
त्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यंते
दा अन्यदेवताः प्राप्नुवंति वासुदेवात्मनोऽन्यादेवतास्तं तं नियमं देवता
राधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन ज
न्मांतरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आत्मीयया १०

आनन्दगिरिकृतटीका

किमिति तर्हि सर्वे सर्वप्रत्यग्भूतं भगवंतं यथोक्तज्ञानं नोपेतीत्याशंक्य
न मामित्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्वंतरमाह आत्मैवेति
कामैस्तैस्तैर्विविधैरपहृतविवेकज्ञानस्य देवतांतरनिष्ठत्वमेव प्रत्य २
ग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह कामैरिति देवतांत
रनिष्ठत्वे हेतुमाह तं तमिति प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षि
णानमस्कारादिः नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह प्रकृत्येति १०

२ तदेवं कामिनोपि संतः काम

स्वामिकृतटीका

यमयेवं मां परमेश्वरमेव ये भजंति ते कामान्प्राप्य पुनर्मुच्यंत
इत्युक्तं ये त्वत्यंतं राजसास्ते काम्यमानाः कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवंते

हरंती २ पाह २

कामैरिति चतुर्भिः तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरप
हृतविवेकाः संतः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजंति किं
कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणं तं तं नियमं
स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशी
कृताः संतो देवताविशेषं ये भजंति ॥

पिशाचभाष्यं

कामैर्बहुविधैः अपहृतज्ञानाः प्रपद्यंते आश्रयंते अन्यदेवताः मदति
रिक्तास्तं तं नियमं व्रतमास्थाय आश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता व
शीकृताः स्वया आत्मीयया १० ॥

रामानुजभाष्यं

गी॰
टी॰
स॰

न स्वज्ञानितोऽत्यन्तं भक्तमेवोपपादयति कामैरिति कामैः सर्वैः प्रवाहलौकि
काः पुरुषास्त्वया प्रकृत्या वासनया ज्ञानया भावविषया नियता नित्याः
नित्यैस्तैस्तैः स्ववासनानुरूपैः प्राप्तैरेव कामैरिक्षुविषयभूतैर्हृतमत्स्व
रूपविषयज्ञानास्तत्कामसिद्ध्यर्थमन्यदेवता मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रा
दिदेवतास्तं तं नियममास्थाय तत्र देवताविशेषमात्रप्रीणनायासाधारणं
नियममास्थाय प्रपद्यन्ते तामेवाश्रित्य चिन्तयन्ति चित्रमत्स्वरूपसंश्रयन्ते २०

10

अभिनवगुप्तकृतटीकायामुपक्रमं २० त्रयाविंशतो उक्तार्थम्

स्पष्टार्थम्

परमार्थप्रपाटीका

अयतदितरानाह कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना इति चतुर्भिः तैस्तैः पुत्रकलत्रमित्रगणानुजयादि
विषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तः अन्यं माहिलक्षणाः सर्वैश्वर्यं सर्व
ज्ञत्व सर्वान्तर्यामित्वादिसामर्थ्यवर्जिताः रुद्राभूतप्रेतयक्षादिदेवताः
भजन्ति किं कृत्वा तत्र देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षण
स्तं तं नियममास्थाय स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यास
वासनया नियता वशीकृताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति [illegible] २०

वनमालीटीका

ज्ञानिन उत्कर्षमुक्त्वा सकामानां त्रयाणां त्वभक्तानां देवतान्तरभक्तेभ्य उत्क
र्षं सर्वैरनिष्पत्ति ज्ञा उत्कर्षो विविच्यते यावदध्यायसमाप्ति अयासितद्देस्य
पि मद्भक्ताः क्रमेण सर्वान्तर्हर्षमोलाश्च फलं लभन्ते तद्देवताभक्ता
स्तत्तदीमव पुनः संसृतिरूपं फलं न तु परमपुरुषार्थफलकं भगवद्भ
जनमपि तत्फले तद्देवताभजने पूर्ववासनाविशेषापवा साधा
रणो हेतुरित्याह कामैरिति मोहन स्तंभन मारण कर्षण वशीकरण
उच्चाटनादिविषयकैः कामैः तैस्तैरभिलाषैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यैर्
तैं॰ नतास्तैस्तैर्हृतमपहृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृतं तत्फलदात
त्वाभिमतत्वं तद्देवतासु अभिमुखीनीनतानमंत्रः करणा येषां तेऽन्यदेव
न्य॰ ताः सर्वस्वरूपात्मनो देवतान्तरं तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारा यि॰
दिरूपं तत्र देवताराधने प्रसिद्धमास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तद्देवद
वतानामध्येपि के चित्वाचिदेवभजने तत्तया प्रकृत्या नियतः आस

धारणायाः पूर्वाभ्यासवासनया रजोगुणादिप्रभृत्या वशीकृतात्मानः संतः २०॥

जत्तमवैजयंतीटीका

प्रातीत्यत्वेवंविध तानाभावाच्छीघ्रफलप्राप्तिकामनयादेवांतरमप्युप
सरंतीति दर्शयन् तस्य तुल्यभक्तत्वमाह कामैरिति तैस्तैः तिन्ति दृष्टादृष्टरूपैर्जि
स्ताV ता रूपैश्वर्यप्राप्तिरूपैः स्वकामैरभिलाषैर्हृतज्ञानाः हृतं नष्टमन्तःकरण
णमात्रत्वादिविषयकं ज्ञानं येषां ते तथा शिवपत्र सज्ञानभक्त्यादिल
ताणाज्ञोर वचनतश्चादिदाज्ञोगाणोशपवमंगलदाताविघ्नहर्ता चर
११V णीसर्वरोगादिहर्ता विशुः चिरकालसेवया कथंचित् दिप्रसन्नो भव
तिन तु विष्णुः किमप्यभीष्टं न ददाति प्रत्युत धनपुत्रादिकं सर्वं नाशयत्य
तोऽस्योपासनेन किं फलं स्यादित्येवं तच्छुद्धहृदयत्वार्थः पर्वं त तत्ता
भवंती मे पेत्यायामाह यतः स्वया स्वकीयया प्रकृत्या अनादिराज
सतामसकर्मजनितवासनाजन्यस्वभावरूपया नियताः यन्त्रिताः
तं तं व्रतोपवासजपपूजाप्रदक्षिणाप्रणिपातादिरूपमसाधारणं नि
यममास्थायाश्रित्यान्यदेवताः मदन्याः शिववगाज्ञिविनायकसू
र्यादीनामाशुतोषकोपानलवत्फलदान्देवान्प्रपद्यंते तंश्रयंते ते
षां ताहशीप्रकृतिरेव याचिंत्या विनमस्त्वरूपमाकाशमतो विमुखान्
करोतीत्यभिप्रायः २० ॥

मधुसूदनीटीका

मोहनस्तंभनाकर्षणा[illegible]वशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्से
Vश्री वयालब्धुमशक्यैस्तैस्तैः क्षुद्रैः कामैरभिलाषैर्हृतमपहृतं भ
गवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभि
मुखीनीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषां ते न्यदेवताः भगवतो वासुदेवादन्याः
क्षुद्रदेवताः तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिरूपं तत्तद्दे ^न
वताराधने प्रसिद्धं नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तद्रूपफल ^देवता
नोंV ग्रामीकृत्याहं देवतामध्येऽपि केचित्कांचिद्देवं भजन्ते स्वया प्रकृत्या ^
Vवास नियताः असाधारणया पूर्वाभ्यासेन या वशीकृताः संतः २०
[illegible]
[illegible] तिगमिकान ॥
नैर्द्योतीयफलः [illegible]

102

सदानंदीटीका

एवमार्तादिभक्तानांमध्येज्ञानीविशिष्यते इत्युक्तमधुनातेपिज्ञलभाग्या-
न्यभक्तान्‌ १ सकामत्वेनतथाभेददर्शित्वेचसमोपिहि देवतांतरभक्तेभ्यः
स्वभक्तानामुदारता १ प्रतिज्ञातातथापिसेवसम्यग्व्याख्यायतेततः यतः
समानेप्यायासेत्वल्पभक्ताःक्रमाणाच ३ सर्वोत्कृष्टंचमोक्षाख्यंलभंतेफ-
लमव्ययं येत्वन्यदेवताभक्ताह्यल्पमेवपुनःपुनः ४ फलंसंसरणात्मे-
वलभंतेमंदभाग्यतः पुरुषार्थफलंश्रीशभजनंसमपेक्ष्ययत् भज-
नंत्वन्यदेवानांतत्रकारणमुच्यते पुत्रपश्वादिविषयैःकामैस्तैस्तैरन-
श्वरैः ६ तैस्तैर्भगवतोमत्तोविमुखीकृत्यमानसंत्वन्यदेवाभिमुख्यंच
नीतंयेषांसरागिणां ७ तत्तत्फलप्रदात्वाभिमतायास्यदेवता ता-
स्याआराधनेयोयःप्रसिद्धोनियमोभवेत्‌ ८ तंतंजपोपवासादिनि-
यमंसमुपाश्रिताः तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तिवांछयैवातिवंचिताः ९
आत्माधारणयास्वीयस्वभावेनयास्त्वया वशीकृताःपरित्यज्यमांभ-
जंतेन्यदेवताः १० ॥ २० ॥

नीलकंठीटीका

अन्येतैस्तैः कामैःपुत्रपश्वादिविषयैः हृतज्ञाना हृतंहृतीकृतंज्ञा-
नंविवेकोयेषांते अन्यदेवताः अहमेवतस्याआराधनेनेष्टफल-
मवाप्नवानीति भेदबुद्ध्याप्रपद्यंतेइंद्रादीन्‌ तंतंनियमंचतदुपु-
पवासादिकमास्थाय स्वयाप्रकृत्यावक्ष्यमाणविधयादैव्याआसु-
रीवानियताःनिगृहीताः २० ॥

आनन्दीटीका

अन्यस्यदर्शयति तैस्तैःकामैर्वक्ष्यमाणस्वभावोत्थैःशांतिकपौ-
ष्टिकाभिचाराभिलाषैःकाम्यविषयैःहृतज्ञाना अपहृतसत्त्वप्रका-
शाः अस्मान्मदाराध्यादिंद्रादेरपरःकर्मफलदःकश्चिदीश्वरोनास्ती-
तिमिथ्याज्ञानवंतःस्वयासात्मीययाप्रकृत्याहंकारिकयानामस्या-
नियंत्रितास्तमसःकार्येणाग्रहेणावशीकृताः तंतंनियमंशांति-
कादिकर्मणांसांगमास्थायान्याःपरमपरमेश्वरव्यतिरिक्ताः-

देहपितृभूतात्मिकादेवतास्तत्तत्कर्माधिष्ठात्रीः प्रपद्यंते [illegible]
कारमाह २० ॥

रामकंठीटीका

कस्मात्तथाविधः हड लेभ इत्यत्र स्वेच्छामात्रमेकं कारणं प्रतिपादयितुमाह ॥

इहयथोक्तप्रकारेणनानाजीवभूतमृत्यमहत्यात्मकाः पुरुषा अपि
कोऽप्यविनकार्यकारणभावयाप्रगुणात्मिकप्रकृत्यास्वया तत्तत्
रूपभेदेनप्रतिनियतकार्यकारणात्मतांप्रत्येकं स्वत्वमापन्नया
नियतानाप्रविभाक्तिदेहेन्द्रियविषयाद्यात्मकतयापरस्परभेदेन नि
यंत्रिताः संतः स्वस्वोपायात्मके प्राकृते रूपमेवात्मत्वेनप्रतिपन्ना
अतएवस्वत्वापन्नतत्तत्प्रकृतस्वचितैस्तैस्तैः क्रियाफलतयाप्राप्य
त्वेनकाम्यमानैः कामैर्भोगैस्तत्तल्लोकांतरभोग्यैर्हृतज्ञानास्त
त्त्वपरमार्थलक्षणैकतत्वविषयबोधाः संतोन्यदेवताः प्रत्यगा
त्मलक्षणपरमदेवव्यतिरिक्तहरिहरहिरण्यगर्भादित्यप्रभृ
तीस्तत्तत्स्वाभिमतनानाफलप्रदायित्वश्रुतप्रभावापरस्परभिन्ना
स्तत्तयागम्यमानाः प्रपद्यंतेभजंते कथंतेनतेनतद्रूपेणप्रसिद्धं
नियममितिकर्तव्यताविशेषरूपं व्यवस्थामाश्रित्यावलंब्य २०

लासिकी [illegible]टीका

नतेवंयेकामयमानायेपरमेश्वरमेवभजंतेकामात्माप्राप्यानैर्वचाते
इत्युक्तं येतुकामाभिभूताः क्षुद्रदेवताएवसेवंतेतेसंसरंतीत्याः
हचतुर्भिः ॥ येतुतैस्तैः पुत्रपशवादिविषयैः कामैरभिलाषैर्हृ
तज्ञानाम्रषितविवेकाः संतः तंतंतद्रूपेणप्रसिद्धंनियममिति
कर्तव्यताविशेषरूपमास्थायावलंब्यात्मात्मनईश्वराभिन्ना
द्विलक्षणादेवताः प्रपद्यंतेभजंते यतः स्वकीययाप्रकृत्यापूर्वा
भ्यासवासनयानियतावशीकृताः २० ॥

पंचोलीटीका

आत्मैवसर्ववासुदेवइत्येवमप्रतिपत्तौकारणमाह कामैरिति
स्वयाआत्मीययाप्रकृत्यास्वभावेनजन्मांतरार्जितसंस्कारविशे
षेणनियतानियमिताः देवताराधनोपायप्रसिद्धस्तंतंनियममा
स्थायआश्रित्यतैस्तैः कामैःपुत्रैश्वर्यादिस्वर्गविषयैः हृतज्ञानाः आ

हृतज्ञानाःआहृतविज्ञानाःअन्यदेवताःप्रपद्यंतेप्राप्नुवंति २०

रणवीरसमिद्धायिनी॥

103 कामैस्तैस्तैरिति तैस्तैः सर्वप्रतिपादितस्वरूपैरनेकविधैःका
मैर्मानसिकसंकल्पैर्हृतं दूरीकृतंज्ञानं निश्चयदार्ढ्यलक्षणं
येषांतेतथाविधाः कर्मप्रारभ्यप्रवर्तिपकनिश्चयात्मकज्ञान
वाकामादिभिः प्रसभंप्रतिकूलंनीताइतियावत् अन्यदेवताः
अर्थाक्षुद्रयक्षादिदेवतभूतान्मत्तःसकाशादितरादेवताअ
स्मादिकाःप्रपद्यंते किंकृत्वाप्रपद्यंते तंतंबहुप्रकारंनियम
जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिरूपमास्थायाश्रित्यकीदृ
शास्ते स्वयाप्रकृत्यास्वकीयेनस्वभावेनराजसलक्षणेनेति
यावत् नियतावशीकृताः यद्वा तैस्तैर्बहुविधैरुच्चाटनादिवि
षयैःकामैरभिहृतज्ञाना वासुदेवात्क्षुद्रयक्षादिदेवताक्षुद्रयक्ष
फलदायकाःप्रत्यावर्तितांतःकरणाःसंतः अन्यदेवताः वा
सुदेवादन्याउच्चाटनाद्यधिदेवतायमादयः प्रपद्यंते यक्षविधा
नेनभावयंति तंतंनियमंतादृशोच्चाटनयोग्योपकरणसा
ध्यंजपोपवासहोमादिकंसमाश्रित्य स्वयाप्रकृत्यास्वकीये
नासुरस्वभावेननियतावशीकृताः असुरविजयिनस्तेप्यर्थः
असुराअपिहिरणामध्यादंतथायोच्चाटनहोमप्राम्नायांमंत्रसा
धनांकृत्वाविप्रम्नाययाहिंसतीति २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषाअनुवाद

सतो गुणी कामना करिके जोमनुष्य परमेश्वर ही को भजते है
तो कामना प्राप्तहोय क्रमसे मुक्त होते है परंतु जो रजो गुण
तमोगुण का आलम्बन कर के कामना के वश होय और २
देवतो को उपासन करते है तेई संसार गतिको पावते हैं
इस श्लोक से चौथे श्लोक तक कहतेहै कि जो पुत्र कल
त्र धन शत्रुनाश आदिमनोरथ से हतबुद्धि होय भूत प्रेत
पिशाच यक्ष रुद्र कहे नीच देवतों को पूजते है वे नियम
उपास वलिदान अंगीकार करिके अपनी कामना की वास
ना केवश होय प्रकृत्या कही स्वभाव से इन देवतो की से
वा करते है १० ॥ ही

दोहा

तिन तिन कामसें ज्ञानहृत प्रापें औरहिं देव तिह तिह नियम
को आश्रितवंधेस्वभावसें एव २०॥

104

योयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यत
स्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् २१ ॥

शांकरभाष्यं

तेषांचकामिनांयोयइति योयःकामी यांयांदेवतातनुं श्रद्धयासंयुक्तोभ
क्तश्च सन्नर्चितुंपूजयितुमिच्छति तस्यतस्यकामिनोऽचलांस्थिरां श्र
द्धांतामेव विदधामि स्थिरीकरोमियथैव पूर्वंप्रवृत्तः स्वभावतो यो
यांयां देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति २१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

तर्हिदेवताप्रसादात् कामिनामपिसंसारे सर्वात्मकवासुदेवक्रमे
ण भक्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह तेषांचेतिस्वभावतो जन्मांतरीयसं
स्कारवशादित्यर्थः भगवद्विहितयास्थिरया श्रद्धया संस्कारार्थी
तया देवताविशेषमाराधयतोपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्ति
रित्याह योयोयामिति ईहते निर्वर्तयतीत्यर्थः २१ ॥

तेषांमध्ये ॥

स्वामिकृतटीका

योयोभक्तःयांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयार्चितुंप्रवर्तते
तस्यभक्तस्यतस्यतत्तन्मूर्तिविषयांतांतामेवश्रद्धांअचलांदृढामहमं
तर्यामीविदधामिकरोमि २१ ॥
मि २१

पैशाचभाष्यं

योयोयांयांतनुंदेवताविग्रहंश्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यांचलांश्रद्धां
तामेवतद्विषयांविदधामि करोम्यहं २१ ॥

रामानुजभाष्यं

ताअपिदेवतामदीयास्तनवः यआदित्येतिष्ठन्नादित्यो नवेदय
स्यादित्यः शरीरमित्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादितामदीयास्तनवः इ
त्यजानन्नपियोयोयांयामिंद्रियादिकांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छ
तितस्यतस्याजानतोपिमत्तनुविषयेषाश्रद्धेत्यहमेवानुसंधायतां

गी॰ टी॰ स॰

मेवाचलां निर्विघ्नां विदधामि ॥ २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका अप्राप्तम् ॥ २१ त्रयोविंशतौ ऽन्वार्थम्

अप्राप्तम्

परमार्थप्रपाटीका

तेषांमध्ये

यो यद् इति । यो यो भक्तो यां यां तनुं देवतारूपं मदन्तर्यामिना कृतां मद्रूपां श्रद्धयार्चितुं प्रपद्यते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहं भक्तानामन्तर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥

वनमालीटीका

ननु तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामपि तत्तत्स्थैर्ये सति तं तं समुत्साल्लये भक्तिर्भविष्यतीत्यत आह यद् इति । यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनाप्राबल्यतया भक्त्या संयुक्तः सन्नर्चितुमर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते चोत्पादितस्यापि [illegible] भावयतो रूपमिदं तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां च स्वैवासनावशानां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी तत्तन्महिषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छद्धातन्त्वयः स्यादस्ताः प्रतिपाद्यो ध्याहृत्य व्याख्यानं ॥ २१ ॥

गलमैवजयंतीटीका

ननु परापरात्मत्वत्प्रकृतिद्वयाभिन्ना देवतास्त्वदन्याः कथं भवेयुर्वा स्तदेवः सर्वमिति ज्ञानविरोधात् देवतान्तरे तेषां प्रपदनं कथं घटेतेत्यतः प्रपदनस्य श्रद्धामूलत्वात् श्रद्धायास्तु त्वत्प्रकृतिगुणकार्यत्वेन त्वदधीनत्वात् नैते कामा अपि त्वत्प्रकृतिकार्यत्वेन तवैवाधीनास्तैस्तैः कामहृतज्ञानानामपि न संगच्छते इत्याशंक्याय आदित्ये तिष्ठन्नपमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरमित्यादिश्रुतिप्रतिपादिता या देवता अपि ममैव तनवस्तः श्रद्धाकामादीनप्यहमेव ददामीत्याह द्वाभ्यां यो यो यां यामिति । आदित्यादिदेवता भगवत्तनव एवमित्यज्ञानतः सन्ते यो यः आर्तादिर्भक्तो यां यामादित्याम्बिकादिरूपां तनुं मूर्तिं श्रद्धया पूर्वसंवितराजसतामसकर्मवासनाजनितया अर्चितमाराधयितुमिच्छति तस्य तस्याज्ञानतोऽपि भक्तस्य तामेव तद्देवविषयामेव तत्तन्महिषयामचलां विघ्नरहितां श्रद्धामहमेव विदधामि उत्पादयामि तत्तत्सा

सा देवता विदधामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामेव भगवति सर्वेश्वरे

मधुसूदनीटीका

देवादिदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शंकनीयं यतः ॥

तेषां मध्ये यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धयान्वितः जन्मान्तरवासना
^तं बलप्रादुर्भूतया भक्त्या युक्तः सन् अर्चितुमर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते वा चु
रादिकस्यार्चयतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदं तस्य तस्य कामिनस्तामेव
देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनावशात्प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां वि
दधामि करोम्यहमन्तर्यामी न तु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्य
र्थः तामेव श्रद्धां विदधामीति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्तनुं प्रति
पदमध्याहृत्य व्याख्यानं ॥ २१ ॥

सदानंदीटीका

यो यः कामी तनुं यां यां देवतामूर्तिमिच्छति पूर्वाभ्यासोत्थया भक्त्या
संपूजितुमर्चयितुं सदा । कामिनस्तस्य तस्याहमन्तर्यामी महेश्वरः
तामेव देवतामूर्तिं प्रति श्रद्धां पुरार्जितां करोमि न तु मद्भक्तिं तस्य
तस्य करोम्यहं नानाकामप्रहतत्वान्मद्भक्तेनाधिकारिणः ॥ २ ॥ २१

नीलकंठीटीका

किंच यो यो भक्तः सात्विको राजसस्तामसो वा यां यां तनुं तादृशीमेव
देवादिरूपां यक्षरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैव
अर्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्विकीं राजसीं ता
मसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽचलां विदधामि ॥ २१ ॥

आनंदीटीका

अत्रासक्तिप्रकारमाह ॥
यः यः शुद्धः यां यां तनुमिन्द्रादिमूर्तिं जन्मान्तरवासनाविर्भूतया श्रद्धया
तत्तत्फलप्राप्तयेऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव तादृशीमेव श्र
द्धामहं परमेश्वरः सर्वेषां तत्तत्कर्मफलप्रापकोऽचलां विदधामि तत्र
तत्रेन्द्रादिष्वेव स्थिरां करोमि न तु ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ २१ ॥

रामकंठीटीका

गी॰ इयंस्थितेयोयंदेवत्ततः फलाभिलाषानुरूपेणयांयांचतनुंभजति तेत्रा
टी॰ दिविभक्तविशेषोवानन्तंमूर्तिंभक्तःसमाश्रितःसश्रद्धयातावन्मात्र
स॰ फलदायिभिन्नदेवताविषययातत्तत्फलप्राप्तयेपूजयितुंवांछति
तस्यतस्यतामेवतावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयांतामन्यां
परामेकतत्वविषयामचलांतद्विषयत्वेनास्थिरामहंदधामि म
न्नयवसात्विकादिसर्वभावोद्भवस्यप्राकृतिपादितत्वात् २१ ॥

लासिकी [illegible]टीका

तत्रतेषांमध्ये योयोभक्तोयांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवतनुंमू
र्तिंश्रद्धयार्चितमिच्छतिप्रवर्त्तते तस्यतस्यभक्तस्यतामेवमूर्तिवि
षयांश्रद्धामचलांदृढामहमंतर्यामीविदधामि २१ ॥

पंचोलीटीका

तेषांकामिनांमध्ये योयइति योयःकामीयांयांदेवतातनुंश्रद्धा
युक्तःभक्तश्चसन्अर्चितुमिच्छतितस्यतस्यकामिनोअचलांस्थि
रांश्रद्धांतामेवविदधामिस्थिरीकरोमिनतुद्विभेदंजनयेदज्ञानां
कर्मसंगिनामित्युक्तत्वात् २१

[illegible]वीरमिश्रबोधिनी ॥

योयइति योयोभक्तः पुमान् यांयां तनुं देवतास्वरूपलक्षणां
श्रद्धयाफलावध[illegible]भाव [illegible]येनार्चितुं पूजयितुमिच्छति
तस्यतस्य ततदेवता[illegible]भक्तस्य तामेव देवतातनुं प्रतिश्रद्धा
मचलांस्थिरामहं परमेश्वरो विदधामि मामवगन्तव्य प्रष्ट
तंनिहतंवा तत्रैवनिमज्जयामीतिभावः २१ ॥

मधुभाष्य

२१ ॥

106

भाषाअनुवाद

भक्तों के बीच जो जो भक्त मेरी मूर्ति विशेष को याने जिस मू र्ति को अर्थात् देवता रूप को श्रद्धासे पूजने मे प्रवृत्त होते है उसी उसी भक्तकी भावनाकी अनुसार वह इच्छा अंतर्यामी रूपसी मे पूरी करता हो अर्थात् सोई मूर्ति धारण कर उन का इष्ट सिद्ध करता हूं ११ ॥

दोहा

जोजो जिह जिह भक्त तनु सश्रद्धा पूज्यो चाहि तिह तिह श्रद्धा अ
चल हूं देताहो मे ताहि २१॥

107

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

शांकरभाष्यं

स तयेति तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवतायाः तस्य वा आराधनमीहते चेष्टते लभते च ततः तस्याः आराधिताया देवतायाः कामानीप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितान् तान् हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्याशंक्य तस्य सर्वज्ञस्य सर्वकर्मफलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात् स एव फलदातृत्वमित्याह सर्वज्ञेनेति एको बहूनां यो विदधाति कामानित्यादि श्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदद्वयं व्याचष्टे यस्मादिति हितानित्येकं पदमिति पक्षमाश्रित्याह हितानिति मत्वेवं तं भवे किमित्युपचारिकत्वमित्याशंक्याह न हीति ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका

स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्याः ततो राधनमीहते करोति ततश्च ये संकल्पिताः तान्कामान् ततो देवताविशेषात् लभते किं तु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् निर्मितान् हि स्फुटमेतत् देवतानामपि मदंशत्वात्तत्कृतित्वाद्भाव इत्यर्थः [illegible]

[illegible] ॥ २२ ॥

पिशाचभाष्यं

स तया विहितया श्रद्धया युक्तस्तद्देवताविशेषस्याराधनमीहते करो

गी॰ टी॰ स॰ ति लभते च ततस्तदाराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितान्हितान्मयैव विहितान्हितान्फलान् ॥ २२ ॥

रामानुजभाष्यं

स तयेति स तया निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्येन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते ततश्च तेभ्य इन्द्रादिदेवाराधनाज्ञानेन वा हिताभिलषितान्कामान् मयैव विहितान् लभते यद्यप्याराधनकाल इन्द्रादयो मदीयास्तनवस्तनूप्रवनस्तवं च मदाराधनमिति न जानंति तथापि वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

108

अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका ॥ त्रयोविंशतौ उ कार्यं

पर्मार्थप्रपाटीका

स तयेति स भक्तस्तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्यास्तनो राधनमीहते करोति ततो येसंकल्पितास्तान्कामान्मयैव विहितान्दत्तानन्तर्यामित्वेन मत्प्रज्ञाहेवनाविष्णोर्वा लभते [illegible] ॥ २२ ॥

वनमालीटीका

हि स कामी तया मद्दत्तया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्यां देवतान्तरस्याराधनं ईहते निर्वर्तयति उपसर्गरहितोऽपि प्राप्यतिः पूजार्थः ततो देवतान्तरात्सकाशात्कामानीप्सितांस्तान्पूर्वसंकल्पितान् हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितांस्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितान्मनःप्रियानेकवचनं वा अहितत्वेऽपि हितत्वेन प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥

कममैवजयन्तीटीका

किं च स तयेति स भक्तस्तया मद्दत्तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्यादित्यादिदेवस्याराधनं ईहते चेष्टते च पुनस्तत् आराधनात् मयैव विहितान् दत्तान् रचितान्वा तान् तत्तद्दैवतात्कामेस्तत्तदिष्यन्तेकान्कामा

५४

नभिलाषान् लभते योऽसौ तिहियुक्तोऽमर्थः ममाचेतनरूपायाः प्रकृतेस्त्रयो गुणा
स्तं तिनस्तत्संसारात् जीवा वर्द्धन्ते मिक्षामितास्तात्विकं निष्कामकर्मकारयित्वा सा
त्विकीं श्रद्धां दत्वा मत्प्रपत्तिं कारयित्वा मत्स्वरूपं ज्ञानं दत्वा महोलोकं प्रापयामि
यो मत्वाऽस्मिन् संसारे तिष्ठन्तु मिक्षामिता न्याकृता न मनुष्यान् राजसतामसका
मकर्मकारयित्वा राजसीं तामसीं तत्तद्देवविषयिणीं श्रद्धामपि दत्वैहिका
मुष्मिकाभोगेच्छारूपैर्विविधैः कामैर्हृतज्ञानांस्तान्कारयित्वा नानादेवतास्व
स्वामित्वपरत्वरूपां बुद्धिं कारयित्वा तदाराधने मद्धिमुखत्वेन च नित्यसंसा
रिणः कारयामि स एव साधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते
स एवासाधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषत इत्यादिश्रुतेः
त्रिगुणात्मकस्वमायाभिमानेनैव यो निश्चित्य गृह्णाति च त्रयाणामात्मनोऽदीना
त्वेनभ्यः किं विहितलक्षणात्वातेनित्यवहानभवन्ति किं त्वेवं दुःखं कालपर्वत्या
गः सर्वापवेनरसज्ञत्वादिति ॥ २२ ॥

मधुसूदनीटीका

स कामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तः तस्या देवतायास्तन्वा राधन
माराधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति उपसर्गरहितोऽपि राधयतिः पूजार्थः सो
पसर्गत्वेऽप्याकारः श्रूयते लभते च ततस्तस्या देवतातन्वाः सकाशात्कामा
५ नीप्सितान् एवं संकल्पितान् हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायि
नान्तद्देवतान्तर्यामिना विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हि
तान् आत्मनः प्रियान्निरैकपदं वा ग्रहितत्वेऽपि हितत्वया प्रतीयमानान् इत्य
र्थः २२ [illegible] व
[illegible] ॥
च

सदानंदीटीका

सकामी श्रद्धया युक्तो मद्विनिर्मितया तया तस्याश्च देवतानन्त्वायनं कृतं कु
रुते सदा १ तस्याश्चाराधिताया देवतायाः सकाशात् ईप्सितान्लभ
ते कामान्मयैव विविधानिर्मितान् २ हि प्रसिद्धं श्रुतो लोके सर्वकर्मफ
लदायिनः भासमानान्हितत्वे नाहितत्वेऽपीनिवार्थतः ३ ॥ २२

गी॰
टी॰
स॰

नीलकंठीटीका

ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं संसाधनं वशीकरणमीहते करोति ततश्च कामान् विभूयाद्वा लभते मयैव विहितान् आज्ञापितान् हितान् वरेप्सितान् एतेन सर्वदेवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितं २२ ॥

आनंदटीका

[illegible] स तया श्रद्धया मया स्थिरीकृतया युक्तः तत्र आराधिता [illegible] कामां
लभते च ईश्वरादीनां कथमेतत्फलदाने [illegible] मयैव सर्वज्ञेन तत्
[illegible] हितांस्तान्कामांल्लभते [illegible] विस्तरश्च
109 [illegible] तत्कर्मानुष्ठायं विनेयं [illegible] नलाभ [illegible] यनाचार्यैः २२
[illegible] २२ ॥

रामकंठीटीका

स तया मद्दत्तया श्रद्धया तस्य तत्तदाकृतेर्देवता विशेषस्याराधनं प्रसाधनमी
हते मनोवाक्कायचेष्टते ततश्च देवताविशेषादाराधितात्ततः पूर्वोक्तप
कारमार्थिकेन मयैव केनचित्कर्मविहितान् विशिष्टान् हितानन्तकृतान् कामांस्तान् भोगाल्ल
भते किं तमात्मकर्मीश्वरं सर्वमनोरथप्रदं सम्यग्ज्ञानाभावादज्ञानततामतं
एवाल्पफलानां तेषां परिमितभोगलक्षणे २२ ॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच सकामीनयामद्दत्तया श्रद्धया युक्तस्तस्य देवताविशेषस्याराधनमीह
ते मनोवाक्कायचेष्टते यथावत्तस्यास्तनोराधनं पूजनं उपसर्गरहितं
[illegible] ततश्चाराधिताद्देवताविशेषात्तांस्तान्संकल्पितान्कामा
न्वीप्सितांल्लभते हि यतो मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान्निर्मितान्
पृथग्विहितानन्तकृतान् [illegible]
[illegible] २२ ॥

पंचोलीटीका

यतो यस्त्वर्ततदाह नयेति सकामीतयामद्विहितया श्रद्धया युक्तः त
स्याः देवतातनोः तस्य देवताविशेषस्याराधनमुपास्तिमीहते चेष्टते न
तमस्याः देवतातनोः सकाशादीप्सितान्हितान्कामान्मयैव निर्मितान् लभते

सतयेति सश्रतितच्छद्वेनतत्तद्देवता द्रूपार्चनाभिलाषुकप
रामर्षिः तथाच तत्तद्देवतामूर्त्तिपूजनेच्छुः तयामयेश्वरेणा
चलीकृतयाश्रद्धयायुक्तः सन् तस्यादेवतातोनराराधनमी
हतेव्यापारविषयतांप्रापयतिकरोतीतियावत् ततःपूजावि
धानानंतरं हि निश्चयेनतानितिवीप्सयाव्याख्येयं तोस्तानी
प्सितांकामान् फलेनदिव्यवध्वादिलक्षणांल्लभते यतोमयैव
सर्वेश्वरेणासर्वांतर्यामिणाचविहितान् स्पष्टान् सर्वमेवहिक
र्मधर्म्यमधर्म्यंवा तेनतेनशुभाशुभेनफलेनसहितमेवम
योत्पादितमितिभावः २२॥

मधुभाष्य

२२॥

110

सोमेरा भक्त उस अपनी श्रद्धासी इसी देवकी उपासना
है और काम नो को पाव ताहै पावे कामना [illegible]
मैही देवता हू क्यों कि मै सर्ब देवमय
हो और देवता मेरी अधीनहै ११

दोहा

तेहिं श्रद्धायुक्त सो करैं आराधन ताहि ता सों लहैं मनमोवय
मेहीं देवों वाहि २२॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

शंकरभाष्य

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते अतः अन्तवदिति
पि अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान्देव
२ यजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवान्यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामा २
पि एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रतिपद्यन्ते अनन्तफलाय अहो खलु कष्टं व लु
र्तत इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ये त्वेवंकारिणः कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह यस्मादिति किंच ये कामिनस्ते न विवेकिनस्तत्राविवेक एव कारणात् कामनां कुतोऽहितत्वाशंक्याह अविवेकिन इति कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशंक्याह अत इति तेषामविवेकपूर्वकत्वमतः शब्दार्थः तथापि यथा रणार्थः कामफलस्यानाशित्वं किमिति कामनिष्ठत्वं तत्र नामिताशंक्य अल्पत्वमात्यादित्याह अल्पेति किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशंक्य भगवद्भक्तिरित्याह मद्भक्ता इति अन्तरार्धतात्पर्यमाकस्य तात्पर्यार्थमाह एवमिति देवताप्राप्तौ भगवत्प्राप्तौ चेति शेषः मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रतिपद्यन्ते अन्तवत्फलायेति वक्तव्यं उक्तवैपरीत्यकारणमविवेकातिरिक्तं नास्ति इत्यभिप्रेत्याह [illegible] अहो खल्विति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव तनवः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव अहमेव च तत्र फलदाताऽपि तथापि तु सा न्तात् मद्भक्ता नाचते तेषां

अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलं अन्तवन्नाशि भवति तदेवाह देवानिति देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवान्यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यनन्तं परमानन्दं प्राप्नुवंति

फलं वैषम्यं भवतीत्याह ॥

॥ २३ ॥

गी॰
टी॰
स॰ ल्यं

पिशाचभाष्यं

अन्तवदन्तः विनाशो विद्यते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतानां तत्स्वजनकानां अल्पमेधसामल्पबुद्धीनां देवानामिमतान्यजन्तीति देवयजः यान्ति गच्छन्ति मद्भक्ता भक्ता यान्ति मामपि तस्मादनन्तस्य जायते फलं २३ ॥

112

रामानुजभाष्यं

अन्तवत्त्विति तेषामल्पमेधसामल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलं त्वल्पमन्तवच्च भवति कुतः देवान्देवयजो यान्ति [illegible] यतश्चन्द्रादिदेवास्तद्याजिनो यान्ति इन्द्रादयोऽपि परिच्छिन्नफलभोगिनः कालवर्तिनश्च ततस्तैः साकं ग्रामाद्यैश्च प्रच्यवन्ते मद्भक्तास्तु तेषामेव कर्मणां मदाराधनस्वरूपतां ज्ञात्वापरिच्छिन्नफलसंगत्यक्तकामा मत्प्रीणनैकप्रयोजना मामेव प्राप्नुवन्ति न च पुनर्निवर्तन्ते मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इति वक्ष्यति २३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ये तु कः स्वेनस्वेनोत्तमादिकामनात्स्वभावेन विविच्यापरिच्छिन्नमनसः कामनापहृतचेतनास्ते मच्चित्ता एव ममैवावान्तरतन्त्रे देवताविशेषमुपासते अतो मत्त एव कामफलमुपाददते किन्तु तस्यान्तोऽस्ति तैर्वासनया परिमितीकृतत्वात् अत एवैश्वर्यादिभावनातिरस्कारेण यागादिकं वितन्वते तथाविधमेव फलमुपाददते मद्यागिनस्तु मामेव २३

[illegible]

परमार्थप्रपाटीका

अन्तवदिति अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलं अन्तवद्भवति विनाशि भवति तद्देवान् देवान्यजन्तीति ते देवयजः ते न वतो देवान् यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति श्रुतिरपि प्राणे यथा सर्वा ... तं सलोकं जयन्त्यपोहेनात्तु तेनान्तानयान्ति तं सलोकं नयतीति अत्र नयति प्राप्नोतीत्यर्थः [illegible]

[illegible] २३ ॥

वंनजपास्ते त

वनमालीटीका

तद्देवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव तनवः अत स्तदाराधनमपि वस्तुतो ममाराधनमेव तथापि फलदाता तथापि मत्तः ... फलवैषम्यं भवतीत्याह २३

नतेषयंतर्यामित्वयाभगवानेवाराध्यः फलदश्चेतिनहि तद्दत्तस्यफलस्यक्षयभंगः
स्यात्फलात्कोविशेषस्तत्राह अंतवदिति अल्पमेधसांमंदप्रज्ञत्वेन
वस्तुविवेकासमर्थानांतत्तद्देवताभक्तानांमयाविहितमपितत्तद्देवता
राधनजंफलमंतवदेवविनाश्येवनतुमद्भक्तानांविवेकिनामिवानं त्रै
तंतेषामित्यर्थः कुतएवंयतोदेवानिज्ञानीतानतवतपवयजमदन्यदेवता
राधनपरामामंतर्यामिनंमत्ववस्तुगत्याष्यितंसर्वयज्ञाग्राहकंसर्वफल
दंचाजानंतोयांति नश्चैरैदैवतत्तल्लोकेससहतत्प्राप्तपंतीत्यर्थः मद्भक्ता
स्तुत्रयः सकामाः प्रथममभीष्टान्कामानवाप्नुवंतिततोमद्भजनपरि
पाकात्मामनंतमानंदघनमोक्षंयांति अतःसमानेपिसकामानांम
द्भक्तानामन्यदेवताभक्तानांमायासेमहदंतरम् तस्मात्साधूक्तमुदाराः
सर्वएवैतइति २३ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननुयदिदेवतास्त्वन्नन्यास्तर्हितदाराधनादपिसंसारनिवृत्तिः कुतोन
स्यादितिचेत्तत्राह अंतवदितितेषामादित्यादिभक्तानामतएवाल्पमे
धसांस्वल्पबुद्धीनांयन्मयैवविहितमपितत्फलमभीष्टंतन्निश्चयेनअंतव
त्अंतोविनाशोविद्यतेयस्यतत्तथाभवतितेषामल्पबुद्धित्वेनातिरिक्त
तत्त्वाभगवत्तत्त्वाभगवदधीनाभगवद्दत्तैश्वर्यादेवताइतिज्ञाना
भावेनमद्व्यतिरेकेणैवतास्तेजनाःसेवंतेअतोयथादेवतानांपावनंतथा
तत्फलमपिनाशवदित्यर्थः यवंजनोभवतीत्येतदेवपामाह देवानि
तिदेवयजोदेवभक्तादेवान्परिच्छिन्नैश्वर्यानादित्यादीन्यांतिप्राप्नु
वंति देवानांपरिच्छिन्नैश्वर्यत्वेनानंतत्वंतथानतद्भक्तानांतत्फला
नोचानंतत्वंस्यादित्यर्थः मद्भक्तामत्सेवानिरताः मदेकचित्ताअपिया
हावधारणार्थकः मामपिमामेवयांतिप्राप्नुवंतिनतद्वेवाकर्णोदिव
मोहार्थमन्येयांतिममापरिमिताश्वर्यनापरिच्छिन्नस्वरूपगुणशालि
कत्वेनापरिमिताश्वर्यैश्वर्यत्वान्मद्भक्तानामक्षयफलत्वंस्यादतोऽ
न्यदेवभक्तानांनसंसारनिवृत्तिःस्यादितिभावः २३ ॥

मधुसूदनीटीका

+ यद्यपिसर्वाअपिदेवताःसर्वात्मनोममैवतनवः तदाराधनमपिवस्तुतोमदाराधनमेवसर्वत्रापिच
फलदाताहमेव तथापिसात्त्वमद्भक्ता
नांचतेषांचवस्तुविवेक
अविवेककृतफलवैषम्यं
भवतीत्याह ॥ +

+ अल्पमेधसांमंदप्रज्ञत्वेनवस्तुविवेकासमर्थानांतेषांतत्तद्देवताभक्तानां
तन्मयाविहितमपितत्तद्देवताराधनजंफलमंतवदेवविनाश्येवनतुम

भक्तानामविवेकिनामिवानंतं फलं तेषामित्यर्थः कुत एवं इत्यतो देवानिंद्रादीनंत
वत एव देवयजो मदन्यदेवताराधनपरा यांति प्राप्नुवंति मद्भक्तास्तु ये
सकामाः प्रथमं मत्प्रसादादभीष्टकामानाप्नुवंति अपि मामुपयोगात्
ततो मदुपासनापरिपाकात् मामनंतमानंदघनमीश्वरमपि यांति प्राप्नु
वंति अतः समानेपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदंतरं
तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्व एवैत इति २३ [illegible]
[illegible] ॥

मदानंदीटीका

वस्तुतो देवताः सर्वा ममैव तनवो हरेः तत्पूजनं ममैवास्ति ह्यनंतमुपासार्थि
नः १ समस्तांतर्यामितया फलदाताहमेव च तथापि साध्यात्मता ये य
वान्यपरायणाः २ विवेकतदभावाभ्यां फलं तेषां पृथक् अल्पबु
द्धितया व्यस्तविवेकात् अमचेतसां ३ देवतांतरभक्तानां तदाराधन
जं फलं विनाश्येव तत् तथापि मद्भक्तानां तु नो तथा कुत एवं यतो देवा
निंद्रादीन् देवताकिनः मदन्यदेवतापूजानत्पराः प्राप्नुवंति तान् ५
मद्भक्तास्तु सकामा ये तेनावयं मत्प्रसादतः अभीष्टान्प्राप्नुवंत्येव ततो
भीमेव रहये ६ उपास्तिपरिपाकात्ते प्राप्नुवंत्येव ईश्वरपदं समानेपि स
कामत्वे मद्भक्तानां महात्मता ७ देवतांतरभक्तानां महदल्पत्वं यतः
उदाराः सर्व एवैते तस्मात्साधूक्तमित्यपि ८ ॥ २३ ॥

नीलकंठीटीका

अल्पमेधसां अल्पयोगात्मनामानित्यकुर्वणोति अल्पमन्येनेन हिंसानाति
नदल्पमिति श्रुतेः द्वैतंप्रल्यन्तैव मेधा येषां ते बाह्यार्थाभिलाषिणामि
त्यर्थः तेषां तत्फलं अंतवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यांतवत्त्वादेव तयोः भे
देन स्वभक्तेभ्यो विभेदार्थः यतो देवयजो देवान्यजंते इति देवयजस्ते दे
वानंतवत एव यांति एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव यांति भूतये
तभक्ता अपि भूतादीनेवेत्यपि द्रष्टव्यं मद्भक्तास्तु मामेवानंतं यांति अ
नंतः अनंतफलभाज इत्यर्थः २३ ॥

म

आनंदीटीका

परमेश्वरार्चनान्यदेवतार्चनयोर्विशेषमाह ॥

पितॄन्यांति पितृव्रताः भूतानि यांति भूतेज्याः अस्यां टीकायामधिकम्

तद्गतस्तेषामिंद्रादिभक्तानामंतवदल्पमेव फलं अल्पप्राज्ञादेरन्यदीक्षो नास्तीति परिमिता ब्रह्मज्ञानमप्राप्यामेषां तुच्छं स्वर्गादिकं तत्र देवाराधनफलं ग्रंतवद्विनश्वरं भवति न तु परमेश्वराराधनवदनंतमि त्यर्थः प्राज्ञादिभक्तानां भक्तितारतम्येन तत्तल्लोकादिप्राप्तानाम पि नियतमथः पतनमिति नैव वक्तव्यमिति राज्यागमे प्रली यंते प्रभवंत्यहरागमे इति यत्तदेवाह देवयजः इंद्रादीन्हविष स्वाहाकारेणायजंतः देवान्यांति देवलोकं यांति पितृव्रताः स्वधा कारेण पितृन्यजंतः पितृलोकं यांति भूतेजः भूतान्हविष्पनमस्का रेणायजंतः भूतानि यांति तांतां भोगभूमिं प्राप्नुवंति देवादिलोकप्रा प्यफलत्वयेषु नरावर्तंते इत्यर्थः लक्षयतीति चेत्तदाब्रह्मभुवनादि ति [illegible] नेरत्याह २५ ॥

रामकंठीटीका

फलमंतवदनित्यं भवति तेदेवज्ञानमोहिताः संतत्रात्मानं देवतां फलं च तात्तात्वेन प्रतिपद्यंते ततस्ते देवात्मतातात्वेन पतिपन्नान्य ये न्तादिभिरनवद्भिः क्रियाविशेषैर्यजंते ते प्रीणायंतीति देवान्यांति तत्र देवताधिकरणभूतं तं तं देवलोकं गच्छंति येतु मां परमात्मानं स्वरूप मेकं तत्त्वयथाप्रतिपादितं क्रमेण मदिच्छयैव प्रेर्यमाणाः सं तेऽज्ञानित्वदक्षणाधिरोहपर्यंतेन भक्ताः समाश्रितास्ते मामेव पर मकारणं यांति अहमित्यभेदेन समापद्यंते [illegible] २६ ॥

x यद्यपि तद्देवताराधनं मदाराधनमेव किंतु

लासिकी [illegible] टीका

x तेषां तद्देवताभक्तानामल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां तत्फलमम पि फलमंतवदनित्यं भवति निर्जत्येव वास्तवतया परिमितीकृत त्वात् तत्तमदाराधनजंफलं तत्र के उच्चावात्म समाधानं येषां

गी॰ टी॰ स॰

यंत्यन्यदेवताः भिद्यंतेभूरिविद्यांसोभिन्नतापिद्रुभुंदिताः इति अन्य
त्रापि उपेक्ष्यतत्तीर्थयात्राजयादीनवक्रुर्वता पितृसमस्तरन्यकरो ले
हि न्यायेप्रापनेदिति उक्तएवं यतोदेवयजस्तत्रदेवतायासकाज
नादेवातंतवतोयांति प्राप्नुवंति मद्भक्तामामेवापरस्य मद्भक्तामामनन्ता
यंते यांति अतःसमानेपिसकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवतानांभक्ता
नांचमहदंतरं तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्वएवैतेइति २३ ॥

114

पंचोलीटीका

एतेषांकामिनांफलस्यतुच्छमाह अंतवदिति तुपुनः तेषांअल्पमे-
धसांअल्पप्रज्ञानांतत्फलमंतवत्विनाशिभवतिदेवयजः देवान्य
जंतीतिदेवयजः देवान्यांतिप्राप्नुवंतिमद्भक्तामामपियांतिप्राप्नु
वंतिएवंसमानेप्यायासेअनंतफलायमामेवनप्रपद्यंते अहोबत
कष्टमित्यनुक्रोशंदर्शयतिभगवान् २३

रत्नावीरसमिद्धोयिनी॥

ननुयदि भवानेवसर्वकर्मस्रष्टा सर्वकर्मकारयिता सर्वकर्मफ
लदाताच तत्कोविशेषस्तेषांभवद्भक्तानांचेत्यादि अंतवत्विति
तुशब्दोविशेषे तेषांतद्देवतामूर्त्याराधकानांतत्फलंसंकल्पि
तकामलाभरूपमंतवत्सावधानंभवति क्षणमात्रस्थित्याशी
घ्रंनश्यतीत्यर्थः यतस्तेल्पमेधसः अदृढनिश्चयत्वेनबुद्धिही
नाइत्यर्थः अतएवदेवयजोदेवांतरपूजकादेवान्यांति अनित्यां
स्तल्लोकान्गच्छंति मद्भक्तामामपियांतिमत्सायुज्यमाप्नुवंति
संसारान्मुच्यंत इतिभावः २३

मधुभाष्य

२३॥

भाषाअनुवाद

अब कहतेहै कि यद्यपिदेवता मेरी ही मूर्तिहै और उनकी पूजाभी मेरी ही पूजा है तथा कर्म्म फलदाता भी हम ही है पर तौभी इन अल्प बुद्धियों को अंतवंत कहे विनाशी फल होता अर्थात् स्वर्ग आदि सो सात्विक सुख कछु दिनके लिये होता है क्यो कि साक्षात् मेरी उपासना नही कियाहै और जो जिस देवता को भजते है सो उसी को प्राप्त होता और मेरे भक्त जन्म नाश रहित होयके मेरीहीको प्राप्त होता है २३ ॥

दोहा

फल तिनके नाशहि सहित अल्पमति तिनको होय देव यजी देव
हि मिलें मम भक्त मिलहैं मोय २३ ॥

115

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् २४ ॥

शंकरभाष्यं

किं निमित्तं त्वामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते अव्यक्तमिति अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति किं निमित्तमित्यादिना अप्रकाशं शरीरग्रहणात् पूर्वमिति शेषः इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहाद्व्यक्तिं प्राप्तमित्यर्थः प्रकाशस्तर्हि कदाचित्कत्वे भगवति प्रागभावेनेत्याह नित्येति कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युक्तं नहि ह्रणोति परमिति परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थं २४ ॥ मि

ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किं देवतान्तरं हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह ॥

स्वामिकृतटीका

अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रपंचातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते तत्र हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः कथंभूतमव्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तं भावमतो जगद्रक्षणार्थं लीलया विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं कर्मनिमित्तभौतिकदेहं च देवतान्तरसमं पश्यन्तो मन्दमतयो मां नातीवाद्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ति ते चोक्तप्रकारेणान्तवत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः २४ ॥ मद् भावो

पिशाचभाष्यं

किं निमित्तं भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्तीति अर्जुनवचनमाशं

कयाह अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिभावमिमं संसारिभूतषट्वदायत्नं प्राप्तं मन्यं
तेजानंतिमामबुद्धय अविवेकिनः लौकिकाजनाः ममपरंप्रकृष्टं परमा
त्मभावमजानंतः अचेतयंतः अव्ययमविनाशिनं अनुत्तमं निरतिशयं
मांविहायदेवतांतरंभजयंति २४ ॥

रामानुजभाष्यं

इतरेतुसर्वसमाश्रयणीयत्वायमममनुष्यादिष्ववतारमपिकिंचित्कारं
कुर्वंतीत्याह अव्यक्तमिति सर्वैःकर्मभिराराध्योहंसर्वेश्वरः परमकारु
णिकः आश्रितवात्सल्यात् सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजन्मस्वभावमवा
प्तंदेवकृष्णावतीर्णः इतिममपूर्वंपरंभावमव्ययमनुत्तमंप्रजानंतः प्रा
कृतराजसूनुसमानमिमं एवंमनभिव्यक्तमिदानींकर्मणाजन्मवि
शेषंप्राप्यव्यक्तमापन्नमबुद्धयोमांमन्यंते अतोमांनआश्रयंतेनक
र्मभिराराधयंतिच २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ननुसर्वगतेभगवत्युक्तेकिमितिदेवतांतरोपासकानांमितंफलम्
उच्यते नेवल्वलयबुद्धित्वान्मत्स्वरूपंपारमार्थिकमविद्यमानविज्ञ
कंनयस्ताभिजानंते अपितुनिजकामितामनोविताकारविशिष्ट
ज्ञानस्वभावंव्यक्तमेवापन्नंविदंति नान्यथा अतएवतात्स्याका
रेवाकांक्षितग्रहाः किंतुसिद्धांतोयमत्रयः कामनापरिहारेणयत्किं
विद्देवतारूपमालंबतेनतस्यानंतकृष्ठमनंतभावेनपर्यवस्यति विप
र्ययात्तुविपर्ययइति २४ ॥

+नतुचसमानेप्रयासेमहदितिचफलविशेषेसतिसर्वेपिदेवांतरंहित्वाकिमितिनाम् नभजंतीत्याह॥+

परमार्थप्रपाटीका

अव्यक्तमिति अव्यक्तप्रपंचातीतंमनुष्यमत्स्यकूर्मादिदेहधारित्वे
नव्यक्तिमापन्नंप्राप्तंमामित्यल्पबुद्धयोमन्यंते नतुहेतवः ममपरंभा
वंतात्विकंस्वरूपमजानानः कथंभूतंभावंअव्ययंअनुत्तमं नवि
द्यतेउत्तमंयस्मात् जगद्गुणार्थमविकृतमाह सत्वस्वरूपंहृष्ट
फलदातारमजानंतेनतुकालफलदंदेवतांतरमुपासतेनेषामंत
वत्फलंभवति २४ ॥

ततस्तद्ग्रहणस्यैवं फलकत्वेनाहिमुखाः सन्तः कथमन्यदेवानुपासते
जीवास्तत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तं इन्द्रियाग्गोचरं भोगाहेस्यादिभा
वेनानित्यदेहस्मृत्यानित्या प्राकृताभौतिकादिव्यविग्रहं जगदनुग्र
हाय कृपयैव स्वेच्छयाविर्भूतं सन्तमपीश्वरं मां देहग्रहणान्याकार्यो
ऽहमपि दानीव सदेवत्वहं व्यक्तिं भौतिकदेहग्राह्यकार्यहमनाग्रा
सं जीवसाधारणमबुद्धयोनाद्यविषयानष्टविवेकामन्यन्ते यद्वा अ
व्यक्तं सर्वकारणमपि मत्स्याद्यनेननित्यरूपैः स्थितं कथया कदाचि
त्तत्रूपेणाविर्भूतं सन्तं मां व्यक्तं कार्यरूपतां मत्स्याद्येनेकावताररूपे
णामेमन्यन्ते अबुद्धयस्तत्तं विहणीति परंभावं सर्वजगदुदया
दिकर्तृत्वं सर्वान्तर्यामित्वं सर्वाधारत्वं चेत्यादि अव्ययं ध्वंसप्रागभा
वादिरहितानन्तगुणदेहादिवैभवम् अनुत्तमं सर्वोत्कृष्टं मम
वसुदेवसूनोरेतादृगैश्वर्यमजानन्तोऽज्ञानतो मां विहाय देवतान्तरं भजं
ति ततश्चान्तवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः २४ ॥

ज्ञत्तमैवजयन्तीटीका

आत्मानोवेनेषां मत्स्वरूपज्ञानाभावः मत्प्रपदनं भावश्च प्रसन्न
सर्वेश्वरस्य मम मनुष्यादिष्ववतारमपि प्राकृतजीववत्कर्माधीन
मसमर्थं ते मन्यन्ते इत्याह अव्यक्तमिति अबुद्धयो मत्स्वरूपाद्यज्ञा
नानामहिमस्वभावादेन्यजनानान्तत मम नित्यस्वाभाविकानेककल्या
णगुणात्मकस्यानन्तपाञ्चरात्रधर्माश्रयस्य सविशेषस्याप्यनन्तमे
नात्यन्तमनुत्कृष्टो यस्मात्तत्तन्यानिजाय सामस्मृत्यामित्यर्थः अव्य
यं व्ययस्तत्कर्माधीनप्राकृतजीवजन्मवत्परिणामादिरहितं दि
व्यमित्यर्थः परं धर्मपालनायाधर्मविनाशाय सतां समाश्रयणाय
सतां मोहनाय निखिलनिजदिव्यापरिमितगुणरूपैश्वर्यादि
गुणगणाद्यादिकं मत्स्यजनत्वं व पतुर्वं वसुदेवादेवकायामवतीर्णं इ
त्याकारकं भावं जन्मभावस्वभावं प्राप्य चेष्टामजन्मस्वक्रिया
लीलापदार्थं विभूतिभूयजन्तावधिनिमेदितीकोणाद्भवणाहोऽ
वजनगन्मवाचकः स्वेच्छयापाङ्भावं नत्तजीववत्कर्माधीनं प्रजा

श्री॰ टी॰ स॰

117

तेनतःसंतोयन्मायामोहितत्वेनमद्व्यक्तिविभ्रमवन्तोदृविदंतः संतोऽव्यक्तंस
र्वप्रपंचातीतंशास्त्रादिसूत्रत्वेनस्थितंनिर्विशेषमनभिव्यक्तमिदानी
तु व्यक्तिमापन्नंमायिकगुणेनकर्मणाचव्यक्तिंमायाकृतमनन्य
देहमापन्नंप्राप्तंमाममहमस्थूलरूपंमायागुणरहितंनित्यानंदादिव्य
कारूपंसविकल्पागुणाविक्रहषात्रमत्तंवैष्णवंप्राकृतराजपुत्रा
दिवन्मन्यंतेजानंतिअतोमामनाहृत्यतेनअप्रयांतइत्यर्थः २४॥

मधुसूदनीटीका

एवंभगवद्भजनस्यसर्वोत्तमफलत्वेऽपिकथंप्रायेणप्राणिनोभगवद्विमुखाइत्यत

हेतुमाहभगवान्॥ अव्यक्तंदेहग्रहणात्प्राक्कार्याक्षमत्वेनस्थितमिदानींवसुदेवगृ
हेव्यक्तिंभौतिकदेहावच्छेदेनकार्यक्षमतांप्राप्तंकेचिज्जीवमेवम
न्यंतेमामीश्वरमप्यबुद्धयोऽविवेकमूलत्वादव्यक्तंसर्वकारणमपिमां
ह्यनेका व्यक्तिंकार्यरूपतांमत्स्यकूर्मादिवतारूपेणप्राप्तंमामिंवा कथंतेजीवा ति
त्वंनविविच्यतेति तत्रानुहचयर्तिहेतुंविवृणोति परंसर्वकारणरूपं ऊं
अव्ययंनित्यंममभावंस्वरूपंसोपाधिकमजानंतः तथानिरुपाधिक
मपिअनुत्तमंसर्वोत्कृष्टमतिशयाद्वितीयपरमानंदघनमनंत
ममस्वरूपमजानंतोजीवानकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेवकंचिन्मां
तो मन्यंतेतंमामनीश्वरत्वेनाभिमतंविहायप्रसिद्धंदेवतांतरमेवभजं
२व तेतेननश्रांतंद्वयफलंप्राप्नुवंतीत्यर्थः अग्रेवक्ष्यते अवजानंतिमां व
मूढामानुषींतनुमाश्रितमिति २४ ननुजन्मकालेऽपिसर्वयो
गिध्येयंश्रीवैकुंठस्थमैश्वरमेवरूपमाविर्भावितवानसि संप्रतिचश्री
वत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुंडलादिदिव्योपकरणशालि
नि कंबुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजेश्रीमद्वैननेयवा
हनेनिखिलसुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावै
भवे सर्वसहस्ररूपेनेनरिविविधदिव्यलीलाविलासशीलेसर्वाव
तारशिरोमणौसाक्षाद्वैकुंठनायकेनिखिललोकदुःखनिस्तारा
यभुवमवतीर्णेविविधचिप्रपंचासंभविनिरतिशयसौंदर्यसारस
र्वस्वमूर्तौबाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदि
व्यपीतांबरेनिरुपमश्यामसुंदरीकरदीकृतपारिजातार्थ्यपराजि

नभूरंदरेवाणगुह्वविजितगणानांकुवेरे समस्तमहागरविजयिनरक
प्रभृतिमहादैत्येयप्रकरणपर्यंतसर्वस्वहारिणि श्रीमादादिपर
मरंकामहावैभवकारिणिषोडशसहस्त्रदिव्यरूपधारिणिपरमेय
शगणादिमणीमहामहिमनिनारदमार्कंडेयादिमहामुनिगणा
स्त्वनेत्वयैकत्वमविवेकिनोपिमनुष्यबुद्धिंजीवबुद्धिर्वा इत्यनेना
णांकामपिनिनीषुरात्स भगवान् ।।

सदानंदीटीका

सर्वोत्तमफलंश्रीमद्भगवद्भजनंयदि कथंप्रायेणलोकास्तेभावा
हिमत्वादृति १ अपेत्यायांहरिःप्राहस्वयंहेतेंजगद्गुरुः अव्यक्तम
प्रकाशोमायादेहग्रहणात्स्मानं वसुदेवगृहेव्यक्तिमस्मदादि
वदागतं इतिमन्यंतर्यानविवेकरहिताजनताः सर्वकारणमी
धानंमांव्यक्तिंकार्यरूपतां मत्स्यकूर्मादिरूपेणप्राप्तमेवेत्यर्थइत्याता
अविवेका तयामूढाविचारंनाश्रियंतीति सर्वकारणरूपंयन्तेत्य
सोपाधिकंमम ५ स्वरूपमजानंतस्तथैवनिरुपाधिकं सर्वोत्कृ
ष्टरूपानंदघनमद्वैतमद्वयं ६ निर्विकल्पस्वरूपंमेविज्ञनसमहे
शितः अज्ञानंतोल्लोकानुकारिणोमानवविज्ञः ७ ततोमामीह
पामत्वादेवतांतरमाश्रिताः अंतवत्फलंप्राप्यसंसारएवोअम
तिते ८ मत्स्यरूपपरिहारेणमहाभ्रणफलंयतः नस्मात्वंमांविजा
नीहिंसगणानिगणांचवा नावमात्रेणमुक्तिस्तेभविनेत्याधायोह
दैः १० १४ ।।

नीलकंठीटीका

पवंनहिंकृतस्त्वामेवसर्वेनप्रतिपद्यंतेरत्याशंक्याज्ञानादित्याह
अव्यक्तमिति अव्यक्तंसर्वोपाधिशून्यत्वेन अस्पष्टमपिवासुदेवपा
रीरेणव्यक्तिमापन्नं अस्मदादिवच्छरीरैरभिमानेनमामबुद्धयोमन्य
ते यतः ममपरंभावंपरत्वंउत्कृष्टत्वमजानंतः उत्कृष्टत्वमेववि
धिनाहि अव्ययंनवेतीत्यव्ययं अविनाशिनं अतएवमयस्मादना
ज्जकृष्टंवानास्तिनिरतिशयमैश्वर्यरूपमित्यर्थः १४ ।।

आनंदी टीका

परमयोगिभिरनेकजन्मयत्नप्रत्यक्षीकरणीयमपीदानींभवंतमीश्वरंलोकानांभागप
वश्यादत्रप्रत्यक्षेवर्तमानंकथंनसर्वेभजंतेइत्याह ।।

गी॰
टी॰
स॰

118

आनंदीटीका

नास्तिव्ययोविकारोयस्यसोऽव्ययम् नविद्यतेउत्तमः कश्चित्कारणंय
स्मात् जगत्कारणानांसर्वेषांपरमकारणं ईदृशंममपरंसर्ववर्तीणि
भावंस्वभावमजानंतः अतएवाबुद्धयोरजस्तमसाभिभवात्ज्ञानही
नाः मोक्षमुक्तावपिनित्यमपिअव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेकंचनप्रा
कृतजीवमिवइदंशरीरग्रहणात्पूर्वमव्यक्तमहदृश्यमिदानींश
रीरग्रहणेनव्यक्तिंप्रदत्तामापन्नंमन्यंतेप्राकृतमेवप्रमादवशनान्मां
सामान्यंजीवंमन्यंते [illegible]
[illegible] २४ ॥

लासिकी [illegible]टीका

रामकंठीटीका [illegible] २४ नास्ति

ननुसमानेपिप्रयासेमहतिचफलविशेषेसति सर्वेपिकिमितिदे
वतांतराणिहित्वात्वामेवनभजंतेइतितत्राह ॥ अबुद्धयः परिच्छिन्न
देहादिनिष्ठबुद्धयोमंदाअप्रज्ञाममअव्ययस्यनित्यस्यरूपादयच्युत
मनुत्तममनुत्तमंपरंभावमुत्कृष्टंस्वभावमजानंतः अयंतुअभिजानंतः
अव्यक्तंप्रपंचातीतंसंतंमांव्यक्तिंमनुष्यमत्स्यादिभावंप्राप्तंमन्यंते
अतोमामीश्वरमपिकारणनिमित्तभौतिकविग्रहंदेवतांतरंचसमं
पश्यंतोमांनभजंते अतस्तद्देवतानामेवभजंते तेषांत्वाशेहन्त
नाह २४ ॥

पंचोलीटीका

किंनिमित्तंमामेवनप्रपद्यंतेइत्यत्राह अव्यक्तमिति अबुद्धयंमा
मअव्यक्तस्यहस्तमस्मारातीतस्यावरजंगमादिरहितमनुत्तमंनिरतिश
यंव्यक्तिंस्पष्टतामापन्नंप्राप्तंमन्यंतेजानंतिमामीश्वरमपिसंतंमम
परंभावंपरमात्मस्वरूपंअव्ययंव्ययरहितमनुत्तमंनिरतिशयंभा
वमजानंतइत्यर्थः २४

एवमाहुरं दैवं च सर्गस्यकर्तातेषां कर्मचतत्फलविशेषसहित
मुक्तेदानीं स्वस्मिन्नसक्तं वैषम्यं परिहर्तुमाह अव्यक्तमिति
अबुद्धयो निश्चयात्मकज्ञानहीनाः अव्यक्तं चक्षुरादिभिरग्रहीत
मप्राकृतं सन्तं मां व्यक्तिमापन्नं मनुष्याकृतिधारिणं मन्यन्ते अय
मेव मनुष्येष्वेक इति जानन्ति न पुनः परमकारणत्वेन मन्यन्ते
यतस्ते मम परं भावं सूक्ष्मं स्वरूपं न जानन्तीति अजानन्तः कीदृ
शमव्ययं अविनाशिनं अत एवोत्पत्तिहीनमपि असन्नेवमु
त्पद्यत इति तथा च नित्यमिति पर्यवसितोऽर्थः अनुत्तमं सर्वोत्त
मं अथवा भावः सत्तास्वभावाभिप्राय चेष्टात्मजन्मास्विति नाना
नुपास्यनात्यं भावं सूक्ष्ममभिप्रायं जगत्पालनाय धर्मसंस्था
पनाय च तत्तद्देहधारणमजानन्तः तत्र अव्ययमिति नित्यप्र
तिज्ञातत्वीकारात् अनुत्तममिति अत्युत्तममित्यर्थः अत
एव मदभिप्रायानभिज्ञाना देवदेवतान्तरं यजन्त इति २४॥

मधुभाष्य

अव्यक्तमिति कार्यदेहादिवर्जितं तद्धानिवप्रतीयत इत्यत आ
ह व्यक्तिमापन्नमिति कार्यदेहप्राप्तं तथोक्तं सदसतः
परं न तस्य कार्यं अपाणिपादः आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौ
णादेहिकमित्यादौ भावं पापार्थं तथाब्रवीच्च याथातथ्यम
जानन्तः परं तस्याविमोहिता इत्यादि अज्ञानेवमदि कथ्येत्या
ह २४॥

119

भाषानुवाद

और जो ऐसी शंका करो कि ध्यान पूजा आदि प्रयत्न तो समान औ
र फलमे वैषम्य कहे बड़ा अंतर है तो फेरि सब देवतों को त्याग
करि तुम ही को कौन सब भजैं इसपर कहते हैं कि अल्प बुद्धि मनस्य
मनुष्य प्रपंच रहित हम को मनुष्य हमने स्वरूप ठहराते है इ
सका कारण यहकि वे लोग मेरे श्रेष्ठ रूपको नहीं जानते हैं
जोई रूप प्रकाशित करतेहैं कि जो अव्यय कहे नाश रहित औ
र जिससे और कोई उत्तम नहीं है परंतु संसार की रक्षाके अर्थ
लीलासे विशुद्ध सत्व प्रधान जो मै तिसको कर्मोसे उत्पन्न भौ
तिक कहे पंचभूतमय देहधारी और देवता की नाई जानिकै
हमारे प्रति अधिक आदर नहीं करते है वल शीघ्र फलदाता
और देवतोंको भजते हैं वेई अंतवंत फल पावते है २४ ॥

दोहा

विनारूपगुनरूपमोहि मानत है मतिहीन परमभावनहि
जानहि अव्यय मोर अहीन २४ ॥

120

नाहंप्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोयं
नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५ ॥

शंकरभाष्यं

तदज्ञानं किंनिमित्तं इत्युच्यते नाहमिति नाहंप्रकाशः सर्वस्य लो
कस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोहमित्यभिप्रायः योगमाया
समावृतः योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया तया यो
गमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः अत एव मूढो लोकोयं नाभिजा
नाति मामजमव्ययं २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबंधकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं
प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्यति तदज्ञानमित्यादिना विशि
ष्टानामेवैतन्निरुपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तमत्र सोपाधि
कस्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे नाहमिति नहि भगवद्भक्ति
रत्यर्थमुक्तेत्याशंक्याह केषांचिदिति सर्वस्य लोकस्य नप्रकाशोह
मित्यत्र हेतुमाह योगेति अनादिनिर्वाच्याज्ञानाछन्नत्वादेव म ँवा
द्विषये लोकस्य मौढ्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावात्मन्निष्ठत्व
रहित्यमित्याह अत एवेति २५ ॥

स्वामिकृतटीका

नाहमिति
तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि
किंतु मद्भक्तानामेव यतो योगमायया समावृतः योगो युक्तिः मदीयः
कोपि चिंत्यः प्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनपटीयस्त्वा ँम
त्तया संछन्नः अत एव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोको जं व्ययं
चमां न जानाति

पिशाचभाष्यं

नाहंप्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव भक्तानां मत्प्रकाशोहमि
त्यभिप्रायः अतो योगाएव माया योगमायासमावृतः मूढोयम

(12)

शिवविवेकीलोकोनाभिजानातिमजमव्ययं उत्पत्तिविनाशरहितं

रामानुजभाष्यं

अतएवंतप्रकाशएनइत्यत्राह नाहमित्यमनुष्यत्वादिसमानसंस्था
नयोगमाख्यमाययासमावृतोहंनसर्वस्यप्रकाशः मयिमनुष्यत्वादि
समानसंस्थानवासंस्पर्शमात्रेणमूढोयंलोकोमाम नी[illegible]ङ्किर्मीण य
मनितत्पर्यामिनेनसम[illegible]यलभ्यमानमपिअजमव्ययंतिखिलजगदेक ग
कारणंतेवंसर्वेमासर्वसमाश्रयणीयत्वयामनुष्यत्वसमानसंस्था
नमाश्रितंनाभिजानाति २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकायांव्याख्याने २५
सर्वेषांनाहंगोचरतां प्राप्नोमि २५

परमार्थप्रपाटीका

तेषांत्वज्ञानहेतुमाह नाहमिति सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः
अंतर्यामित्वेनवर्तमानोपिपरंतत्वप्रकाशकोनभवामिकिंतुमद्भ
क्तानामेवयतोयंलोकःयोगमायासमावृतःसन्मूढोस्तिअतो
मामजमव्ययंनजानातियद्वा सर्वस्यलोकस्यज्ञानरूपःप्रकाशः
अविंत्यैश्वर्ययायोगमाययासमावृतोस्तिपरंतुनाहंसमावृतः
यतोयोगमायातत्वाश्रयाव्यामोहिनी यथाघनावृत्तेनकल
षोदकेनप्रतिबिंबप्रकाशएवावियतेनतुसूर्यः अतएवमूढोलो स्य
कः एवंविधमपितोवर्तमानेननजानाति अतएवातवकुलेल
भते मद्भक्तस्त्वजमनादिमव्ययमनंतंमांजानाति अतोनतस्य
लभतइत्यर्थः तदुक्तंहिमगीताकाव्य चित्तंचिन्त्यावरूप
आत्मनिकल्पमायावृततंभवेन्मार्तंडुस्लमसाघ्रियतेनकिंमहाकिं
चीदलाघवयता अतानेतापिधीयतेजलमब्धेवार्कतत्तद्गतं विद्याविद्याव
द्येयावरणाभिधंमुनिवरैर्मोहस्यपर्याणिद्वयमिति अत्रशंकराचार्यवी
यासकृतिरपि अजस्यनाभावध्येकमपितंयस्मिन्विश्वानिभवना स्तु
निनत्वःनतंविराजयदस्माजजानात्पदुष्माकमंतरंबभूव नीहा
रेणप्रावृतानजल्पाचासुतृपउक्थशासश्चरंतीतिसार्धसंह्दयंभा कृ
वं अजस्यजन्मरहितस्यमहाभूतात्मकस्यविराजोनाभावध्येहिर

णपगर्भाख्यमेकं लिंगदेहमपि तं त्वत्तमिवास्मि तं यस्मिन्नलिंगदेहे विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूर्भुवः स्वरादीनि न स्युः सूक्ष्माणि गणाइवांति इति
नमित्युत्तरेणान्वयः हे नरास्त्वं विश्वकर्माणमीश्वरस्वरूपं न विदाथ न वि
जानीथ यस्मात् इयमाहमानि ज्ञानानि स्वस्वरूपावरेणा विपरीतत्वादिन
वात् देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्याकारेणावयं न जानीम इति यद्वच्यते
नदसत् नसदहं प्रत्यगात्मजीवस्वरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्यत
त्वे किं युष्माकमहंप्रत्ययगम्यात्मनोऽन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादितिर
क्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं न बभूव भवति विद्यते जीवरूपं वनदपि
कृतेन वदति चेत्तत्र नीहारेण प्रावृता यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन
प्रावृताः प्राच्छन्नाः अनेनाज्ञानीणा युष्मानीहारो नाम्यं तमसत् हेण
वरकत्वात् काष्ठपाषाणाघवांतरभेदे देवोऽहमणकत्वात् एवमसा
तमपि नाम्यं तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत्वबोधमात्रवि
वर्त्यत्वात् ईदृशेनाज्ञानेन भवंतः सर्वे जीवाः प्रावृताः न केवलमा
वृतत्वं किंच जल्प्याः देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पपराः किं
च असुतृपः केनाप्युपायेनासून् तर्पयंतोऽसुदरंभरा इत्यर्थः न तु पा
रमेश्वरं तत्त्वं विचारितवंतः किंच ते केवलमिहलोकभोगमात्रे
माः उक्थशासः नानाविधमुक्थशस्त्रं कथं स्वर्गादिफलेप्संतः शा
ण्वियां चरंति ॥ ४५ ॥

वनमालीटीका

ननु जन्मकाले योऽभितेयं श्रीवैकुंठस्थमैश्वररूपमेवमाविभावय
ति संमतिच श्रीवत्सकौस्तुभादिसाधारणालौकिकोपकरणशालि
तिकंबुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजश्रीमहेतनेयवाह
ने सर्वस्वहरजेनतिविविधदिव्यलीलाविलासे साक्षाद्वैकुंठना
णके लोकानुग्रहाय भवावतीर्णे विविधविधपंचसंभवनिरतिशाय
सौंदर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तत्रापि किर
णोज्ज्वलदिव्यपीतांवरानिरुपमपणामकुंदरे करदीकृतपंरिनाना
र्थपराजितपुरंदरे बाणगृहविजितपाणिकंठे नारदादिभिर्निषाम

गी॰ टी॰ सं॰

122

पास्यपदांभजेतत्पिकथमविवेकिनोपिमनष्यबुद्दिर्जीवबुद्धिर्वेत्याशंका
मयाहमाहनाहमिति अहंसर्वलोकस्यनप्रकाशस्त्वेनरूपेणप्रकटोन
भवामिकिंतुकेषांचिन्मद्भक्तानामेव कथंसर्वस्यलोकस्यनप्रकटस्तत्रा
हयोगमायासमावृतः योगोममसंकल्पस्तद्वशवर्तिनीमायायो
गमायातयासमावृतोजनोमायया थोनजानातित्विनिसंकल्पा
नुविधायिन्यामाययातान्प्रतिमम्यागावृतः सत्यपिदेहादौतानका
रणोनज्ञानविषयत्वायोग्यंकृतः नचभगवतोव्यामोहकत्वेवैषम्य
मापत्तिः तत्कर्मणांपवाहानादीनांसर्वस्वेनत्कर्मापेक्षमत्सं
कल्पाधीनानांविपरीतभावनाहेतूनामेवव्यामोहत्वेनममवैष
म्याद्यसंभवात् १५ ॥

अथवैजयंतीटीका

ननुभक्ताभक्तानांसर्वेषामिंद्रियगोचरस्त्वप्रामपित्वांनेकस्माद्हेतो
र्जानंतीत्यपेक्षायामाह नाहमिति योगमायासमावृतः जलचरव
नचरनरसुरादिसमानसंस्थानरूपेयोगगणावृतवाच्यः सएवमायाम
हिमाववजनमोहनात्मिकातयासम्यगावृतमाच्छन्नंस्वरूपगुणादिकं
यस्यतथासोहंममसच्छन्नवाच्यः पुरुषोत्तमःस्वामितः सर्वस्यमदृतेत
रस्यसकलस्यजनस्यप्रकाशःप्रकटोनभवामि अतएवचययामा
ययामूढोमोहितोऽमढुलिनिर्दिष्टोलोकः मांपश्यति कोसनोज
नमरहितमव्ययमप्रच्युतस्वरूपगुणशक्तिकंसर्वेश्वरंमांनाभिजाना
तिप्राकृतवज्जनष्यवन्मन्यतइत्यर्थः यद्वाममसंकल्पजनितेत्वएव
एवंतित्यायशोदाप्रभृत्याविस्मृताचलाद्दिवासिन्यापिविघ्नाह्यपिकाया
योगमाययासमावृतोविस्मृतस्वपरस्वरूपोऽयंलोकोऽतएवमूढ
स्तथैवयोहितोमांनाभिजानातिअतएवाहंसर्वस्यप्रकाशोनभवा
मीत्यर्थः १५

मधुसूदनीटीका

अहंसर्वस्यलोकस्यनप्रकाशःस्वेनरूपेणप्रकटोनभवामि किंतुके
षांचित्मद्भक्तानामेवप्रकटोभवामीत्यभिप्रायःकथंसर्वस्य
लोकस्यप्रकटइत्यत्रहेतुमाहयोगमायासमावृतः योगोमसंक

ल्पसत्त्वगुणवर्तिनी माया योगमाया तयावृतत्वेन ततः मां स्वरूपेणानभिज्ञा
नातीति संकल्पात्तु विद्यापि तथा मायया समावृतः सत्यपि ज्ञानकार
णे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः अतो यदुक्तं परं भावमजानंतस्त्वेव म
मसंकल्पस्यैव कारणमित्युक्तं भवति अतो मम मायया स्वेच्छयाहृतत्वा
न्नः सत्त्वयं च तद्विषयमज्ञो विलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे माम
जमव्ययमनाद्यंतं परमेश्वरं नाभिजानाति किंतु विपरीतदृष्ट्या मन्व
द्यमेव किंचिन्मन्यत इत्यर्थः विद्यमानवस्तुस्वरूपमावृणोति अ
विद्यमानं च किंचिद्रूपयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् २५ ॥
अतो मायया ह्यधीनया [illegible]

सदानंदीटीका

ननु श्रीमज्जन्मावसरे हसौंदर्यजलधिस्वरूपं यद्यैश्वर्यं स्तंभनिगणैरे
वापरैः स्वयं प्रादुर्भूतेन निरवधिगुणैश्वर्यसहितं कथं तत्रावतारभव
तिमित्तद्वेहरपिहरौ १ तथा धृताकौस्तुभकुंडलांकितकिरीटपी
भावनमालमालिनि चतुर्भुजे कंबुगदाब्जपद्मोभिनिवदर्पितालं
कृतपाणिपंकजे २ श्रीकांतिभूत्यादिविलाससंयुते श्रीवत्ससौंदर्य
गुणालये विभो समस्तदेवासुरसिद्धनायके वैकुंठनाथे हि गवा
पावाहने ३ देवेंद्रसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहाविभूतौ
समस्तदेवासुरनेतरीषो च सादिभिर्वंदितपादपीठे ४ अनेककेली
लास्वविलासशीले समस्तलोकाजुरसर्वधर्मे समस्तलोकोद्धर
णैकहेतौ रुक्मावतीणांध्रवमज्जनाभे ५ विधिप्रपंचोत्तरधामसंयु
ते महात्मि सौंदर्यरसाकरे हरौ उदारलीलाप्रविमोहितालिलेतिप्र
गीतामलकीर्तिधामनि ६ समाश्रभावस्वलद्दिव्यकांतिमत्पीतां
बरे तूननमेचवदरं प्रभो स्वधामादिदिदृक्षणा तने स्वभक्तदार्थमि
हाद्यवतारि ७ स्वरूपमाधुर्यजितयाकशासने वाणासुराजौ जितचं
द्रशेखरे स्वरारिवंशोद्भवजद्योगानिजस्वभावसिद्धाखिलदिव्यकर्म
णि ८ पराशरव्यासवसिष्ठनारदादिभिर्महद्भिर्मुनिभिः सदास्तुते
त्वय्यीदृशे स्यात्कथमल्पचेतसामपीडमानत्वापि यास्य पेतणं ९
त्वज्ञानसंतानरमादिदेवाभिलक्ष्यवाक्यस्मदाजहार पताद्दशोहंभ

वतायथोक्त:सर्वस्यलोकस्यनचाहगोस्मि १० स्वेनरूपेणासर्वस्यप्रकटोन
भवाम्यहं किंतुकेषांचिदेववंमद्भक्तानांभवाम्यहं कथंसर्वस्यलोकस्य
नप्रकाशइतीयते योगोमेमैवसंकल्पोमायातद्द्वृणावेतिनी ११ अभक्ता
यंतेनोमांतज्ञानात्वथेमहेश्वरं स्वरूपेणानिसंकल्पान्नसाविरेणवमा
यया १२ ज्ञानगोचरतायोग्य:सत्यपिज्ञानकारणे कृतेन:प्राक्षयामा
तंपरंभावमितीहवै १४ गुणानांघटनेयोग:सैवमायानयाह्यहं तंकृ
तोलोकदृष्टाविन्यथीभावघकतोमन: १५ अभक्तानांममाताने संकल्पा
मेत्विकारणं यनेनोमेमाययाकृत्तात्रानात्तमन्यराज्मुखव: १८ लोका
यमामजंनित्यमनंतंपरमेश्वरं नाभिजानातिसर्वत्रंसत्यपिज्ञानकार
णे १२ किंतुमूढजनोयंमांविपरीतदृष्णान्यथा कंचिन्मनुष्यमेवात्र
मन्यतेमाययावृत: १८ विद्यमानंयथावस्तुस्वरूपंसर्वहृतोपसो
अविद्यमानंयत्किंचित्मायादर्पीयनीत्यपि १९ अमिहमस्तिभो:पा
र्थलोकोयोगमायायोहरे: १०॥ २५ ॥

नीलकंठटीका

ननुत्वद्विषयमज्ञानंलोकस्यत्वन्नआह नाहमिति हेयोगयोगिन्
ययोभावत्वमन्यथानेयंयोगयोगाह: यदूहंतत्पदार्थ:सर्वस्ययोगिनस्त्वे
पदार्थमात्राभिन्नस्यनप्रकाशोस्मिन्नत्रहेतु: मायासमावृतइति भा
वोत्तरयोगाद्गुणानांघटनेसैवयोगमायाचित्तसमाधिर्वायोगोभ
गवतस्तत्रमायेति भगवत्संकल्पवशवर्तिनीमायेत्यर्थ: उत्तरा
र्ध:स्पष्टार्थ: २५ ॥

इहास्मिन्नेवदेहेहतेरत्पाश्वर्यै:कर्मभि: आनंदीटीका गोवर्द्धनोद्धरणब्रह्मसंवंचनशंकरजयादिभिस्तवपारमे

सैत्रप्रसिद्धमेवतत्कथं लोपरमेश्वरत्वेनतजानंतीत्याह ॥ योगाभूतयस्मान्महंकारात्मकोय:संघात: सचासौमायाचदैवीह्येषागुण
मयीत्यत्रोक्तिदृशामन्निरोधानकारणंतयासमावृत: आच्छादितोमेघका
ये॰ यावत्सूर्योहंपरमेश्वरस्वरूप: सर्वस्यलोकस्यप्रकाशोनास्मियतोयंलो
क: मूढोमाययामोहित: अन्यथाज्ञानविषयीकृत: मामजमव्य
यमीश्वरंनाभिजानातिसविकारंकंचनजीवंजानंमांमन्यते [illegible]
[illegible] २५ ॥

रामकंठटीका

ननु अस्य मात्रं रंदेवंचसर्गं मयोवस्त्वक्रयापादितोलोको मायाख्यया विद्याशक्त्याच प्रहृतिनि
हृन्त्योर्धर्मयोर्नियुज्यमानं संसारापवर्गलक्षणंफलं प्राप्नोतीति संग्रहेण प्रतिपादितमाह

वैश्वरूप्येण्यद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थानात् परिच्युतलक्षणायेश्वरसमा
धियोगमायाहेतोर्नः तथाविधयोगमहिम्नोऽन्यादितायामायामत्स्वरू
पान्यथाप्रतिपत्तिहेतुःशक्तिसं यासमावृतोव्यवहितःसन् अ
हंसर्वस्यमत्प्रकृतिमोहितस्यासुरस्वभावस्यजंतोर्नप्रकाशः आ
त्मतयानप्रत्यभिज्ञेयस्ततश्चसर्वोमूढोलोकोयमजमव्ययंनि
त्यत्वाज्जन्मविनाशरहितंमांनाभिजानाति आत्मत्वेननप्रत्यव
मृशतीत्यर्थः २५॥ लासिकी [illegible]टीका

तेषांस्वातानेहेतुमाह

अहमीश्वरःसर्वस्यलोकस्यप्रकाशः प्रकटआत्मतयाप्रत्यभिज्ञेयो
नभवामि किंतुमद्भक्तानामेव अतोहंयोगमायासमावृतः यो
गोवैश्वरूप्येपिअद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थानापरिच्युतिलक्षण
येश्वरः समाधिः अथवायोगोऽघटितघटनापटीयस्त्व
(यामा) तदुन्मादितेर्यामत्स्वरूपान्यथाप्रतिपत्तिहेतुर्भेदप्रथारूपाशक्तिल
यासमावृतोव्यवहितःसन् अतएवमत्स्वरूपेऽत्रतेमूढोयंलोको
ऽजमव्ययंनित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितंमांनाभिजानाति आत्मत्वे
नतप्रत्यवमृशतीति २५॥

पंचोलीटीका

किंनिमित्तमित्यत्राह नाहमिति अहंयोगमायासमावृतोगुणत्रय
घटनेयोगः साएवमायातयासमावृतोयुक्तः सर्वस्यलोकस्यप्रका
शोदृश्योनकिंतुकस्यचिद्भक्तस्यएवअतएवायंमूढोलोकः अजम
व्ययंनाभिजानाति २५

रसावीरसमिद्धायिनी॥

ननुऊतोनत्वांसर्वेपिजानंतीत्याशंकास्वाज्ञानादेवेत्याह नाह
मिति अहंसर्वेश्वरः सर्वस्यजगतःप्रकाशः स्वस्वरूपेणप्रत्यक्षो
नभवामि किंतुनः केषांचिद्भक्तानामेवप्रकटोभवामि यतोयो
गमायासमावृतः योगस्तत्कृतोरसंबंधः सएवमायातयासमावृ

124

तआच्छादितोस्मि मायाव्यपिहि स्वमायया रूपांतरेणाच्छादितत्वेन नज्ञानविषयोभवति अतएव अयंचतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकोमोहितोंतः करणात्वेनुमामजमव्ययमुत्पत्तिविनाशरहितंनाभिजानाति किंतुविपरीतदृष्टामनुष्यमेवकंचिन्मन्यतइति २५॥

मध्वभाष्य

नाहमिति योगेनसामर्थ्योपायेनमायया च मयैवमूढोनाभिजानाति तथाह पाद्मे आत्मनःआकृतिंचैवलोकचित्तस्यबंधनं स्वसामर्थ्येनदेव्याचकरतेसमहेश्वरइति नचमांमायावभातीत्याह २५॥

भाषाअनुवाद

मूढलोगोंके अज्ञानमे कारण कहतेहैं कि उन लोगोंके समाने हम प्रगट नहीं होते परंतु अपने भक्तो के संमने प्रगटहोते हैं क्यों कि मूढ लोग मेरी योगमाया से आवृत हैं तो फेरि कहो कैसे अव्यय स्वरूप हमको जानि सके २५ ॥

दोहा

जानेमूढनमो नाहि विकाशों सभहिको योगमायाहृत होय
हिजनअजअव्यय मोहि सोय २५ ॥

125

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च
भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६ ॥

शांकरभाष्यं

यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमा-
या मदीया सती मम ईश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्य-
स्यापि मायाविनो मायाज्ञानं तद्वत् यत एवमतः वेदाहमिति अ-
हं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमाना-
नि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्भ-
क्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

मायया भगवानावृतश्चेत्तस्यापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबंधः स्यादि-
त्याशंक्याह ययेति न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्ना-
ति मायात्वात् लौकिकमायावत् अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबद्धज्ञा-
नो मायावित्वात् लौकिकमायाविवदित्यर्थः भगवतो मायाप्रति-
बद्धज्ञात्वाभावेन सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह यत इति लो-
कस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवदभिज्ञत्वाभावमभि-
प्रेत्याह मां त्विति कालत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबं-
धेन ईश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः मां त्विति लोकस्य भगवत्त-
त्त्वज्ञाने प्रतिबंधं द्योतयति न हि तज्ज्ञानं क्वचिदपि फलेत्याशंक्याह मद्भ-
क्तमिति न हि सर्वोपि तज्ज्ञ[illegible]तस्यति नेत्याह मत्तत्त्वेति
विवेकवतो मद्भजनं न त्वविवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः २६ ॥

+सर्वोऽतः मम मत्स्वरूपं न जानन्ति इत्युक्तं न [illegible] देवस्य सर्वज्ञत्वमना-
वृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञा-

स्वामिकृतटीका

नमाह॥+ वेदाहमिति समतीतानि विनष्टानि वर्तमानानि च भावीनि च त्रि-
कालवर्तीनि च भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मा-
याश्रयत्वात् मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् मां तु न कोपि
वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्व

गी॰
टी॰
स॰

126

मन्यमोहकत्वंच [illegible]
[illegible] २६ ॥

पिशाचभाष्यं

वेदजानामिअहंसमतीतानिअतिक्रांतानि वर्तमानानिचार्जुन भवि
ष्याणिभावीनिचभूतानि [illegible] मांतुवेदविजानातितकश्चनकोपी
ति २६ ॥

रामानुजभाष्यं

अतीतानिवर्तमानानिअनागतानिचसर्वाणिभूतान्यहंवेदजाना
मि मांतुवेदनकश्चन मायानसंधीयमानेषुकालत्रयवर्तिषुमामे
वंविधंवासुदेवंसर्वसमाश्रय णायावतीर्णंविदित्वामामेवसमाश्रय
न्नकश्चिदुपलभ्यतइत्यर्थः अतोज्ञानीदुर्लभएव २६ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका सप्तार्थम्

[illegible] नतुचकर्माण्येवक्रियमाणानिप्रलय
[illegible] मोहंविदधति [illegible] किमितिमाहप्रलय [illegible]
[illegible] २६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तदेवंस्वस्यसर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वंदर्शयति ॥

वेदाहमिति॥ समतीतानिअतिक्रांतानिवर्तमानानियथाभविष्याणिएवंत्रिकाल
वर्तीनिभूतानिस्थावरजंगमात्मकानिसर्वाण्यहंवेदजानामिमाया
श्रयत्वान्मम तस्याश्चाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् मांचकोपिनवेत्ति
मन्मायामोहितत्वात्मायायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंप्रसिद्ध
मेव २६ ॥

वनमालीटीका

मायायामदधीनत्वेनाहं नित्याप्रतिबद्धज्ञानइत्याह वेदेति अहं
कालत्रयाप्रतिबद्धसर्वविषयकज्ञानोमया यासर्वोलोकोमोहयत्न
पिसमतीतानिचिरविनष्टानिवर्तमानानिभविष्याणिचैवंकाल
त्रयवर्तीनिभूतानिस्थावरजंगमानिसर्वाणिवेदजानाम्यतोहंसर्व
ज्ञःपरमेश्वरोमांसर्वदर्शिनंमायास्वामिनंमायाविनमिवतन्मायया
मोहितःकश्चनकोपिमदनन्यशरणभाजनंमद्भक्तंविनानवेद मन्मा

यामोहितत्वात् अतो मत्तत्त्वज्ञानाभावादेव जीवा मां न भजंत इति
भावः २६ ॥

अह्मवैजयंतीटीका

ननु यदि त्वमपि योगमायावृतोऽसि नहि यथा मायावृतो जीवो ज्ञानी स्या
त्तथा किं त्वमपि भवसीति चेत्तत्राह वेदाहमिति हेऽर्जुन समतीतानि भू
तकालवर्तीनि च पुनः वर्तमानानि वर्तमानकालवर्तीनि च पुनर्भ
विष्याणि अनागतकालवर्तीनि निखिलानि भूतानि चेतनरूपाण्य
चेतनरूपाणि च सर्वज्ञो मायापतिः सन्नहं वेद जानामि कश्चन को
ऽपि पुरुषः सर्वकारणं सर्वोत्तमं सर्वज्ञं सर्वनियंतारं सर्वेषामप्येके
यशोदाऽधमरनिकरैर्वंद्यपादारविंदं जगदुद्धरणाय भूभारावतारणा
य च वसुदेवगृहेऽवतीर्णं सर्वसमाश्रयणार्थं धृतानि कमनीयवि
ग्रहमेवंभूतं सर्वेश्वरं मां न वेद न जानाति तद्गुणहीनयः कश्चिदित्थं
भूतस्वरूपं मां वेद स तु कोटिषु ध्यानिज्ञानिभोऽस्तीति सूचितम् २६
अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वान्मम स्वस्य चाप्रतिबद्धज्ञानात् ॥

मधुसूदनीटीका

अहमप्रतिबद्धसर्वज्ञानः मायया सर्वान् लोकान्मोहयन्नपि सम
तीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि चैव कालत्रयव
र्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाणि वेद जानामि हेऽर्जुन अ
तोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः मां तु [illegible]
न्ममनिबंधज्ञाननार्थः मां सर्वदर्शनमपि मायाविनमिव तन्मा
यामोहितः कश्चन कोऽपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद म
न्मायामोहितत्वात् अतो मत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनो
न मां भजंत इत्यभिप्रायः २६ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

मम स्वाधीनया एतया मायया मोहितो जनः नाभिजानाति मामी
शं सगुणं निर्गुणं तथा १ ममेश्वरस्य विज्ञानं प्रति विभाति नैव सा
मदायत्ता न मद्भिन्ना मकं पाकान्यपाक्रिवत् १ मायाविनो यथान्य

स्वमाययानप्रतिबंधिका तथामेहायोगमायाममायत्वान्नास्तिसर्वज्ञः इ
त्याहभगवान्स्वीयभक्तानांबोधहेतवे अहंसर्वेश्वरोलोकान्मायया
मोहयन्नपि ४ अतिक्रांतानिभूतानिवर्तमानानिसर्वशः भविष्या
णिचजानामिकालत्रयगतान्यपि ५ अतःपरमसर्वज्ञोमायावी
परमेश्वरः अहमस्म्यत्रसंदेहोनकार्योभवतार्जुन ६ मदनुग्रहपा
त्रंवैमद्भक्तंसद्गुणंविना कोपिवेदनमांलोकोमन्मायामोहितत्वतः
मनत्ववेदनाभावोभजंतेमानमूढधीः योजःश्रुतानिसकलंहृ
दिवाचिवर्तीयवीन्निनैवविधिहरद्भवतेहिकोपि येनाततंनिखिल
निv मेवनमंयस्मैदेवायतोजगदिदंनमनंभजेहं ७ २६ ॥

नीलकंठीटीका

ननुत्वद्भिन्नंलोकंत्वन्मायामोहयतिचेत्त्वांकुतोनमोहयतीत्यत
आह वेदाहमिति [illegible] तत्वापिलोकस्यममचाभेदेप्यौपाधिकभे
दस्यसत्वात् उपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोकोमूढः तदभावाच्चाहं
सर्वज्ञइतिविरोधः अन्यत्स्पष्टः २६ ॥

आनंदटीका

स्वस्यैश्वरात्मतांदर्शयति ॥ २६ ॥

स्पष्टम् २६ ॥

रामकंठीटीका

शरीराणांनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसितानां [illegible]हंप्रत्ययत्वात्सर्वतो
वक्त्रेदवंतीवेघदराणामापन्नान्यतएवातीतवर्तमानभविष्यद्विधा
नानिभूतानिशरीराणिअहंपरमार्थवेदकस्वभावएकएववेदजाना
मिमांतुनतित्यत्वात्कालकलाधवक्त्रेदविरहितमहिमानंनकश्चित्कु
रीवेदजानाति इत्यनेनाःनन्यसाधारणंवेदकैकस्वभावत्वंपरस्य
कारणस्य तत्कार्यस्यचजगतस्तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्यवेद्यत्वमेवप्रति
पादितं [illegible]नवेदकश्चिदित्याह २६ ॥
२६

लासिकी

धनपतीटीका

ननुतवापियोगमायासमावृतत्वेनज्ञानप्रबंधावरणप्रसक्तिःस्यादि

127

त्वाह ॥ अहमीश्वरस्त्रिकालवर्तीनि सर्वाणि भूतानि स्थावरजंग
मात्मकानि जानामि अतो न मम ज्ञानशक्तेरावृतत्वं मायाश्रयत्वा
न्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् तदुक्तं आश्रयत्ववि
षयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला पूर्वसिद्धतमसो हि
पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर इति ततः पदेनैकश्चन को
पि मद्भक्तमहं भाजनं मद्भक्तं विना मामीश्वरं न वेद न जानाति म
न्मयामोहितत्वात् प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्व
मन्यव्यामोहकत्वं च २६ ॥

पैशोलीटीका

मदीया माया मदीयं ज्ञानं न प्रतिबध्नाति अन्ये मायाविन इवेत्या
ह वेदाहमिति हे अर्जुन अहं भूतानि समतीतानि समतिक्रान्ता
नि तथा वर्तमानानि भविष्याणि च वेद जानामि तु पुनः मद्भक्तं वि
ना कश्चिन्मां न वेद २६

भ्रतावीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ स्वात्मनः पारमेश्वर्यं त्रैकालिकज्ञानवत्त्वेनान्येषामात्मवि
षयकज्ञानप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वेन च दर्शयति वेदाहमि
ति हे अर्जुन अहं स्वमायया सर्वलोकमोहयित्रापि समतीता
नि चिरविनष्टानि वर्तमानानि भविष्यन्ति चेत्येवं कालत्रयवर्ती
नि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाणि वेद जानामि ततस्मादहं स
र्वज्ञः सर्वेश्वरश्चास्मीति निःसंशयं मां तु सर्वज्ञमपि कश्चिदपि
न वेद न जानाति यन्मायामोहितत्वात् मद्भक्तं विनेति शेषः
अयं भावः मत्स्वरूपानभिज्ञानेनैव न मां भजन्तीति २६ ॥

मधुभाष्य

वेदेति न कश्चनातिसमर्थोपि स्वसामर्थ्यात् इहमोहेन सर्वजडः
स्वादिविषयमोहेन इच्छाद्वेषयोः प्रद्वंद्वयोर्नेदि किं विज्ञातं प्राक

128

कारणांतरमेतत् सर्गेसर्गकाले प्रारभ्यैव प्राणीवेदिसतीच्छा
दयः सर्वविज्ञानमात्रं विपरीताश्चके वित्संतीत्याद २८॥

भाषानुवाद

मेरी सर्वोत्तम स्वरूपको अज्ञानी लोग नहीं जानते यह जो पूर्व
में कहा सोई स्वस्वरूपकी उत्तमता औ अनावृततत्तान रूपसे दे
खावने जये औरों की अज्ञानता कहतेहैं कि जिस हेतु हे अर्जु
न हम मायाके आश्रय हैं इससे भूतकाल वर्तमान काल औ
भविष्यतकाल इन तीनो काल के वर्ती चराचर सब को हम
जानतेहैं क्यो कि माया अपने आश्रय को मोह नहीं कर
सकती है परंतु मेरी मायासे मोहित कोई भी हमे नहीं जा
नि सके है माया अपने आश्रय के अधीन तथा औरोंको मो
हती है यह प्रसिद्ध है २६ ॥

दोहा

जानों भूत भविष्यको वर्तमानहों सोय सभी भूतको अर्जुन मो
कहूं जानत कोय २६ ॥

129

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप २७ ॥

शांकरभाष्यं

केनपुनस्त्वद्वेदनप्रतिबंधेन प्रतिबद्धानि संति जायमानानि सर्वभूतानि त्वां न विदंति इत्यपेक्षायामिदमाह इच्छेति इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थस्तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेनेति द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वशब्देनाभिधीयेते तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकारणं मोहं जनयतः नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमुवक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबंधे ज्ञानं नोत्पद्यत इत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वय सर्वभूतानि संमोहितानि संति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाले इत्येतत् यांति गच्छंति हे परंतप मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायंत इत्यभिप्रायः २७ ॥

आनन्दगिरीकृतटीका

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रश्नद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिनाज्ञानाद्यहात् प्रतिबंधकांतरविवक्षा गम्यते अपरोक्षं चांतरप्रतिबंधकमिदमाहेत्युक्ते विशेषमाकांक्षापूर्वकं निर्दिशति केनेति विशेषापेक्षायामिति द्वंद्वशब्देन गृहीतयोरपि इच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वंद्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याह तावेवेति तयोरपर्यायमेकत्वात्पुनरपि गृहीत्वा विशिनष्टि यथाकालं संभवमिति नच तयोरनधिकरणं किंचिदपि भूतं संसारमंडले संभवतीत्याह सर्वभूतैरिति तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशंक्या

गी॰
टी॰
स॰

130

हृ तत्रेति तयोराश्रयः समर्थः उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपंच
यतिनहीति एहं भागानवादपूर्वक मुत्तरभागेन फलितमाह अत
इति प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबंधप्रभावतो ज्ञानेत्पत्तेरसंभवाऽ
नःपाह्यार्थः ज्ञानप्रयुक्तमहिम्ना स्वरूपशङ्कयाचयुक्तस्यैव यथोक्तप्र
तिबंधप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारतपरंतपेति संबोधन
द्वय तत्वज्ञानप्रतिबंधप्रकृतमर्वानरकारणमुपसंहरति मोहेति
२७ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं मायाविषयत्वात् जीवानां परमेश्वरज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्पष्टत्वेकारणमा

२७ ॥ ह इच्छेति सर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौसत्यांतदनुकूलेइच्छाप्रति
कूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थःसमुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनि
मित्तोमोहोविवेकभ्रंशः तेनसर्वभूतानिसंमोहंयान्ति अहमेवसुखीदुःखी यान्ति
चेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंति अतस्तानिमत्ज्ञानाभावात्
मांनभजंतीतिभावः २७

पिशाचभाष्य

इच्छाद्वेषसमुत्थेनप्रकाशितेनद्वंद्वमोहेनसुखंमेस्यात्दुःखंमेमाभू
दित्येवमर्थरूपेणाद्वंद्वमोहेनसर्वाणिभूतानिसंमोहंभ्रमंसर्वेसर्गेयान्ति
परंतप २७ ॥

रामानुजभाष्य

तथाहीच्छेति इच्छाद्वेषाभ्यांसमुत्थेनशीतोष्णादिद्वंद्वाख्येनमोहेनसर्वभूता
निसर्गेजन्मकालएवसंमोहंयान्ति एतदुक्तंभवति इष्टमेवसुखदुःखः
खादिषुद्वंद्वेषुपूर्वंपूर्वजन्मनियद्विषयाविच्छाद्वेषौराग्द्वेषावभ्यस्तौत
दासनयापुनरपिजन्मकालएवतद्देवद्वंद्वाख्यमिच्छाद्वेषयत्वेनसमुप २८
स्थितंभूतानांसंमोहंभवतितेनमोहेनसर्वभूतानिसंमोहंयान्तितद्विष
यीनमत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावाति ज्ञा
जायतइति २७ ॥ श्रीमत्स्वभावंकिमपिभूतं

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका

एवक्रियमाणानि प्रलयकाले २७ नतुचकर्मी
कि मिति महाप्रलय उपजायते इत्याशंकाया मोक्षं विद यति अत्यणा
मारभते इच्छाद्वेषेत्याद्यध्यायान्तेन २८

परमार्थप्रपाटीका

तदेवं जीवानां मायामोहितत्वेन परमेश्वराज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्य हेतु
त्वे कारणमाह इच्छाद्वेषेति सृज्यत इति सर्गः तस्मिन्सर्गे स्थूलदेहोत्प
त्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा प्रतिकूले द्वेषस्ताभ्यां समुत्पन्नो यः शीतोष्ण
सुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशः तेन सर्वभूतानि संमोह
अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतराभिनिवेशं प्राप्नुवंति अतस्तानि मज्ज्ञाना
भावान्मां न भजंतीति भावः २७ ॥

वनमालीटीका

योगमायां भगवत्तत्त्वज्ञानप्रतिबंधे हेतुमुक्त्वा देहेंद्रियसंघाताभिमाना
निधायपूर्वकं भोगाभिनिवेशहेतुं तमाह इच्छेति इच्छाद्वेषाभ्या
मनुकूल[प्रतिकूल]विषयाभ्यां समुत्थेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तेन
मोहेनाहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमो
हं विवेकायोग्यत्वं सर्गे देहस्थूलोत्पत्तौ सत्यां यांति न हीच्छाद्वेषग्र
हितं किंचिदस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं यथार्थं
संभवति किं पुनः परमार्थविषयकं अतो रागद्वेषव्याकुलचित्तत्वा
त्सर्वाण्यपि भूतानि मां सर्वेश्वरं सदानंदं गुणालयं वासुदेवं न जा
नंति न भजंते चेत्यर्थः २७ ॥

अथ वैजयंतीटीका

पुनरपि ज्ञानिनां मोहं दर्शयंस्तस्य ज्ञानिनोऽतिदुर्लभतां प्रतिपाद
यति इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति हे भारत वंशज हे परंतप शत्रुतापने
ति संबोधनाभ्यां न चोत्तमकुलजन्मत्वाच्छत्रुतापनस्वभावत्वाच्चे
च्छाद्वेषात्मकपापानुविजये स्वल्पोऽपि प्रयासो न स्यादिति सूचितम् इच्छा
द्वेषसमुत्थेन इच्छाऽनुकूले विषये तृष्णापूर्वकं तत्प्राप्तिकामरूपा
द्वेषः प्रतिकूले विषयेऽप्रीतिपूर्वकं तज्जन्यानिष्टविचारस्ताभ्यां स
म्मोहं विशंतीति इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन शीतोष्णसुखदु
दुःखाभिधानेन द्वंद्वेन निमित्तभूतेनोत्थितो यो मोहो वै विपर्ययरूप
स्तेन सर्गे स्वस्वोत्पत्तिसमय एव सर्वाणि ब्रह्मादिपिपीलिकांतानि
पाज्ञादीनि देवतांतरोपासकानि तन्मंत्राधिकियुक्तानि भूतानि च
मनुष्याणां संमोहं पुत्रकलत्रवित्तादिनेशतति अहमेवानि मंद

गी॰ टी॰ स॰

131

भागीति निरतिशयदुःखिमत्तोन्ये सर्वे जनाः सुखिनः सुखः पुत्रादिप्राप्तौ च मत्वा अहमेवमहद्भाग्यवान् इति निरतिशयसुखी मत्तोन्यः कोपि नास्तीत्येवंप्रकारेण निरतिशयदुःखजनकाभिनिवेशं यान्ति प्राप्नुवन्ति यस्मैते प्राकृतविषय स्त्रीपुत्रादीनां संयोगे सुखं वियोगे च दुःखं प्राप्नुवन्ति मत्संयोगे वियोगे च न तथा ज्ञानी तस्माद्यतो मे न हि योगे हानिमपि प्राणधारणं न करोत्यतो ज्ञानी तिष्ठतीति भावः २७ ॥

मधुसूदनीटीका

योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबंधे हेतुमुक्त्वा देहेंद्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगाभिनिवेशं हेतुं तत्र माह ॥

इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन प्रीतोस्मि सुखवदुःखवादिद्वंद्वनिमित्तेन मोहेन अहं सुखी दुःखी इत्यादिविप र्ययेन सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्प त्तौ सत्यां यांति हे भारत हे परंतप निःसंबाधनहृदयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपेणाऽनयावचनाद्वंद्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः नहीच्छाद्वेषरहितं किंचिदपि भूतमस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्वि षयमपि ज्ञानं भवति किं पुनरात्मविषयं अतो रागद्वेषव्याकुलांतः करणत्वात् सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानंति अतो न भजंति भजनीयमपि २७ येहि सर्वभूतानि संमोहं यांति कथं तर्हि केचित्त्वां भजंते भगवानित्यत्र येषां त्वंतगतं पापमित्यादिना येन ते बंधेनापायनादित्याह ॥

सदानंदीटीका

मत्तत्त्ववेदनाभावान्मां भजंते नये जनाः रागद्वेषयहम्मत्ताभ्रमं त्वेतेऽजसंस्थिते १ भोगाद्यभिनिवेशेन सदेत्याह जगत्पतिः इच्छा द्वेषसमुद्भूतसुखवादिद्वंद्वहेतुना १ मोहेनाहं सुखी दुःखी त्यादि भ्रांतिमयेन च समस्तान्यपि भूतानि विवेकायोग्यतां पराः स्थू लदेहोद्भवे यांति हे भारत परंतप त्वं तु वंशमहिम्नैव द्वंद्वमोहा रिज्ञानकः ४ सुखदुःखादिसंभ्रम्या रागद्वेषोद्भवा यदा नदामो हं प्रयांत्येव सर्वभूतानि सर्वदा ५ नहीच्छाद्वेषदोषेणाविवशी कृतचेतसां बहिर्गोचरमप्यस्ति सम्यग्ज्ञानं भ्रमापहं ६ किंत्वा

गू॰

येनद्वन्द्वाभ्यांसमाविष्टधियांत्वेषां प्रत्यगात्मनिनज्ञानंसम्भवत्यप
पि २७ ॥

नीलकंठीटीका

केनपुनर्निमित्तेनतानीमानिभूतानिनजानंतीत्यपेक्षायामाह इच्छेति
^प्रीति इच्छारागःद्वेषस्ताभ्यांसमुत्थितोद्वंद्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्य
नित्यानित्यात्मानात्मतत्त्वविपर्ययः अशोभने शोभनबुद्धिः शोभनेवाअ
शोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन हेभारतभारतान्वय सर्वभूतानिसर्गेस्थू ^मानर
लविषयेमोहंअविवेकंयान्तिहेपरंतप अयंभावः योहिस्थूलेरूप
स्वरूपंचतत्त्वतोजानातिसब्रह्मवित्सर्वज्ञत्वादतीतादीन्जाना
ति स्वेष्टोचसर्वेषांमोहोस्ति अशोभनेस्त्र्यादौशोभनाध्यासात् अ
सत्येप्रपंचेसत्यत्वाध्यासात् सत्येचात्मनोऽसंगत्वेऽसत्यत्वाध्यासात्
अनित्येस्वर्गादौनित्यत्वाध्यासात् अनात्मनिदेहादावात्माध्यासात्
अतोविपर्ययेणास्थिज्ञानंप्रतिबद्धं तेनचसर्वेऽप्यनजायंतेऽस्मदादी
नामिति २७ ॥

आनंदीटीका

कथंनवेदेत्याह रागद्वेषोद्भवेनद्वंद्वमोहेनइदमनुकूलंमयाग्राह्यमि
दंप्रतिकूलंमयात्याज्यमितिद्वंद्वोद्भवेनमोहेनाहंकारेणैवतमसास
र्वाणिभूतानिप्राणिनः अस्मिन्सर्गेसंसारेमोहंयान्तिआसहंसर्गप्रामा
मांनाभिजानंतीत्यर्थः २७ ॥

कस्मात्वांनवेदकश्चिदित्यत्राह ॥

रामकंठीटीका

यतएतानिसर्वभूतानिमन्मायागुणादन्योन्यभिन्नान्यतिरस्यशरीरात्म
कत्वाजन्मविनाशाभ्यांनिसर्गेसृष्टौमत्प्राप्तंमोहंपारमार्थिकस्वरूपा
विमर्शरूपमत्तानंयान्तिकेनहेतुनाद्वंद्वमोहेन द्वंद्वानिसुखदुःखा
त्मकानिसएवमोहस्तत्त्वाप्रतिपत्तिलिनुकीदृशेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन
रागद्वेषप्रभवेन इदमत्रतात्पर्यं मन्मायोद्भावितगुणमयप्रकृति
रूपसर्गेसंमोहिताःसर्वप्राणिनः परस्परंभिन्नाःनित्यगुणपरिणा
मात्मकमेवजगदिदंमत्वामालाःक्वचिदजानंतः किंविशिष्टंतनःसंसा
रचक्रपरिवर्तनमनुभवन्त्यतोयथोक्तस्वरूपंमानित्यनिर्विकारैक

गी॰
टी॰
स॰

132

चित्स्वभावं परमात्मानं न भजंते केचित्तत्त्वं भजंते इत्यत्राह २७ ॥

लालसिकी [illegible]टीका

ननु त्वां कश्चिदपि किमिति न वेदेत्यत आह ॥ सर्वभूतानि नावत्त्वं पापरिज्ञानात्मोहात्मकान्येवान्यथाभूतत्वापायात् नानिसर्गे स्थूल देहोत्पत्तौ संमोहं सम्यग्गाढतममविवेकं संयांति केनेच्छाति स्थूल देहानुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषस्ताभ्यां समुत्थेनोद्भूतेन द्वंद्वमोहेन सुखदुःखादीनां मोहेनाहं सुखी अहं दुःखीत्यादिना स्वात्मन्यध्यारोपाध्यासेन अतो मां भजनीयमपि न भजंते २७ ॥

पंचोलीटीका

कानिपुनर्मतत्त्ववेदनप्रतिबंधेन प्रतिबभानि संति ज्ञायमानानि सर्वभूतानि मां न विंदंतीत्यपेक्षायामाह इच्छाद्वेषेति हे भारत हे परंतप सर्गे उत्पत्तिकाले सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन इष्टवस्तुनि अभिलाष इच्छा अनिष्टवस्तुनि विरागः द्वेषस्ताभ्यामिच्छाद्वेषोद्भवशीतोष्णादिद्वंद्वनिमित्तेन मोहेनात्मज्ञानप्रतिबंधकेनाविवेकेन संमोहं यांति प्राप्नुवंति तेन मां न जानंति २७

सत्यवीरसमिश्चायिनी ॥

इच्छाद्वेषेति अयं भावः इष्टानिष्टसंबंधे एवंरूपो रागः इच्छा प्रवृत्ति निरोधकः पुत्रमित्रादिविषयकस्नेहरूपरागो वेच्छाद्वेषश्च सर्वेषां बंधादीनां विच्छेदकोऽयं पुरुषमार्गः कथं दितः स्यादिति कोऽयः ता सनाहं दुःखं तयोमोदस्तेन द्वेषजेन सर्वभूतानि सर्वे प्राणिनः सं ति प्राप्नुवंति अतो न मां भजंतीति तेषां पुरुषार्थरूपपरमेश्वरानेक मयलोकसंप्राप्तिभावः २७ ॥

ਸਪੁਮਾਲ

੨੭॥

133

भाषाअनुवाद

माया से मोहित जीवों को परमेश्वर विषयक ज्ञान का अभाव जो
कहा सोई अज्ञान की दृढता में कारण कहते है कि हे भार
त स्रष्टि कहे स्थूल देह धारण होने से जो देह के अनु कूल
विषय मे इच्छा और इस देह के प्रति कूल मेंजो द्वेष और उन
दोनो इच्छा औ द्वेष से उत्पन्न जो सुख दुख आदि तिस से भ
या जो विवेक का नाश इस से प्राणी मोह को प्राप्त है अर्था
त् हम सुखी हम दुखी ऐसो निश्चय रखतेहै इसी से ये अज्ञा
नी हम को नही भजते है २७ ॥

दोहा

इच्छा द्वेष उत्पन्नसें द्वंद्व मोहसें हे पार्थ जीवसभीनर मोहतें जा
हिं स्रष्टियापार्थ २७॥

134

येषामन्तगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणां तेद्वंद्वमोह
निर्मुक्ताभजन्तेमांदृढव्रताः २८ ॥

शंकरभाष्यं

यत एवमनेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमो
हितानि मामात्मभूतं न जानन्ति अत एवात्मभावेन मां न भजन्ते
केन पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्र
मात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते येषामिति
येषान्तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ˆलेषां पुण्यकर्मणां
पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्ते द्वंद्व
यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं
नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते
२८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

जायमानभूतानां मोहपरत्वं तत्र फलितमाह यत इति भगवत्तत्त्ववे-
दनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह अत एवेति यदि सर्वाणि
भूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि संमूढानि संति भगवत्तत्त्वपरिज्ञा
नशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगव
द्भजनमुच्यमान [illegible] मधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति
शंकते के पुनरिति अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरिता
नां द्वंद्वप्रयुक्तमोहविरहिणां ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भ
जनाधिकारित्वान्न शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति उच्यत इति त
शब्दद्योत्यमर्थमाह पुनरिति मुक्तेर्बीजस्य सिद्ध्यर्थं समाप्तप्रायमि
त्युक्तं प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि सत्त्वे
ति उभयविधशुद्धेर्द्वंद्वनिमित्तमोहनिवृत्तफलमाह तेद्वंद्वेति
मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह भजन्त इति तेषां नानापरि
ग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिनियतिमार्गं चाह दृढेति २८ ॥

स्वामिकृतटीका

135

गी॰ ननु तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते ॥
टी॰ तत्राह — येषामिति येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वप्रतिबन्धकं पापं प्रायः अन्तगतं न
स॰ ष्टं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रताः एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ते २८
[illegible] २८ ॥

पिशाचभाष्य

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्माणः द्वन्द्व
मोहनिर्मुक्ताः द्वन्द्वभ्रमरहिताः भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रताः दृढसंक
ल्पाः २८ ॥

रामानुजभाष्य

येषामिति येषां त्वनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यसंचयात् गुणमया
द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदोन्मुख्यविरोधि अनादिकालप्रवृत्तं पापमन्त
मनुयातं तेनोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य गुणम
यान्मोहाद्विनिर्मुक्ता जरामरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्श
नाय महते चैश्वर्याय मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसंकल्पा मामेव भ
जन्ते २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] २८

व्याख्यातावुक्तार्थः २८

परमार्थप्रपाटीका

ननु तर्हि के भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह — येषां सुकृताचरणवतां सकलप्रति येषामिति
बन्धकं पापमन्तगतं नाशं प्राप्तं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन विनिर्मुक्ताः
सन्तो मां भजन्ते नैनं पाप्मा न तपतीति श्रुतेः [illegible]
[illegible] २८ ॥

वनमालीटीका

यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति तर्हि कथं मद्भक्ताश्चतुर्विधा भजन्ते मामित्य
त आह येषामिति येषां तु नरविलक्षणानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणा
मनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः मदाराधनरूपैः स्वोचि
तनिःकामकर्मभिर्मद्विषयकपापमन्तगतं नष्टमवसानं प्राप्तं तेषा।

पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वंद्वमोहेन रागद्वेषादिनिबंधनविपर्यासेन त्यक्तएव
निर्मुक्ताः दृढव्रता अचलसंकल्पाः सर्वथा भगवान्नेव भजनीय प्रष्टः
सचैवंरूप एवेति प्रमाणजनितप्रमाणपयांकाश्चत्वविज्ञानाः संतो मां
सर्वेश्वरं भजंते तत्परायणाः संतः सेवंते अतः सत्वशोधकमहाराधन-
रूपनिःकामकर्मानुष्ठानाय पतनीयमिति भावः २८ ॥

अथमैवैजयंतीटीका

ननु यदि सर्वाण्यपि भूतानि जन्मकाल एव मोहं प्राप्नुवंति तर्हि किं केचि-
दपि त्वां न सेवंत इत्याशंक्य ये पापिनो महिमुखा देवांतरोपासकास्त ए-
व मोहं यांति ये तु पुण्यकर्माणस्ते द्वंद्वमोहविनिर्मुक्ताः संतो मामेव भ-
जंतीत्याह येषांत्वंतगतमिति पुण्यकर्मणां पुण्यं पवित्रमनेकजन्मा-
र्जितं स्ववर्णाश्रमोचितं मदाराधनलक्षणं कर्म येषां तेन तथा तेषां यद्वा
पुण्यं चारुकर्म येषां तेषां पुण्यं तु चार्वपीत्यमरः सोचितानेकजन्मार्जि-
तपुण्येन लब्धमज्जनसंगप्राप्तविविधभक्त्यर्थमंत्रजपार्चन-
कीर्तनवंदनपादसेवनादिलक्षणवास्तवकर्मवतामित्यर्थः तुश-
ब्दोवधारणार्थकः येषामेव जनानां मद्भक्तिभंजकमंतगतं पापं मदन्यदेवो-
पासनरूपं प्राकृतविषयसेवनरूपं वा अंतगतं नष्टमंत एव जना
द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः संतः प्राचीनकर्मवासनाजनितरागद्वेषात्प्रा-
कृतविषयाभिनिवेशरूपद्वंद्वनिमित्तकमोहान् निर्मुक्तानिःशेषे-
णत्यक्तप्राकृतविषयासंगेनो दृढव्रताः संतो दृढमनेकविघ्नैरप्यखं-
डितं व्रतं चरणोदकं विनान्यजलं न पिबामि हरिसाचंदनं विनान्यत्का-
र्यं न करोमि हरिस्नापनं विनान्यद्गृहस्नानादिकं नांगीकरोमीत्या-
दिरूपं व्रतं संकल्पो येषां तेन तथा संतो मां सर्वेश्वरं भजंते मच्छरणं प्रपद्य
मामुपासत इत्यर्थः २८ ॥

मधुसूदनीटीका

यदि सर्वभूतानि संमोहं यांति कथं तर्हि चतुर्विधा भजंते मामित्यु-
क्तं सत्यं सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह ॥

येषां त्विति लोकविलक्षणानां जनानां फलजनकतापुण्यकर्मणामने-
कजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिस्तानप्रतिवं-
धकं पापमंतमवसानं गतं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वंद्वमो-

गतमंत

द्वेन रागद्वेषादिनिबंधनविपर्यासेन तत्त्वत एवं निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोगपते
न त्यक्ताः दृढव्रता अचल्य संकल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स
चैवं रूप एवेति प्रमाणजनिताप्रमाण्यशंकाशून्यविज्ञानाः संतो मां पर
मात्मानं भजंते अनन्यशरणाः संतः सेवंते यत्नाह एवमेव च ते विभज
न्ते मामित्यत्रोक्तं तेषां हेतोज्ञाः अतः सर्वभूतानि संमोहं यांतीत्युत्सर्गः
तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्या मां भजन्त इत्यपवादः यानि न विरोधः
अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितः त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र तस्मा
त्सत्त्वशोधक पुण्यकर्मसंचयः सर्वदा यतनीयमिति भावः २८ यो
दानीमर्जुनस्य प्रश्नानामुत्तरयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते जरेति द्वाभ्यामेवह
तद्व्याख्यानीयोऽग्रेऽध्यायो भविष्यति ॥

सदानंदीटीका

यदि सर्वाणि भूतानि संमोहं यांति तत्कथं चतुर्विधा भजंते मामित्युक्ता
मिति चेच्छृणु १ येषां प्राक्तनभिन्नानां जनानामधिकारिणां बहुज
न्मसु धर्मानुष्ठानतो महात्म २ पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः
पुण्यैस्तु कर्मभिः धीप्रतिबंधकं पापमवसानं गतं हि ते ३ पापाभा
वे च तद्धेतु रागद्वेषादिरूपिणा द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सम्यक् श्रद्धया
न्विताः ४ अनंतानाप्य संकल्पा विसृत्तामरुतो सदा सर्वथा भ
गवानेव भजनीयः स आदरात् स चैवं रूप एवेति विनिश्चितधियो
बुधाः अनन्यशरणाः संतः सेवंते मां चिदद्वयं ६ चतुर्विधा भजंते
मामित्यत्रोक्तास्त ईदृशाः तस्माद्धीशोधिके पुण्ये यतितव्यं मनीषि
भिः ७ श्रोतव्योति संभगवान्ध्येयो हि तयोर्द्वयस्त्वले ८ २८ ॥

नीलकंठीटीका

केषां तर्हि सर्वज्ञत्वं भवतीत्याशंक्याह येषामिति द्वाभ्यां येषां पुनर्जना
नां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्तं नाशं प्राप्तं द्वितीयाश्रितेति समा
सः ते द्वंद्वमोहकलक्षणेन निर्मुक्ताः संतः प्रथमं दृढव्रताः श
मदमादिदार्ढ्यभाजो भूत्वा मां भजंते २८ ॥

आनंदीटीका

येषांतुपुण्यकर्मणांजनानांमोनाशकंकर्मसत्वशुद्धयेहंतवंतांजनानांदेव
तर्गिभाजांपापंतमोरूपमंतंव्ययंगतंतेद्वंद्वमोहादहंकारान्निर्मुक्ताअ
भिभूतरजस्तमसःदृढव्रताःसंतंतमज्ञानतोपायेश्रुयत्नवंतःस्थिरबु
द्धयोमांभजंते तदेवमास्मिन्नध्यायेपरमेश्वरस्वरूपंचात्मज्ञानसाधनंच
ध्यावलंबितिचेत आरब्धंपंचमेषष्ठेध्यायेषडंगयोगाभ्यासेनप्रथा
ननयापर्यंतेनतंतदृढभूमिजयातो ध्येमेकाग्रामिपर्यायपक्विदे
वितास्साचदेहेसतिनसंभवतिमुक्तिर्हिबंधाभावः बंधश्चभूतेंद्रिया
न्तःकरणसंघातरूपेणदेहेनसंबंधः तदेवमनेकजन्मसंसिद्धस्य
रमदेहपातोत्तरकालमेवब्रह्मप्राप्तिरितिसर्वश्रुतिस्मृत्यागमप्रसि
द्धिदर्शनाद्ब्रह्मप्राप्तोनेदेहोमतिमारहितकालांतिलात्मप्रपंचम
ने २८ ॥ २८

रामकंठीटीका

केपुनस्त्वांभजंतेइत्यत्राह ॥

येषांतुजन्मनांमहत्तत्त्वग्रहादेवपरमुदितविद्यापाकीनांसतामन
पवतुपुण्यकर्मणांतत्क्षानिनांपापमत्तानलाद्दाणमंतंगतंविनाशं
प्राप्तंतेयथोक्ताद्वंद्वमोहान्निर्मुक्ताःदृढव्रताःस्थिरनियमाःसंतो
मामेकंदेवतंभजंतेमद्भेदप्रतिपत्तिपर्यंतयासमाश्रयंते सपर्यया १
२८ ॥

लासिकी टीका

कथंतर्हिचतुर्विधाभजंतेमामित्युक्तेनकेचनत्वांभजंतेइत्यतआ
ह ॥ येषांसफलजन्मतांतलोकविलक्षणानांपुण्यन
क्तरूपेणकर्मयोगेनसत्वशुद्धिहेतुःकर्मयेषांतेषांजनतानां अ
तएवज्ञानप्रतिबंधकंपापमंतंगतंनष्टं तेद्वंद्वमोहेनयथोक्तेन
निर्मुक्ताःनिःशेषेणत्यक्ता दृढव्रताःस्थिरसंकल्पामामीश्वरंभजं
ते २८ ॥

पंचोलीटीका

केपुनःअनेकद्वंद्वमोहेननिर्मुक्ताःसंतस्त्वांविदित्वायथाशास्त्र
मात्मभावेनभजंतेतीत्यपेक्षितमर्थंदर्शयितुमाह येषामिति

त्वपुनः येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापमंतगतं क्षयं प्राप्तं भवतीति ते पू
र्वोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता दृढव्रता दृढं निश्चितं परमार्थतत्त्ववि
षयं व्रतं ज्ञानं येषां ते मां परमात्मानं भजंते २८

रणवीरसमिद्योतिनी ॥

ननु यदि सर्वेषां भूतानां द्वंद्वारंभे संमोहप्राप्तिस्तर्हि भद्भजनं न स्याद्द्वं
द्वादन्यदावसर इति तेनैवोभयसिद्धिप्रदेन ज्ञातार्थाकृतार्थताया
द्वंद्वविषयको वारंवारं भवत्कृतो नियोगो निष्फल एव सत्यं स
कृतार्था इत्याशयेन हीन पापानां चतुर्विधानां भक्तानां संमोहाभावा
दस्त्येव द्वंद्वारंभे मद्भजनावसर इत्याह येषामिति येषामानादि
विशेषेण चतुर्विधानामितरजनविलक्षणानां जनानां पूर्वभ
वार्जितपुण्यकर्मणां पापं प्रवृत्तिनिरोधकं कल्मषमंतं गतं ना
शं प्राप्तं ते द्वंद्वमोहेन द्वंद्वविषयकेण कश्मलेन निर्मुक्ताः परि
त्यक्ता मां सर्वेश्वरं भजंते कीदृशा दृढव्रताः दृढं चालयितुमश
क्यं व्रतं द्वंद्वाचरणविषयो नियमो येषां परमेश्वर एव सिद्धासि
द्ध्योः परमं कारणमयमेव धारणीकार्य इति मद्भजनविषयकसंक
ल्परूपं व्रतं वा दृढं येषां एतादृशा महावीरप्रयोगिकं द्वंद्वं महद्भिः
पुण्यराशिभिः क्षत्रियाणां लभ्यमिति भावः ततश्च सर्वभूतानी
ति प्रायोक्तिरेव न पुनर्भगवद्भक्तविषयिकेति भावः एतेन च द्वि
तीयाध्याये यदृच्छया चोपपन्नमित्यादिना सूचितोऽर्थो विवृतः
२८ ॥

मधुभाष्य

येषामिति ॥ २८

भाषानुवाद

जो फेरि कोई कोई जो हमारी भजन करते हैं इस शङ्का में कहते हैं कि जो पुण्य कर्म आचरण शील हैं उन के सर्व प्रतिबन्धक स्वरूप सब पाप नष्ट होगये हैं वे लोग सुख दु ख आदि द्वंद्व से मुक्त औ एकाग्रचित्त होय हम को भजते हैं २८ ॥

दोहा

सुकृति जनको जेहि को पापनाश भयो जोय मो कों भजहिं दृढ व्रती द्वंद्व मोह तजी सोय २८ ॥

138

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ते ब्रह्म तद्विदुः
कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं २९ ॥

शांकरभाष्यं

ते किमर्थं भजन्ते इत्युच्यते जरेति जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरं आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः २९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति ते किमर्थमिति जरामरणलक्षणो यो बन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः संप्रति सगुणस्य सप्रपंचस्य मध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह ममाश्रित्येति जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्प्रपंचं मामुत्तमाधिकारिणामानंतीत्युक्तं मामेव ये प्रपद्यंत इत्यादाविदानीमाह जरेति मध्यमाधिकारिणं प्रत्याह मामिति परमेश्वराश्रयणं नामविषयविमुखत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्समाहितेति प्रयतनं भगवद्विषयासिद्ध्यर्थं बहिरंगानां यज्ञादीनामंतरंगानां च श्रवणादीनामनुष्ठानं प्राकृतं जगत्कारणं परं ब्रह्म कथं ब्रह्मविदुरित्ययेतायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह कृत्स्नमिति २९ ॥

स्वामिकृतटीका

एवं च मां भजन्तः ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवंतीत्याह ॥
जरामरणयोर्निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतंते ते तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः ये ब्रह्मस्वरूपेण तत्प्राप्नुवंति देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं कर्म च जानंति इत्यर्थः
[illegible] २९ ॥

पिशाचभाष्यं

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति प्रयतंते ब्रह्म तद्विदुः विजानंति कृत्स्नमध्यात्मं मध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्तं [illegible] विदुः २९
२९

गी॰ ननत्वेषांत्रयाणांभगवंतंभजमानानांज्ञातव्यविशेषेनयादेयांस्तमत्येति
टी॰ जरामरणमोक्षाय प्रकृतिविमुक्तात्मस्वरूपदर्शनाययमामाश्रित्ययेभजंते
स॰ तेब्रह्मविदुः अध्यात्मं चकृत्स्नंविदुःकर्मचाखिलंविदुः २९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकायामयं २९

परमार्थप्रपाटीका विशतावुक्तार्थः २९

अथयत्कृताचरणेपिमहाश्रयव्यतिरेकेणविरागतत्त्वाववोधोवानभवतीत्याह॥

जरेति अयंतज्ज्ञःस्वरूपयोर्जरामरणयोर्देहधर्मयोर्मोक्षायतायामा
परमात्मनमाश्रित्ययेयतंतेयोगाभ्यासादिप्रयत्नंकुर्वंति तेतत्परंब्र
ह्मविदुःतं तेनोपायरूपंकृत्स्नंसमग्रमध्यात्मंचविदुःतथातन्निमित्तभू
तमखिलंफलाभिसंधिरहितंकर्मचविदुः
॥

वनमालीटीका

मांभजंतः इत्युक्तानवादेनोक्तमेवभगवद्भजनस्यविस्तानाख्यफलंत
त्योपायनिरूपणार्थमाहजरेतिजरामरणविविधदुःखहसंसारदुः
खनिरासायमांसर्वेश्वरंमदनंतगुणालयमाश्रित्यशरणागतंयतंति
यत्नंतेमदर्पितानिफलाभिसंधिरहितानि सोविनाविकर्माणिकु
र्वंतितेक्रमेणशुद्धचित्ताःसंतःब्रह्महृदुणकंमांविदुःकृत्स्नमध्या
त्मंविदुरखिलंकर्मचविदुः २९ ॥

ऊत्तमवैजयंतीटीका

एवंचतुर्विधेषुसुभक्तेषुज्ञानिनोनिष्कामत्वेनश्रेष्ठत्वंत्रयाणांतुसकाम
त्वेपिनेस्वप्रपत्तिपूर्वकेस्वमामिश्राक्तेनदेवोपासकानांनसंसारश्रामिः
स्यादित्युक्तमिदानीमेतेभ्योन्येपिमसकामाभक्ताःसंतीत्याह जरा
मरणमोक्षायेति जरामरणमोक्षाय जराचमरणंचजरामरणेताभ्यांमो
क्षायविमुक्तयेप्रकृतिसंबंधरहितस्वस्वरूपावलोकनायतन्मात्रकामा
येवेत्यर्थः मामाश्रित्यमांप्रपद्ययेयतंतियत्नंकुर्वंतितेजनाःकृत्स्नसम
ग्रमात्मस्वरूपंतत्प्रकृतिविमुक्तंशुद्धंब्रह्मब्रह्मणाप्रनिर्दिष्टंवेत्ररत्स्वरूपंवि
दुःनात्मानंचपुनःकृत्स्नमध्यात्मंजीवस्वभावंविदुःपुनःअखिलंसवेक
र्मविशेषरूपंविदुः २९ ॥

+ अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नत्रयमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते अनयोरेव वृत्तिस्थानीय
उत्तरोऽध्यायो भविष्यति ॥ +

जरामरणमोक्षाय

मधुसूदनीटीका

+ ये संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणादिविविधदुःखसहसंसारदुःखनिरासा
+ ... तर सर्वं वैराग्येण नैराश्यं गत्वाय
यतन्ते कहेतुं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य तत्सर्वं विहितानि कर्माणि कु
र्वन्तो नियतं तेन मदर्पितानि फलाभिसंधिशून्यानि विहितानि कर्माणि कु
र्वन्ति क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तः तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शु
द्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः तथा ... शरीरमधिकृत्य प
वर्तमानं ... तत्त्वं पदलक्ष्यं विदुः कर्म च तदुभय
काशमानं ... पाधिपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं ... निरवशेषं फलाव्याभि
वेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननादि अखिलं निरवशेषं फल
चारि विज्ञानं तेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सदानंदीटीका

नानादुःखसहसंसारदुःखोके
संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमुक्तये ... देवं वनभजं यत्नपरमस्मा
दायये जनाः १ दुःखोके देकहेतुं मां वासुदेवं ... वनमालाविभूषितं
नाथं किरीटोज्ज्वलमस्तकं २ शंखचक्रगदापद्मं वनमालाविभूषितं
ध्येयत्वेन समाश्रित्य सगुणं ब्रह्मविग्रहं ३ विहायेतरकर्तव्यं गत्वा ग
रणमादरात् मदर्पितानि कर्माणि विहितान्याचरन्ति ते ४ क्रमाच्छु
द्धधियः सन्तस्तज्जगत्कारणं परं मायाधिष्ठानमद्वैतं शुद्धं ब्रह्म चतुर्गु
णं ५ विदुस्तत्पदलक्ष्यं मां साकल्येन यथातथं शरीरमधिकृत्येवमा
त्मानं चिदात्मकं ६ देहाद्युपाधिनिर्मुक्तं त्वंपदलक्ष्यं विदुः परं कामी
समानं चिदात्मकं ६ देहाद्युपाध्यनिर्मुक्तं त्वमोलक्ष्यं विदुः पूर्ण ... चैव ज्ञानं नित्य
पितद्वयज्ञानसाधनं शास्त्रसंमतं ७ श्रवणाद्यखिलं चैव ज्ञानं
भिचरियत् ८ २९ ॥

नीलकंठीटीका

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहि
ततश्च जरामरणयोः प्रवाहात् आत्मनो मोक्षाय वेदान्तश्रवणादौ ये नन्तम
नं चेतसो भूत्वा ये यतन्ते नियतन्ते ज्ञानलाभाय वेदान्तश्रवणादौ ये तत्त्वब्रह्मविदः
र्वे वेदान्तप्रसिद्धं ह तत्त्वं ब्रह्मविदः विराडाद्युपासकाः उक्तत्वब्रह्मविदः
स्तत्र कारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् श्रीगोपालबालोपासकास्तु न
त्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदान्तिथ्यात्मादिकं कान्तेय न जानन्ति सर्ववि
दोभूवतीत्यर्थः अनेन यत् ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्य
नश्यैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया एवं कृतानस्याउपसंहा
रोदर्शितः अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मविषयं वस्तुगु

त्वंपदार्थमित्यर्थः कर्म च तत्त्वंपदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं
गी॰ विदुः २९ ॥
टी॰ आनंदटीकाउपक्रमे २९ सप्तार्थम् ॥ नेदमनेकजन्मसंसिद्धस्य च
स॰ रमदेहपातोत्तरकालमेव ब्रह्मप्राप्तिरिति सर्वश्रुतिस्मृत्यागमप्रसिद्धं दर्शितं ब्रह्मप्राप्तौ नैवेद्यांसप्रप
यं देहोत्क्रांतिलक्षणं तदुपक्रमते ॥ रामकंटीटीका

140 इत्यंच मां यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य च तद्विषयया भक्त्यालंबनीकृत्य ये जरामरणा
दिद्वंद्वदोषविमुक्तये यतंते मयि लग्ना योगाभ्यासं कुर्वंति ते च पूर्वोक्तचेतसो य
थोक्तसमाधिसमनसमाहितमनसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन समनंतर
गाध्यायव्याख्यास्यमानसप्तविधविज्ञानरूपं मां विदुर्मां जानंतत
त्वोमू २९ ॥ लासिकी [illegible]टीका

अथैवैराग्यपूर्विकायां भक्तिः पार्यंतिकमनन्यमेकांतनिष्ठात्मताविधाय
फलमाह ॥ ये जरामरणाद्रूपात्संसारदुःखान्निर्विण्णाः तदुक्तं कु
लार्णवे व्याघ्रीवैति जरा चायुर्याति भिन्नघटांबुवत् निघ्नंति रिपु
वद्रोगास्तस्माच्छ्रेयः समभ्यसेत् संपदः स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसु
मोपमं तडिच्चपलमायुष्यं कस्य स्याज्जानतो धृतिः अपत्यमेकलत्रं
मैथुनं मे बांधवाश्रमे लपंतमिति मत्याजं हंति कालवृकोदरः
तस्मात्तायतनान्निरासायैव नत्वार्तिनिवारणायार्थमयेवा मामीश्व
क्लि॰ रं भक्त्याश्रित्य भावपरीकृत्य यतंते मत्पराणा मत्कारमत्याहृत्तिं से
वंते ते तन्निर्विण्णो वंध्यकृत्स्नं परं ब्रह्म विदुः प्रत्यभिजानंति अध्यात्मं
च विदुरखिलं अध्यात्मिकादीनि च ममैव रूपांतराणि कर्म च वि
दुरिति तत्रांतरसंज्ञितसदाशिवत्वावशेषवयुक्तं ॥ एवं जीवन्मु
क्तानां वै स्वात्मस्वरूपं मामाध्याय पर्यंते नतारं तमपेत्यैपची
यमानं हृत्कमलं ॥ [illegible]
[illegible] २९ ॥ पंचोलीटीका
ते किमर्थं भजंतीत्यत्राह जरामरणेति ये मामाश्रित्य समाहितचित्ताः
संतो जरामरणमोक्षार्थं यतंते तियत्नं कुर्वंति ते यत्परं ब्रह्म तत्कृत्स्नं
समग्रं विदुः यदध्यात्मं प्रत्यगात्माविषयं वस्तु तदपि समग्रं विदुः
कर्म चाखिलं समग्रं तत्साधनभूतं रहस्यं विदुः २९

रणवीरसंसिद्धोपिनी॥

जरामरणेति येतुमांसः जन्ममरणमोक्षाय अजरामरमा
वाय मांपरमेश्वरमाश्रित्य शरणीकृत्य यतंतिस्ववर्णाश्रमो
चितेकर्मणि प्रयतंते तेतद्ब्रह्मकृत्स्नं संपूर्णमध्यात्मं च अ
खिलं कर्म च विदुर्जानंति अयमभिप्रायः ब्रह्मादिसमपदार्थ
ज्ञानेसत्येवस्वाचारोचितेकर्मणि प्रवृत्तिर्दृढाभवति ततोज
रामरत्वंवाव्यभिचारित्वात्सायुज्यादि प्राप्नोतीति २९॥

मधुभाष्य

जरामरणमोक्षायेत्यन्यकामनिहत्यर्थं मोक्षेसक्तिः स्तस्य
र्थेकानविधिः मुमुक्षोरपमुक्तस्य वरीसैकांतभक्तिमार्गिती
तरस्वतेनारदीये नात्यंतकमिति च देवानागुणलिंगानामा
नुश्राविककर्मणां सत्वएवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकीतु
या अनिमित्ताभगवतिभक्तिसिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशुयाको
शंनिगीर्णमनलोयथेति भागवतेलक्षणाच्च अत्रच सर्वेवे
दास्तु देवाद्यादेवानारायणार्थकाः नारायणस्तुमोक्षार्थेमो
क्षोनान्यार्थइष्यते एवमध्यममभक्तानामेकांतानांनकस्य
चित् अर्थेनारायणोदेवः सर्वमन्यत्तदर्थकमिति गीताक
ल्पे तपवचविदः मयैवैषहरयतत्रतिश्रुतेः २९॥

141

भाषाअनुवाद

और ऐसे जो मेरे भक्त जन तेई जानवे जोग वस्तु को अच्छीतरह
जानि के कृतार्थ होते है यह कहते है कि जरा मरण निवारणा
र्थ मेरो आश्रय ले जो मनुष्य यत्न करते है वेई परब्रह्म को
जानि शकैं है और सम्पूर्ण अध्यात्म विद्या जाने है अर्थात् अ
ध्यात्मज्ञान मे शामव्य सोई देहादि से भिन्न शुद्ध आत्मा को भी
जानते है और तत्वज्ञान के साधनरूप कर्म भी जानि सकतेहे
२९

दोहा

जरामृत्युसें मोक्षको करे यत्नमो आश्रयजोय तेजाने ब्रह्मदिंस
कलकर्म अध्यात्मकोय २९

142

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकालेपि
च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३० ॥ इति श्रीभगवद्गीता
यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम स
प्तमोऽध्यायः ७ ॥

शांकरभाष्यं

साधीति साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवं च अधिभूताधिदैवं ते
न सह अधिभूताधिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं मां ये विदुः साधि
यज्ञं च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकाले
पि च ते मां विदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ३० ॥ इति श्री
भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वात्मककर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव किं
त्वधिभूतादिसहितं तद्वेदित्वमपि सिध्यतीत्याह साधिभूतेति अध्या
त्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञं चेति पंचकं कर्म तद्ब्रह्म ये विदु
स्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसामापदवस्थायामपि भगव
त्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह प्रयाणेति अपि चेति निपाताभ्यां
तस्यामवस्थायां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासंभवेपि मयि समाहि
तचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्य
ते तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रतिज्ञेयं निरूपयता तद
र्थमेव सर्वात्मकत्वाधिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकार
णत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तत्त्वं चोपपादितं ३० ॥
इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ ॥

स्वामिकृतटीका

नचैवंभूतानां योगभ्रंशशंकापीत्याह ॥
साधिभूतेति अधिभूतादिपदानामर्थं भगवानेवानंतराध्याये व्या
ख्यास्यति अधिभूतेन अधिदैवेन च सह अधियज्ञेन च सह मां ये जा

गी॰ टी॰ स॰

143

तेनित्येनयुक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेपिमरणसमयेपिते
मांविदुः नतुतदापिव्याकुलीभूयमांविस्मरंति अतोनमद्भक्तानांयोगभ्रं
शशंकेत्यर्थः कृत्स्नभक्तेरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्नोति इतिविज्ञानयो
गाख्येसप्तमेसंप्रकाशितं ७ ॥ ३० ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तमः

पैशाचभाष्यं

साधिभूताधिदैवं अधिभूताधि... दैवसहितंसाधियज्ञंयज्ञसहितं
चयेविदुर्विजानंतिप्रयाणकालेमरणकालेचापिमांते विदुःविजा
नंतियुक्तचेतसइति ३० इतिपैशाचभाष्येसप्तमोध्यायः ७ ॥

रामानुजभाष्यं

अक्षयइतिपुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योन्योधिकारिणःज्ञायंते सा
धिभूतंसाधिदैवंमामेवसर्वार्थिनोयेविदुरित्यनेनतदन्वादःस्वरूपम
धिकारिणामविशेषेणविधीयते ऐश्वर्याभावान्नत्रयाणांनित्यंनैमि
त्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयंतेचप्रयाणकालेपिस्वप्रा
प्यप्रयाणकालेविदुरितिसमस्तत्रीयतेअतेनज्ञानिनोप्यर्थस्वभावा
न्यस्यसाधियज्ञंमांविदुःप्रयाणकालेपित्वप्राप्यानुगुणंमांविदुरित्युक्तं
भवति ३० इतिश्रीमद्रामानुजाचार्यविरचितगीताभाष्येसप्तमो
ध्यायः ७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

इच्छाद्वेषक्रोधमोहादिभिस्तावत्तावन्मोहात्मकएवसपरंस्फीतीभा
वमुपनीयते येनप्रकृतिजम्भरांतर्वर्तिसमयमेवजगन्निजकार्यका
रणमात्रात्मकमेवप्रसृतमस्तामवलंबनेयामोहंवासनानुभावा
स्तानिदिनरात्रिसमयसौभगवत् नतुतावनाविमुक्तरूपतामा
ह्लादानुभावसमाभिज्ञत्वविचित्रव्यापारसंसारदर्शनात् येतुवि
निष्टतामसाःगुणाःगुणपरित्यज्यतेमीकृतात्मानस्तेविपाटि
नमहामोहविनाशाःसर्वमेवभगवद्रूपमवचित्तंजरामरण

मयत्नमिखलुतंब्रह्मविदंति अध्यात्मिकाधिभौतिकादिदैविकाधियज्ञा
कानिचममैवरूपाणितराणिप्रयाणकालेचनित्यंभगवद्भावव्यतीतच्छकारण
त्वान्मांजानंति यतोयेषांजन्मपूर्वमेवंभगवत्तत्वेनैतकालेपरमेश्व
रंसंस्मरेयुः किंजन्मासेवनयेतियेमन्यंतेतेषांतूष्णीभावएवशोभ
नइतिशिवम् इ· अत्रसंग्रहश्लोकः स्फुटंभगवतोभक्तिराहिताक
ल्पमंजरी साधकेच्छासमुचितायेनापूर्णांपरिपूरयेत् ॥ इतिश्रीमद्रा
जानकाभिनवगुप्तविरचितेश्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहेसप्तमोध्यायः ७

परमार्थप्रपाटीका

नैवेवंभूतानांयोगभ्रंशशंकापीत्याह ॥

साधि भूतेति अधिभूताधिदैवैःसहवर्तमानंमांयेविदुस्तेप्रयाणकालेनिर्या
णसमयेपियुक्तचेतसःतत्स्मरणवंतःसंतोमांविदुः मांज्ञात्वातन्नेय
जंति नतदेहांतवेदनाभिर्व्याकुलीक्रियंते किंतुमत्स्वरूपतादात्म्यावदा
नाः संतनस्तनेस्यजंतीत्यर्थः इ· अर्थध्यायनात्पर्यं ॥ चित्तंविद्रूप
तोन हृदयमनुगतोभासते प्रत्यगात्माबाह्यभूम्यादिभूतेषुतिष्ठाय
तगुणैः संप्रविष्टोविभाति वेदे ओंकाररूपःसवितरिमहसावीर्यव
त्पूर्जितेनप्राप्तिस्तंवेत्तियोसौममतनुरितितत्सप्तमेनोक्तमात्ते इ·
इतिश्रीमद्दैवज्ञपंडितसूर्यविरचितायांभगवद्गीतासप्तमोध्यायः ७

वनमालीटीका

अधिभूताधिदैवंमांसहितंब्रह्मसंज्ञितंमांयेविदुर्जानंतियेचयज्ञाख्ये
नमद्रूपांतरेणसहितंचमांविदंतितेमयिनित्ययुक्तमनसोभूत्वाप्रया
णकालेमामेवप्राप्नुवंतीत्यर्थःतेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्म
चेतिअधिभूतमधिदैवंविदुरितिवक्तव्येसाधिभूताधिदैवंमामित्यु
क्तिरधिभूतादितानस्वरूपानर्थत्वसूचनार्थं अध्यात्मादिपाठा
र्थोउक्ताध्यायेवक्ष्यंते भगवद्भजनादमत्तस्त्राणोपायोनास्तीति
भावः इ· ॥ इतिगीतायांवनमालीसप्तमोध्यायः ७ ॥

अथ वैजयंतीटीका

सतेभ्योप्यन्तोयेसकामामद्भक्ताःसत्त्वितेपिमद्भजनप्रभावेणसंसारं
तरंतीत्याह साधिभूताधिदैवंमिति अधिभूतंचाधिदैवंप्रकृतिपुरु
षद्रूपंतेनसहवर्ततइतिसाधिभूताधिदैवंसर्वैसर्थ्यसहितंचपुनः

चानयोःसमाहारोऽधि भूताधिदैवं

गी॰ अधियज्ञं यज्ञकर्माधिष्ठातृत्वेन वर्तत इत्यधियज्ञमिंद्रादिदेवतं तेन सहवर्तमानं सा
टी॰ धियज्ञं इंद्राद्यात्मतयावस्थितं मां सर्वेश्वरं सर्वांतर्यामिनं ये ये ऐश्वर्यकामास्तेनोपि
स॰ विदुर्जानंति तेपि च प्रयाणकाले स्थूलदेहवियोगसमये: पि मां युक्तचेतसो
विदुः चेतनाचेतनयोरंतरात्मानं सकलकारकरूपं सर्वनियंतारं मां ज्ञात्वा सं
सारान्मुच्यंत इत्यभिप्रायः ३० अक्षराक्षायहितं यस्मिन्नमंति विमुक्ता
144 हरेः भक्ता विंदंति यज्ज्ञानं तं कृष्णं नौमि सप्तमे ७ ॥ इति कृष्णमेव जयंतीस
प्तमोध्यायः ७ ॥

मधुसूदनीटीका

नैवंभूतानां मद्भक्तानां मरणकालेपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शंक
नीयं यतः साधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अ
धियज्ञेन सहितं मां ये विदुः चिंतयंति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहि
तचेतसः संतः तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले
करणग्रामस्यात्यंतव्यग्रतायामपि चकाराद्यत्नेनैव मत्कृपया मां स
^ज्ञानंति र्वात्मानं विदुः तेषां मृतिकालेपि मदाकारैव वृत्तिर्भवति सर्वदा चिंतन सं
स्कारपाटवाद्भवति तथा च ते मद्भक्तियोगात्कृतार्था एव भवंतीति भावः अधि
भूताधिदैवाधियज्ञपदानां व्याख्यानमुत्तरेध्याये अर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भग
वानिति सर्वमनाविलं तदनेन माध्यमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिका
^च रिणं प्रति ध्येयं लक्षणया मया व्याख्यातं यद्ब्रह्मानंदपदप्रतिपाद्यं ब्रह्मनिरूपि
तं ३० ॥ इति श्रीमधुसूदनीटीकायां सप्तमोध्यायः ७ ॥

सदानंदीटीका

एवंभूतास्तु मद्भक्ता मरणकालेपि मां हरिं न विस्मरंतीति किं वाच्यं जीवने स
ति साधवः १ ये अधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं चिंतयंति मां अधियज्ञेन सहि
तं सर्वदा तन्मयाः अपि २ प्राणोत्क्रमणकालेपि तत्संस्कारैकपाटवात्
करणव्यग्रतायां च सर्वथा इंद्रियगणस्य तु ३ अनायासेन मद्भक्ता मां विदु
रर्जितसंस्कारपाटवादेव सर्वथा तेषां स्यान्मदाकारैकधीगतिः ४ एवं
गुणयोहरेः ५ एवं ज्ञानमुक्ताकाभ्यां प्रश्नबीजं निधाय च विस्तरेणोत्त
रेत स्पष्टं व्याख्यास्यति हरिः स्वयं ६ तदेतच्छुद्धबुद्धीनां ज्ञेयं ब्रह्मनिरूपि
तं मध्यमाधिकारिणां ध्येयं चोपाय हारिणेरिते ७ ३० योमायावीमहि

णः प्रकटितमहिमा वेदसिद्धांतगीतो योभक्तार्थं स्वरूपं धरति नवघनं स्वे
च्छयाधवदृष्णः यस्यांघ्रिद्वंद्वमीडं जननमृतिजलधिं संतरंत्याश्रिताये
नं श्रीकृष्णं हृदिस्थं सततमिह सदा संश्रयेहं स्वभक्त्या ॥ २९ मायया
स्पातिगूढप्रभुरगणगुणा सर्वसंसारहेतुर्नोवर्त्तेनैः सदाक्याहरिप
दशरणं ये प्रपन्ना न भक्त्या यत्पादांभोरुहांतर्भ्रमति विजनतः संप्र
विषयैर्निरत्या मग्नलग्नैव नित्यं नमामि हं मुरारिं भृंगं समीडे प्रपद्ये ॥
इति श्रीभावप्रकाशे श्रीसदानंदविरचिते समभक्तिप्रधानोयं सप्तमो
ध्यायः ७ ॥

नीलकंठीटीका

पूर्वं तत्पदार्थविवेकं सयोगभक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपायभूतामुपासनां
सक्रमभक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुकामः संक्षेपेण सूचयति साधि
भूतेति अधिभूतं चाधिदैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथा
अधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः य
तः नित्यं समाहितचित्ताः ते मां प्रयाणकालेपि सर्वजगत्स्वामी अहमेके
विद्युरेव भावनादार्ढ्यात् मरणकालेपि तस्य तान्मत्प्रसादेन भवन्त
तो भगवति तैस्तैर्येगुणैः सह भावनाकर्तव्येति भावः अधिभूतादिपदा
र्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तं वेतावयं ३० ॥ इति श्रीगण
पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तमोध्यायः ७ ॥ ॥

आनंदीटीका

युक्तचेतसः आत्महितेन योगाभ्यासेन समाहितांतःकरणाः एतद्व्या
ख्यानमन्यदपि माध्यायेप्रसाज्ञे शुविस्तेयत इति शुभम् ३० ॥ इति
श्रीपरमेश्वरलक्ष्मणो आनंदीटीकानाम सप्तमोध्यायः ७ ॥

रामकंठीटीका

गीताख्याये ये योगिनि प्रपगताः सन्मते तत्स्वरूपे संततः समग्रकालितहृत्ताः
केपिलोके यथास्मिन् निःसंदेहाः सकलभवनाभोगभावव्यवस्था
हस्तन्यस्तामलकफलवद्व्याक्रमालोकयंत ३० ॥ इति श्रीराजानक
रामकंठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीता

गी॰
टी॰
स॰

145

जीवन्मुक्तानांदेहपातसमये विदेहकैवल्यप्राप्तिर्यतोनोपिमुक्तत्वम्

विवरणोनामकं टीकायांसप्तमोध्यायः ७ ॥

नासिकी टीका

अथविदेहमुक्तानांदृत्तमुक्तरध्याये विवक्षुर्बीजभूतंतदुपस्थानीयंश्लोकमाह ॥ ॥

येममात्मानमेवभूतंतदुपायकृपायाविजानंति कीदृशमधिभूतेना धिदैवेनाधियज्ञेनचसहितंसंतमेव नपरंवशुक्ताः चेतसोनित्यमवहि तांतः करणाःप्रयाणकालेदेहत्यागसमयेपिमांप्रतिगात्मानंविदुः साक्षात्कुर्वंति विदेहमुक्ताभवंतीत्यर्थः ननुयोगाद्भ्रंशंति अपिप्रा णजीवविच्छिन्नामपिचैवधारणे अधिभूतादिपदानामर्थमनंतराध्या येवक्ष्यति ॥ ३० इतिश्री लासिकीटीकायांयो गोनामसप्तमोध्यायः ७ ॥

पंचोलीटीका

उत्तराध्यायबीजंप्रतिपादयति साधिभूतेति येमांसाधिभूतनाधिदैवंमांअ धिभूतंचअधिदैवंचअधिभूतनाधिदैवेनसहानेनवर्तते इतिसाधिभूता धिदैवंसाधियज्ञमधियज्ञेनसहवर्ततइतिसाधियज्ञंमांजानंतितेयुक्त चेतसः प्रयाणकालेमरणकालेपिमांविदुः तेषांप्रतिवेदनायीडि तानामपिकृपयाचितेआगच्छामि ३० इतिपंचोलेसप्तमोध्यायः ७ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी

साधिभूतेति अधिभूताधिदैवाधियज्ञसहितंमांपरमेश्वरंयेविदुःते युक्तचेतसः युक्तंकर्मयोगाभ्यासेनसावधानंचेतोंतःकरणंयेषां ते प्रयाणकालेपिमरणसमयेपिमांविदुः नतुतदापिमांविस्मरंती ति नतेषांस्वार्थहानिरितिभावः अस्मादिपदानांव्याख्यानमग्रिमाध्यायेभगवतैवक्रियतेअतस्तोपरम्यतेइति भद्रं ३०॥ इतिश्रीरण वीरसमिद्बोधिन्यांभगवद्गीताव्याख्यायांसप्तमोध्यायः ७॥

मधुभाष्य
३० इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेगीताभाष्येसप्तमो ध्यायः ७॥

भाषानुवाद

और ऐसे मेरे भक्तों को योगसे भ्रष्ट होने की शंका नहीं है यही
इस श्लोक से कहते हैं कि अधिभूत अधिदैव अधियज्ञ सहित
जो हम को जानते हैं तेई सदा सक्त चित्त मरण समय में भी
हम को जानि रखैं हैं उस वेलाभी व्याकुल होय हम को न
ही भूलते हैं इससे मेरे भक्त को योगभ्रष्ट होने का डर नहीं
है श्रीधरस्वामी अध्याय भरका अर्थ कहतेहैं कि जिसके भ
क्त ही यत्न से ज्ञानलाभ करतेहैं यही विज्ञानयोग नामक
सप्तम अध्याय भगवानने प्रकाशित किया ३० ॥
इतिजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावतीटीकायां सप्तमोध्यायः ७

दोहा

मोहि अभिभूत अधिदैव अधियज्ञ सहित जो जान मरण समय
यभी मोहिको युगत हृदय तेहिं जान ३०॥ इतिश्री

146

